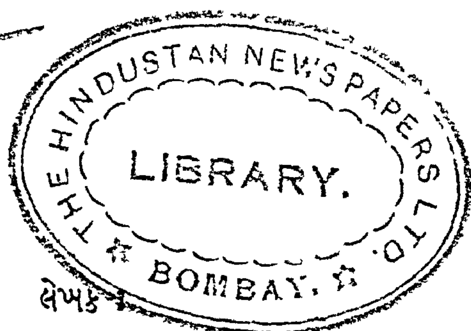
ગુજરાત—એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ

અને

આદિ વચનો

લેખક

કનૈયાલાલ મુનશી

: પ્રકાશક :

આર. આર. શેઠની કું.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

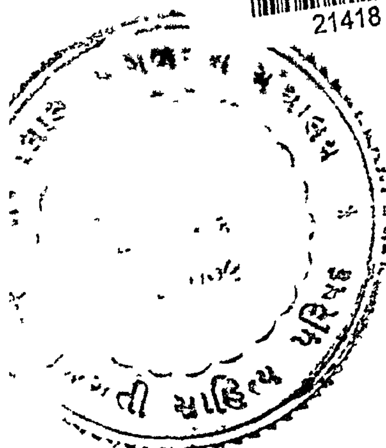
કેશવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ.

આવૃત્તિ પહેલી

તા. ૧૫ : ૧૦ : ૧૯૩૩

રૂ. ૨-૮-૦.

મુદ્રક :
માણેકલાલ અંબાશંકર દવે
જયસ્વદેશી મુદ્રણાલય
ગીબરોડ, રાણપુર

ભાઈ નર્મદાશંકર ત્રિવેદી

ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર દવે

જેમણે

અમૂલ્ય એવાં સહયોગ અને સેવા

એકનિષ્ઠાથી વર્ષો સુધી આપ્યાં છે

તેમને

પ્રસ્તાવના

૧૯૨૨માં સાહિત્ય સંસદ સ્થપાઇ અને 'ગુજરાત' પ્રગટ થયું. ૧૯૨૩માં 'સાહિત્ય પ્રેસ' સ્થપાયુ અને ૧૯૨૩થી દર શ્રાવણ વદ આઠમ પછીના રવિવારે સસદનો વાર્ષિક સમારભ ઉજવવામાં આવતો હતો. આ સમારભે, સસદના પ્રમુખ તરીકે આદિવચન ઉચ્ચારવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળતું. ૧૯૨૩થી ૧૯૨૯–સાત વર્ષ ઉચ્ચારેલાં આદિવચનો આજે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય છે. ૧૯૩૦માં સત્યાગ્રહને લીધે સમારંભ થયો નહિ. ૧૯૩૧ના સમારભમાં મે આપેલુ 'સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં' એ નામક આદિવચન આ સગ્રહમાં નથી. એનો સબધ સત્યાગ્રહની ચળવળને અગે હોઇ, અહીંઆ બેઠાં, એના પ્રુફ તપાસવાનું અયોગ્ય લાગવાથી એને પડતુ મુકયુ છે.

આ પ્રમુખસ્થાનેથી વંચાએલા લેખો નથી ભાપણ અને નથી નિબધ. એમાં તત્કાલ જે અભ્યાસ કરતો તેનો ઉપયોગ કરતો. મારા વિચાર ને પ્રેરણા બંનેનો એમાં સમાવેશ કરતો. અને તે અરસામાં બનેલા કોઇ મોટા બનાવનો આધાર પણ લેતો. સાહિત્ય ને જીવન વિષે મારાં ઘણાંખરાં મતવ્યો એમાં આવી જાય છે. ગુજરાતના મનોમથનમાં મેં જો કૈં ફાળો આપ્યો હોય તો તેનો સાર આમાં જડશે.

'ગુજરાત, એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ'માં ગુજરાતનુ છેલ્લા બે હઝાર વર્ષનુ રેખાસ્વરૂપ આપવાનો આછો પ્રયત્ન છે. સાથે સાથે એમાં મધ્ય ને અર્વાચીન કાલના પ્રોત્સાહક બલોનો પણ નિર્દેશ છે. 'પ્રણાલિકાવાદ'માં 'સાહિત્ય ને કલાનાં' જુના બલોની જડતા સામે મારો વિરોધ સમાયો છે. 'અર્વાચીન સાહિત્યનો પ્રધાન સ્વરઃ જીવનનો ઉલ્લાસ' એમાં નવ સાહિત્યના પ્રેરણા બલની મિમાસા છે 'રસાસ્વાદના અધિકાર'માં વિવેચન વિષેની મારી દૃષ્ટિ રજુ કરી છે. સરસતા, રસિકતા. અને આનંદ લક્ષીત્વ ત્રણે વિષે મારા વિચારો એમાં સમાયા છે. 'માનવતામાં આર્ષ દર્શનો'માં જીવનચરિત્ર અને મનુષ્યની મહત્તાના

જુદાં જુદાં દર્શનો આપ્યાં છે અને મારી આર્ય માનવતાની ભાવના આલેખી છે.

૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહની જોડે હું નીકટ પરિચયમાં આવ્યો અને પૂ. ગાંધીજીના મન્ત્રોનું રહસ્ય સમજવાની તક મને મળી. 'મૂલ્ય પરિવર્તન'માં એ બધાના દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન સમાયો છે.

૧૯૨૯માં મુબાઇમાં હિન્દુમુસ્લીમ દંગાના પરિણામ જોવાનો, તે વિષે કૌંસીલમાં અને તપાસણી સમિતિ આગળ અન્વેષણ કરવાનો પ્રસગ મળ્યો. જે રીતે હિન્દુસ્તાનીઓને હાથે દેશની હરરાજી થતી હતી તે પણ સીમલામાં નજરે જોઇને આવ્યો હતો. મારી ખિન્નતાનો પાર નહોતો. તે વખતે 'સુવર્ણ યુગનુ સર્જન' લખાયું. એમાં ગુપ્તકાલને કલ્પનાના રંગે સજીવન કરવાનો, હીંદુ સંસ્કારના રહસ્ય શોધવાનો ને રાષ્ટ્ર ધર્મની ભાવના આલેખવાનો પ્રયત્ન છે.

જે આ વચનાવલિ વાંચશે એને મારી દૃષ્ટિનો વિકાસ સમજાશે. આજે કોઇક વાતમાં દૃષ્ટિ ફેરવાઈ પણ છે–પણ એવી નહીં કે જેથી આ વચનોમાં ઉચ્ચારેલું સત્ય મારે મન અસત્ય થયું હોય. જે ઐતિહાસિક લેખો છે તેમાં આધાર ટાકવા એમ એકવાર મન થયેલું. પણ આવા લેખોમાં ગુજરાતી વાચકોને અંગ્રેજી કે સસ્કૃત આધારોની વિગતવાર યાદી ભાગ્યે જ રૂચે એમ હું માનુ છું. પણ એક વાત સ્પષ્ટ કરી દઉં: કલ્પનાનાં રંગ જ્યાં પાયા છે ત્યાં તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. હકીકત માત્ર સારા આધાર વગર મેં સ્વીકારી નથી. 'સુવર્ણયુગના સર્જન'નો ઇતિહાસભાગ અસલ લેખોમાંથી લીધો છે. આ વચનો જ્યારે જ્યારે ઉચ્ચારાયાં ત્યારે એનાપર ઘણી સારી ને કડવી ટીકાઓ થઈ હતી. આશા છે કે આજે પણ ગુજરાતી વાચકોને એમાં કૈં રસ પડશે.

વીજાપુર જેલ
૧૬–૭–૩૩

કનૈયાલાલ મુનશી

મુનશી દમ્પતીની કૃતિઓ

શ્રી. લીલાવતી મુનશી

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો
કુમારદેવી [નાટક]
જીવનમાંથી જડેલી ખંડ ૧-૨

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી

વેરની વસુલાત [૨ જી આવૃત્તિ]
મારી કમલા અને બીજી વાતો ,,
પાટણની પ્રભુતા [૨ જી આવૃત્તિ]
ગુજરાતનો નાથ [૫ મી આવૃત્તિ]
પૃથવીવલ્લભ [૩ જી આવૃત્તિ]
રાજાધિરાજ [૨ જી આવૃત્તિ]
કોનો વાંક ? [૪ થી આવૃત્તિ]
સ્વપ્નદ્રષ્ટા [૨ જી આવૃત્તિ]
ગુજરાત. એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ અને આદિવચનો
ભગવાન કૌટિલ્ય
કાકાની શશી [નાટક]
ધ્રુવસ્વામિનીદેવી [નાટક]
પૌરાણિક નાટકો : પુરંદર પરાજય, અવિભક્ત આત્મા, તર્પણ તથા પુત્રસમોવડી.
સામાજિક નાટકો : વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય, બે ખરાબ જણ તથા આજ્ઞાંકિત
બ્રહ્મચર્યાશ્રમ [નાટક]
સ્નેહસંભ્રમ
શિશુ અને સખી
કેટલાક લેખો, ભાગ ૧-૨
થોડાક રસદર્શનો : સાહિત્ય અને ભક્તિનાં
લોપામુદ્રા : પ્રથમ ખંડ, વિશ્વરથ
લોપામુદ્રા : દ્વિતીય ખંડ, શમ્બરકન્યા, દેવે દીધેલી.
નરસૈયો : ભક્ત હરિનો
Gujarat and Its Literature (પ્રેસમાં)
મારી બીનજવાબદાર મુસાફરી (પ્રેસમાં જશે)
નર્મદ : અર્વાચીનોમાં આદ્ય (પ્રેસમાં જશે)

અનુક્રમણિકા

ગુજરાત—એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ

૧૯૨૩

સાહિત્યસંસદના સભ્યો ને મિત્રો,

સંસદના પહેલા ઉત્સવમાં ભાગ લેતાં મને આજે આનંદ થાય છે. સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ એક માત્ર ટપકતાં પાણીની માફક ગયે વર્ષે શરૂ થઈ; અને આ વર્ષે ટીપાં સંધાઈ તેણે પ્રવાહનું રૂપ પકડ્યું છે. ઘડીકના સહચાર માટે નીકળેલી સંસ્થાએ એક વર્ષ સુધી ઉત્સાહ અને સાતત્ય સાચવી રાખ્યા છે. રમતમાં આદરેલી પ્રવૃત્તિ અત્યારે કેંક અંશે સુગ્રથિત બની છે. એ લાંબો વખત જીવશે કે કેમ, અને કેવી કારકીર્દી સ્વીકારશે એનો અડસટ્ટો કાઢવામાં અત્યારે અર્થ નથી. પ્રયત્નમાં જ પ્રયત્નનું સાફલ્ય સમાયું છે.

સંસદના સભ્યો અને સહાયકોનો આ પ્રસંગે હું કઈ ભાષામાં ઉપકાર માનું? તમારી સાહાય્યની આશા પર આવા પ્રયત્નમાં સામેલ થવાની જવાબદારી મે સ્વીકારી, અને એ આશા ફલીભૂત થવાથી એ જવાબદારીને અદા કરવાને હું સફલ થયો એમ કહું તો અયોગ્ય નહીં જ ગણાય.

આ સાફલ્ય માટે હું કેટલાનો ને કેવા શબ્દોમાં ઉપકાર માનું? તમારા કર્તવ્યપરાયણ મંત્રીઓ રા. મનહરરામ, રા. મણિલાલ અને રા. લાભશંકર, તમારી સંસ્થાના અથાક પ્રતિનિધિ રા. વિજયરાય; રા. શંકરલાલ રાવળ, રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, રા. રંજિતલાલ પંડ્યા, રા. ધનસુખલાલ ને રા. મંચેરશાહ ભરુચા જેવા ઉત્સાહી સભ્યો; મુરબ્બી નરસિંહરાવભાઇ, રા. અંબાલાલ જાની, સૌ. બ્હેન લીલાવતી, રા. ગુલાબચંદ ઝવેરી અને રા. મંગલદાસ મહેતા જેવાં સંસદનાં શુભેચ્છકો અને મિત્રોઃ આ બધાંએ દિનપ્રતિદિન અણખુટતાં, અણબદલાતા ઉત્સાહથી આ સંસ્થાને અને તેના કામને ટેકવી રાખ્યાં ન હોત તો આજે તેને જીવતી જોવાની તક આપણને મળત નહીં.

આપણે આદર્યું છે એવા કામ માટે આપણે ત્યાં સામગ્રીની શી ન્યૂનતા છે તેનો મને પહેલાં ખ્યાલ નહીં હતો. લેખકથી તે કેન્વાસર સુધી, ચિત્રથી તે રમુજી ટુચકા સુધી, છાપખાનાથી તે કાગળ સુધી એક વસ્તુ એવી નથી કે જેને માટે સતત અને ઘણી વખત નિષ્ફલ, પ્રયત્ન કરવો ન પડે.

આ ઉપરાંત બીજી મુસ્કેલીઓ પણ ઓછી નથી. આપણા સાહિત્યસેવકની સ્થિતિ ઘણી કફોડી છે. પરભાષાના શોખીનો તેના તરફ તિરસ્કારથી જુએ છે. સાધારણ વાચકો મહેરબાનીની નજર નીચે તેને કચરી નાંખે છે. છાપાંનો એક લહીઓ એવો નહીં હોય જે તેની ઠેકડી કરી, પોતાનું ગૌરવ વધારવાની ઉત્કંઠા નહીં ધારતો હોય. સામાન્ય વાચક, નટ વિટ અને ગાયકોના તરફ જે રમુજથી જુએ છે તે રમુજથી સાહિત્યના સેવક તરફ જોઇ, પોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબીત કર્યા વિના રહેતો નથી. એની મહેનતના પરિણામે

પૈસાની પ્રાપ્તિ નથી; એના પ્રયત્નના પરિણામે યશની આશા નથી. એનો ઉત્સાહ ઘેલછા ગણાય છે, એની ભાવના અવ્યાવહારિક મનાય છે; અને છતાં, વૉટ્સે ચીતરેલી આશાની માફક, એ બીચારો તુટેલા સતારના એક તારમાંથી આછો સુર કાઢી રહે છે. એની આંખે દૂર દેખાતું નથી; એની શક્તિમાં એને વિશ્વાસ નથી. પણ એના શ્રદ્ધાળુ અંતરમાં એવી આશાજ્યોત બળે છે કે એક દિવસ એનો નિર્બલ ધ્વનિ નાદબ્રહ્મ બની રહેશે, અને તેના પડઘાથી જાગેલું વિશ્વ પોતાના આત્માના નવા રંગો પારખતાં શીખશે. આ ચિત્ર કેટલાકને દયાજનક લાગશે, કેટલાકને હાસ્યજનક દેખાશે; પણ હસનાર ને દયા લાવનારના સબલ સૈન્યમાં શોભવા કરતાં, ભગ્નહૃદયે એ તુંતુની બજાવવામાં મને જીવનનું સાફલ્ય દેખાય છે. પોતાના દેશનો બધો વ્યવહાર સ્વભાષામાં ચાલે; પોતાની ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કાર દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ ગણાય; પોતાનો અને પોતાની સંસ્કૃતિનો આત્મા શબ્દરૂપે બહાર પડે—આ બધાં સ્વપ્નાં નિરંતર સેવવામાં મને જે આકર્ષણ દેખાય છે તે પરદેશી ભાષા અને સંસ્કારના ભાડુતી સિંહાસન પર બીરાજવામાં કે ભાવનાવિહીન ને શુષ્ક મહત્તાના શિખર પરથી તિરસ્કારપૂર્વક દૃષ્ટિપાત કરવામાં દેખાતો નથી.

આપણી પ્રવૃત્તિ નાનકડી છે. આપણી નેમ કૈં મોટી નથી. આપણી શક્તિ ઘણી ઓછી છે. પણ છતાં એટલું તો કહી શકાય કે જે પ્રતાપી અને સર્વવ્યાપી ભાવના ગુજરાતમાં આજે પ્રસરી રહી છે તે આપણી સંસ્થા કૈંક અંશે વ્યક્ત કરવા મથે છે. ગુજરાતની મહત્તામાં શ્રદ્ધા વધતી જાય છે; અને એ ઉંડી શ્રદ્ધા પર ભાવના રચાઇ છે. આ ભાવના આપણું જીવન પ્રેરી રહી છે. આ ભાવના આપણાં નરનારીના નવા આદર્શો પોષે છે. આ ભાવના આપણાં સાહિત્ય અને સંસ્કારનો વિકાસ અને

વિસ્તાર સાધી રહી છે. આ ભાવના તે એક અને અવિભક્ત ગુજરાતની–ભવ્ય ભૂતકાલથી શોભતી, ઉત્સાહી વર્તમાનમાં રાચતી અને તેજસ્વી ભાવિની વાટ જોતી, 'કૃષ્ણચન્દ્રની કૌમુદીઉજળી,' આ સસ્કારભૂમિની.

અલ્પશ્રદ્ધામાં આનંદ માનતા કેટલાકો પ્રાંતિક અસ્મિતાની અવગણના કરે છે. તેઓ માને છે કે આ અસ્મિતા હીંદી રાષ્ટ્રીયતાની આડે આવે છે. પણ પરદેશી ધોરણો આ દેશને લગાડવાની ઉતાવળમાં આમ માનનારા આપણા ઇતિહાસે, સંયોગોએ અને પરિસ્થિતિએ પેદા કરેલાં કેટલાંક સત્યો વીસારી મુકે છે. સૈકાઓ ને સૈકાઓ થયાં હિંદમાં પ્રાંતિક સમાજ, પ્રાંતિક સાહિત્ય અને પ્રાંતિક સસ્કારો ચાલ્યાં આવ્યાં છે; અને દરેક પ્રાંતની સંસ્કૃતિએ લાક્ષણિક સ્વરૂપ લઇ નીરનીરાળી અસ્મિતા પ્રગટાવી છે. અને છતાં આર્યોના પ્રબલ આત્માએ આ બધા પ્રાંતોનાં જીવન અને સસ્કારમાં એવી એકતાનતા આણી છે કે નીરાળા દેખાતા પ્રાંતો પર હીંદી રાષ્ટ્રીયતાની નિશ્ચલ છાપ પડી છે. તેથી પ્રાંતિક અસ્મિતા મજબુત થતાં રાષ્ટ્રીયતાનો વિકાસ અટકવાનો નથી. ઉલટું એમ કહીએ તો ચાલે કે જેમજેમ પ્રાંતિક અસ્મિતા વધશે તેમતેમ આર્યાવર્તમાં રાષ્ટ્રીયતાનો વિકાસ વધતો જશે.

૨

હાલનો જમાનો ગમે તે માને, પણ ભૂતકાલના વહાણાંમાંથી માંડીને, આબુથી મુબાઇ સુધીનો સાગરતટસ્થ પ્રદેશ અજબ રીતે ભૌગોલિક ને સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ સાચવી રહ્યો છે; અને જ્યાં સુધી ગીરનારનો ઘુમ્મટ ગગનમાં વિહરશે, જ્યાં સુધી સાગરના તરંગો તેને કીનારે વિરમશે, ત્યાં સુધી તે વ્યક્તિત્વ ભુસાવાનું નથી.

કેટલીક દૃષ્ટિએ હિંદના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાયઃ એક ગંગા ને યમુનાના તટનો પ્રદેશ તે પૂર્વમાં સાગર સુધીનો; બીજો યમુનાથી ગોદાવરી સુધી ને પશ્ચિમે સમુદ્ર સુધીનો; અને ત્રીજો ગોદાવરીની દક્ષિણનો પ્રદેશ. આ ત્રણ વિભાગોમાં આર્યસંસ્કૃતિનાં નીર ત્રણ સ્વરૂપે વહેતાં દેખાય છે.

આમાંથી બીજો વિભાગ જેમા રજપુતાના, મધ્યપ્રાંતો, ગુજરાત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તે ઘણી વખત એક રાજ્યચક્ર નીચે રહ્યો છે. તેમાં ઘણે અંશે એક પ્રકારની રીતભાત ને બોલી પ્રવર્તે છે. અને ઘણી વખત સંસ્કારના એક જ તરંગે તેના આખા જીવન ને સાહિત્ય પર નવી છાપ પાડી છે. આ આખા વિભાગમાં પણ ગુજરાતનું વ્યક્તિત્વ નીરાળુ ને મોહક દેખાય છે. આ વ્યક્તિત્વની રૂપરેખા સ્પષ્ટ થતાં પહેલાં ગુજરાતનાં ઇતિહાસ અને પરાક્રમોનો, તેમાં પ્રગટેલી ભાવનાનો અને જીવનના વહેણનો અભ્યાસ થવો જોઇએ. એ અભ્યાસ ઘણી જ પ્રાથમિક દશામા છે, છતાં તેમનો આછો ને અસ્પષ્ટ આભાસ થયા વિના રહેતો નથી.

ઋગ્વેદકાલની પણ પૂર્વે એ કુશાવર્ત ખંડનો વિભાગ હતો. (૧); અને તે વખતે આર્યોની કુશજાતિએ પહેલવહેલાં ત્યાં વાસ કરી, કુશસ્થલી સ્થાપ્યું લાગે છે (૨). કુશપુત્રોએ નષ્ટ થએલા યુરેથ્રીઅન સમુદ્રને કીનારે ફીનીશયન નામની ઉત્સાહી વ્યાપારી પ્રજાને જન્મ આપ્યો, અને ફીનીશયનોએ વ્યાપાર, નૌયાન, લખવાની વિદ્યા વગેરે શોધી કાઢી પ્રાચીન યુરોપીય સંસ્કૃતિ સ્થાપી (૩). આ કુશપુત્રો તે આર્યોની કુશજાતિ, યુરેથ્રીઅન સમુદ્ર તે અરબી સમુદ્ર, ફીનીશયન–પ્યુનીક–પણિક તેજ ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલા પૈસાના લોભી પણિઓ; અને કુશસ્થલી (દ્વારકાં) એ આ વ્યાપારી

જાતિનું મથક. આ સિદ્ધાંતો જેટલા કલ્પવા સરસ છે તેટલા જ પુરવાર કરવા મુશ્કેલ છે.

ત્યારપછીના યુગમાં શાર્યાત જાતની આર્યજાતિએ ગુજરાતમાં વાસ કરી તેને આનર્તનું નામ આપ્યું (૪). શર્યાતિનો ચ્યવન જોડે સંબંધ છે તે પરથી, અને ચ્યવનનો આશ્રમ નર્મદા પર ગણાતો હતો તે જોતાં, ભૃગુઓ પણ આ જ વખતે ગુજરાતમાં વસ્યા (૫). આ ભૃગુઓ અગ્નિપૂજક, મંત્ર ને જંત્રના ઉપાસક અને અમાનુષી સત્તાનો દાવો કરનાર યોદ્ધાઓ હતા. તે વખતે નર્મદાને તીરે નાગ લોકોની વસતી હતી એમ માનવાને કારણ મળે છે (૬).

ગુજરાતની સાહસિકતા ને વ્યાવહારિક બુદ્ધિની શરુઆત કુશજાતિએ કરી? ગુજરાતને સત્તાનો શોખ ને વ્યવસ્થાશક્તિ ભૃગુઓએ આપી?

પછી આવ્યા શૌર્ય ને ઉત્સાહના પરમ ઉપાસક હૈહયો. તે મધ્યસ્થ આર્યજાતિના નહોતા; તેમના સસ્કાર પચજનો જેવા વિશુદ્ધ નહોતા; તેમની વિજયાકાંક્ષાને સીમા નહોતી. ગુજરાત અનૂપદેશ બન્યો. નર્મદાતીરે આવેલા તેના પાટનગર માહિષ્મતીની સત્તા ચારે તરફ પ્રસરી.

હૈહયવંશના સહસ્રાર્જુનની હાક પજાબથી લકા સુધી પહોંચી. તેનાં દરીઆઇ લશ્કરે સમુદ્રનો ગર્વ પણ ઉતાર્યો. આર્યાવર્તની સત્તા ને સંસ્કારની તેણે અવગણના કરી. ગુજરાતનો પ્રથમ સમ્રાટ, અને સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર જોતાં આર્યોનો પ્રથમ ચક્રવર્તી, એ હતો. તેના સામ્રાજ્યની સીમામાં અનૂપદેશ, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશો આવ્યા હતા;

અને તેનો વિસ્તાર મથુરાંથી તાપી સુધીનો ને સમુદ્રથી અમરકટક સુધીનો હતો એમ લાગે છે. હિંદ ઉપર આવેલા બીજા વિભાગની એકતાનતા એના વખતમા સ્થપાઇ લાગે છે (૭).

ગુજરાતની આગળ વધવાની વૃત્તિ અને ધર્મધુરાની અસહિષ્ણુતા (non-conformity) આ જાતિમાથી તો નહી ઉતરી આવી હોય ?

પણ સહસ્રાર્જુનની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી આર્યાવર્ત કોપ્યો. ત્યાંની શૂરવીર શાવ્યજાતિએ આગેવાની કરી. તેના નાયક જામદગ્ન્ય રામે સહસ્રાર્જુન હણ્યો ને તેનું સામ્રાજ્ય તોડ્યુ. આર્યોની વિજયઘોષણાથી તેણે આખો ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ગજવ્યો. તેણે માહિષ્મતીનો વિનાશ કર્યો, અનૂપદેશનો ગર્વ તોડયો; આર્યાવર્તનાં સંસ્કાર ને ભાવના ગુજરાતમાં પ્રસારી અંતે તેણે પોતે અહીઆં વાસ કર્યો. અને અનૂપદેશ શૂર્પારકને નામે ઓળખાયો (૮). અર્જુનની પ્રતાપી નગરી આગળ ભૃગુતીર્થ ને જામદગ્ન્યતીર્થ સ્થપાયાં. જમદગ્નિ જેવા ઋષિના પુત્ર ને વિશ્વામિત્ર જેવા આદર્શ મંત્રદ્રષ્ટાના ભાણેજે ગુજરાતને આર્ય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવ્યું. ગુજરાત નવ-આર્યાવર્ત બન્યું.

આ નવ-આર્યાવર્તમા કુરૌના સાહસ ને વ્યવહારકુશલતા હતાં; ભૃગુઓનું શૌર્ય ને વ્યવસ્થાશક્તિ હતા; હૈહયોની વિજયાકાંક્ષા ને પ્રગતિસાધક ધર્મબંધનનો તિરસ્કાર હતો; અને તેમાં શુદ્ધ આર્યોના સંસ્કાર ને ભાવનામયતા ભળ્યાં. આર્યોના બુદ્ધિપ્રભાવે ને સાંસ્કારિક અસ્મિતાએ બધાનું એકીકરણ કરી પ્રબલ વ્યક્તિત્વ પ્રગટાવ્યુ. આર્ય દેશના સીમાડા પર પરસંસ્કાર બાળવાની ને સ્વસંસ્કાર શુદ્ધ કરવાની વેદી રચાઇ.

આર્ય સસ્કૃતિ જનતાના ઇતિહાસમાં પ્રથમ બલ છે. હવા, પાણી ને સમયની અસમાનતાને તિરસ્કારી, જ્યાં એ ગઇ છે ત્યાં તેણે વિજય મેળવ્યો છે. એ સસ્કૃતિએ હજારો વર્ષ થયાં વ્યક્તિત્વ ને સાતત્ય જાળવી રાખ્યાં છે; પરસસ્કારને ગાળી તેમાં પોતાનો આત્મા રેડ્યો છે, બીજી જાતિઓમાં આર્યત્વની અસ્મિતા પ્રગટાવી છે; અને પોતાનાં ખોળીઆં બદલ્યા છતાં આત્માની વિશુદ્ધિ તેવી ને તેવી રાખી છે. ઉત્તરધ્રુવથી દક્ષિણધ્રુવ સુધી એ આજે આ ભૂગોલ પર સત્તા ભોગવે છે.

આ અવર્ણનીય પરાક્રમ કરતાં આર્યસસ્કૃતિને બીજાઓ પાસેથી ઘણું લેવું પડયું છે; કટલાંક બીનજરૂરી અગોનું રૂપાંતર કરવું પડયું છે; અને ઘણી વખત દેખીતા પરાજયમાંથી વિજયધ્વજ બચાવી, અનુકૂલ સમયે તેને ફરકાવવાની હીમત રાખવી પડી છે. સેમીટીક સસ્કૃતિનાં કેંદ્રસ્થાનોમાં, અધકારગ્રસ્ત યુરોપના જંગલી મુલકોમાં, અમેરીકાનાં જગલોમાં, કેનેડાના હિમપ્રદેશોમાં એને દારુણ રસાકસીમાં ઉતરવું પડયું છે. પણ પરસસ્કાર ગાળવાના જે ભયકર પ્રયોગો આ દેશમાં કરવા પડયા છે એવા કોઇ પણ ઠેકાણે કરવા પડયા નથી. અને હીદ—પૂર્વ ઇતિહાસકાલનું અર્યાવર્ત—હજુ આર્યાવર્ત છે; અને એ સસ્કૃતિ, શુદ્ધ ને સર્વાંગ, અહીઆ હજુ જીવે છે.

પરસંસ્કાર ગાળી, આર્યસંસ્કાર શુદ્ધ રાખવાનું હીંદ એક પ્રયોગક્ષેત્ર છે. ગુજરાત–રામનું નવ-આર્યાવર્ત્ત—એ ક્ષેત્રની પ્રતાપી ભઠ્ઠી છે. પરસ્પર વિરોધી સસ્કારો તેમાં આવીને પડ્યા; તેમાં તેમનો આત્મા આર્યત્વ પામ્યો; અને તેમાં આર્યોની સનાતન ભાવના અવનવે સ્વરૂપે સજીવન થઇ. ભૂતકાલમાં ગુજરાતનું આ સ્થાન હતુ, વર્તમાનમાં પણ એ છે, ને ભાવિમાં પણ એજ રહેશે.

થોડીક સદીઓ ગઇ, પણ ગુજરાતનું સ્થાન તે જ રહ્યું. આનર્તના રાજાએ ને વસુદેવના પુત્ર બલદેવે આર્યોનાં શૌર્ય સતેજ રાખ્યાં. ભૃગુવંશજ માર્કંડેયે તાપી તટ પર રહી આર્યભાવના સજીવન રાખી (૯). અને પ્રણયી, મુત્સદ્દી, વીર ને યોગી કૃષ્ણ વાસુદેવે આર્યસંસ્કૃતિના શ્રેષ્ઠ આદર્શો મૂર્તિમાન્ કરી, ગુજરાતનો નવ-આર્યાવર્ત કહેવડાવવાનો અધિકાર ચાલુ રાખ્યો.

૩

મહાભારતના દારુણ યુદ્ધ પછીના થોડાક સૈકામાં ગુજરાત ઇતિહાસપટ પરથી ભુંસાઇ જાય છે તેનું કારણ કૈં સમજાતુ નથી. પણ ભારત યુદ્ધ અને વિ. સં. પૂર્વે પાંચમાં શતક વચ્ચે શૂર્પારક (સોપારા) (૧) અને ભરુચ (૨) બંદરનો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો, અને મીસર તેમજ એસીરીઆ સુધી ગુજરાતી સાહસનો પ્રતાપ પહોંચ્યો હતો (૩). કુશસ્થલીએ આરંભેલો યુગ સોપારા ને ભૃગુકચ્છે ચાલુ રાખ્યો. અને દુનીયાના જુદા જુદા સંસ્કારોને આ ભઠ્ઠીમા લાવી તેને ગાળવાનો પ્રયોગ પણ કાયમ રહ્યો.

ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં યૌધેય નામની જાતિ ખ્યાતિ પામી હતી (૪). આ સમય પરથી પલ વાર અંધકારનો પટ ઉંચકાય છે, અને આ શૂરવીર યૌધેય જાતિનુ પ્રાબલ્ય ઘણી સદીઓ સુધી રહ્યુ હોય એમ લાગે છે. એ જાતિમા પ્રજાસત્તાક શાસનતંત્ર હતુ (૫). ક્યાં તો તેમનામાં વ્યાપારી સાહસ વધારે હતું કે ક્યાં તો વ્યાવહારિક બુદ્ધિ પ્રબલ હતી, ગમે તે કારણ હોય. પણ એટલું તો ખરું કે એ જમાનામાં, હીંદમા, લોકશાસનના અંકુરો જણાય છે તેથી, અસાધારણ જીવનનાં તત્વો હોવા જ જોઇએ. આ ભૂમિમાં એ અંકુરો ફુટ્યા તે શું આર્ય સંસ્કારના પરિપાકરૂપે હતા? અને પંચાયતની સંસ્થા જે

વેદકાલથી ચાલી આવતી હતી તે; પાટલીપુત્રના શહેર સુધરાઈનું લોકશાસન (૬); લચ્છવીઓના ગણો (૭); અને એથેન્સના ગ્રીક આર્યોની લોકસત્તાત્મક સંસ્થાઓ અને આ સંસ્થા—એ બધાનો આત્મા શું એક જ હતો? એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે ગુજરાત ને માલવા મળી એક જ સાંસ્કારિક વ્યક્તિ હતી; અને સંસ્કારનું કેંદ્રસ્થાન સોપારા ને ભૃગુકચ્છને બદલે અવંતિ થયું હતું.

જેમ જામદગ્નેય રામના સમયમાં આખી આર્ય જાતિમાં સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રગટી હતી, અને તેને પરિણામે નર્મદાના ઉત્તરપ્રદેશમાં બધે આર્ય સંસ્કાર પ્રસર્યા હતા તેમ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં પણ થયું. તક્ષશિલાનો એક બ્રાહ્મણ, અને પાટલીપુત્રના રાજવંશનો એક નબીરો એ બેએ મળી આ નવા યુગનું સૂત્રધારપદ લીધું; અને અસ્મિતા ને ઐક્ય આખા હિંદમાં પ્રસર્યાં. ચક્રવર્તિપદનાં, સામ્રાજ્યનાં, હિંદની રાજકીય એકતાનાં સ્વપ્નાં સિદ્ધ થયાં, અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે અને ભગવાન્ ચાણાક્યે આર્ય સંસ્કારના વર્તુલને હિંદની સીમાથી પણ મોટું બનાવ્યું. ગુજરાત આ વર્તુલનો માત્ર વિભાગ બનીને રહ્યું; પણ યૌધેયોનું જોર ગયું હોય એમ દેખાતું નથી.

પણ ઇ. સ. પૂર્વે બીજી સદીમાં આ દેશને કમનસીબે મૌર્ય રાજ્યનો અસ્ત થતાં, કાબુલ ને સિંધ આગળ બેક્ટ્રીઆ ગ્રીકોનું રાજ્ય સ્થપાયું; અને ગ્રીક સત્તા ને સંસ્કારનો સંચાર થવા લાગ્યો. એ સંચાર ઘણો અસરકારક થયો, અને નહપાન (ઇ. સ. ૭૮)ને ઝમોતિકસના પુત્ર ચષ્ટન જેવા ક્ષત્રપોએ ગુજરાત, કાઠીઆવાડ ને માલવા ઉપર એકચક્રે રાજ્ય કરવા માંડ્યું.

પરસંસ્કાર ગુજરાતમાં જામ્યા લાગે છે, પણ વેદીના તાપની પ્રખરતા પણ જબરી જણાય છે. અને પરસંસ્કાર ઓગળી રહ્યા

દેખાય છે. પરદેશી સેત્રપ (Satrap) ઝમોતિકસના પુત્ર ચષ્ટનનો પુત્ર જયદામ આર્ય નામથી ઓળખાય છે; ને તેનો પુત્ર મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામન (ઇ. સ. ૧૪૩-૧૫૮) જેણે માલવા, ગુજરાત, કચ્છ, સિંધ ને મારવાડ પર સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યુ (૮) ને યૌધેયોનો વિનાશ કર્યો તે, આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ બની નવ-આર્યાવર્તનું સાફલ્ય સાધી રહે છે. આ અર્જુન કાર્તવીર્યના સામ્રાજ્યને સજીવન કરનાર રાજા, જાતિએ આર્ય નહી હતો છતાં, આ ભઠ્ઠીની આચે ચુસ્ત આર્ય થઇ ગયો લાગે છે. (૯) આ વીરે સ્થાપેલી મહત્તા આ પ્રદેશમાં લગભગ ઇ. સ. ૩૯૮ સુધી રહી. (૧૦)

પછી સંસ્કારનું સંરક્ષણ ગુપ્ત સામ્રાજ્ય (વિ. સ. ૪૬૬-૫૩૬)ને લીધે કેટલું થયું એ કહી શકાતું નથી. ગુપ્ત સત્તાનો ઉદ્ભવ એ આર્ય-સંસ્કારના વિજયનો એક મહાતરંગ હતો. એણે બ્રાહ્મણધર્મને દેશ પર સ્થાપ્યો; સંસ્કૃતને રાષ્ટ્રભાષા બનાવી; બુદ્ધધર્મને અદૃશ્ય કરવા માંડયો, આર્યભાવનાઓ સજીવન કરી; ને દેશમાં રાજકીય ને રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રસારી. ગુજરાત ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો એક વિભાગ હતું (૧૧) અને આ પ્રદેશમાં તે અરસાથી સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રાબલ્ય વધી ગયુ. એ સામ્રાજ્યને પ્રતાપે આર્ય ધર્મ અને સંસ્કાર બંનેને અહીઆં સબલ થવાની તક મળી હોય એમ લાગે છે. તે વખતે સંસ્કારનું કેંદ્રસ્થાન વડનગર હો યતો નવાઇ જેવુ નથી. પણ તેમ માનવાને ઐતિહાસિક સાધન મારા જાણવામા નથી.

પણ ફરીથી આ ભઠ્ઠીના અગ્નિ પર પરસંસ્કારની રાખ વળી. શક લોક તો આવ્યા જ હતા, ને વળી ઇરાનથી મગજાતિ આવી (૧૨); હૂણ, ગુર્જર ને મૈત્રકો આવ્યા (૧૩), ત્રૈકુટકો આવ્યા (૧૪); પણ આ છતાં આ રાખ નીચે સંસ્કારનો અગ્નિ જીવતો હતો. ઉજ્જયણી,

વલ્લભીપુર ને વડનગર—બીજાં શહેરોનાં નામ કંઈ જાણવામાં નથી—માં ફરીથી જ્વલંત થવા ઇચ્છતા અંગારને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ, જૈન સાધુઓ ને બ્રાહ્મણો સાચવી રહેલા દેખાય છે. આ સમયના વડનગરી બ્રાહ્મણોનાં શક્તિ ને આર્યત્વ ગુજરાતનાં આભૂષણ થયાં લાગે છે.

આ વર્ગોએ કરેલા સંરક્ષણને પ્રતાપે વિક્રમની છઠ્ઠી, સાતમા ને આઠમી સદીમાં સંસ્કાર ને સત્તા વલ્લભીપુરમાં શોભી રહ્યાં. પાશુપત-મતાવલંબી બ્રાહ્મણો સંસ્કારના પ્રતિનિધિ હતા (૧૫); અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનું જોર પણ જબરૂ દેખાય છે. વલ્લભીપુરના ભટ્ટાર્કો જો પર-દેશી ગુર્જરો હોય તો પણ, તેઓએ આર્યત્વ સપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર્યું હોય એમ લાગે છે.

પણ વલ્લભીપુર પડ્યું, અને પરદેશી સંસ્કારની ઝુંસરી ગુજરાતને ચોંટી. આ ભઠ્ઠીના દુર્જય પ્રતાપે ફરીથી ફીમીઓ કરવા માંડ્યો. સાતમી સદીમાં જ્યારે હુએન્થસંગ આવ્યો ત્યારે વલ્લભીપુર મટી કેંદ્રસ્થાન ભીન્નમાલ થયું (૧૬), અને પરદેશી ગુર્જરો આર્ય સસ્કારના સરક્ષકો ને વિસ્તારકો થયા. આ ગુર્જરોએ (ઇ. સ. ૫૮૦–૮૦૮) ભરૂચમાં સત્તા જમાવી હતી, પણ તેમની સત્તાનું ખરૂં ક્ષેત્ર રજપુતાના હતું (૧૭), અને તેમનો ખરો સમય સાતમી સદીથી તે અલબરુની આવ્યો (ઇ. સ. ૧૦૩૦) ત્યાં સુધી રહ્યો.

ભીન્નમાલનો પરદેશી રાજા ક્ષત્રિય કહેવડાવતો હતો. (૧૮) માઘ જેવા સંસ્કૃત કવિશિરોમણિ ને બ્રહ્મગુપ્ત જેવા ખગોળવેત્તા ત્યાં શોભતા. (૧૯) સૂર્યપૂજાનું ત્યાં જબરુ જોર હતું. (૨૦) અને ત્યાંથી વિદ્વત્તા ને સસ્કાર બને ચારે તરફ પ્રસરતાં.

ઇ. સ. ની ત્રીજી સદી પછી એક ઐતિહાસિક હકીકત ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતી નથી. વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિને પરિણામે હાલનું ગુજ-

રાત (અથવા કાર્તવીર્ય અને રુદ્રદામનના સમયનાં અનૂપ ને આનર્ત) નવું વ્યક્તિત્વ પામતું દેખાય છે. સાંસ્કારિક અસ્મિતા પામ્યાથી તેનો મોટો ભાગ લાટના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો હતો. ઇ. સ. ની બીજી સદીમાં ટોલેમી એને લારીકા (લાટીકા ?) નામે ઓળખે છે. (૨૧) પણ રૂદ્રદામનના સમયમાં તે નામ શિષ્ટોએ સ્વીકાર્યું જણાતું નથી. (૨૨) મત્સ્યપુરાણમાં ને માર્કંડેય પુરાણમાં પણ (૨૩) તે નથી. પણ ઇ. સ. ૬૨૪ માં પૂર્વમાં માલવાથી ને ઉત્તરમાં ગુર્જરનાથી લાટ જુદુ લેખાવા લાગ્યું. (૨૪) અને મૂલરાજ સોલકીએ ગુર્જરસત્તા પાટણમાં સ્થાપી ત્યાં સુધી તે જ નામે આ પ્રદેશ ઓળખાયો લાગે છે.

૪

અત્યાર સુધી પરદેશી સત્તા, ધર્મ ને સસ્કૃતિને ગાળવા આર્યાવર્તે અનેક સાધન પેદા કર્યાં છે. આમાંનું પ્રથમ સાધન તે બ્રાહ્મણ. હાલના જમાનામાં સ્વાર્થી લેખાતા એ વર્ગની ઐતિહાસિક મહત્તા મપાય એમ નથી. બ્રાહ્મણે યુગો થયાં અસ્મિતા જાળવી રાખી છે. એણે વરસસાર સેવી સમાજની પ્રગતિ સાથે સંબધ જોડ્યો છે. એણે પોતાની જાતને ભૂદેવ માની દૈવી નિશ્ચલતાનો દાવો કર્યો છે. જરુર પડ્યે એણે પ્રગતિ કરી છે; જરુર પડ્યે એણે સ્વસસ્કારને ટેકવ્યા છે. એની કાર્યદક્ષતામાં ચાણાક્યનું પ્રતિબિબ છે, એના ક્રોધમાં ઔર્વની ઝનુન જણાય છે. છતાં એના સાહિત્યપ્રેમમાં વેદવ્યાસનો ઉત્સાહ છે; એનામાં સંસારની વ્યવસ્થા રચવાનો શોખ યાજ્ઞવલ્કયનો છે; એનામાં સંસ્કારપ્રેમ વસિષ્ઠનો છે.

આ અતિશયોક્તિ નથી. યુગો આવ્યા ને ગયા, સામ્રાજ્યો થયાં ને ન થયાં—પણ એણે ભીખ માગી વિદ્યા મેળવી, પૈસા ને ચપટી ચોખા લઈ વિદ્યા, ધર્મ ને સસ્કાર પ્રસાર્યાં. તેની પ્રેરણાનું મંદિર તક્ષશિલા, કાશી કે ઉજ્જયણીમાં હતું–એનું કર્તવ્યક્ષેત્ર આખા આર્યાવર્તમાં હતું. પરદેશી પ્રજા ગમે તેવી પ્રતાપી હોય પણ એની સાથે સંસર્ગમાં આવતાં સ્વત્વ ખોઈ બેસતી. તે મંત્રી કે યોદ્ધો, ગુરુ કે ભિક્ષુક, કવિ કે ઇતિહાસકાર–કોઈનું પણ સ્થાન લઈ શકતો ને બે પેઢીમાં ગમે તેને આર્યત્વના પાઠ શીખવી શકતો. શક ને હૂણ, ગ્રીક ને ગુર્જર પચાસ વર્ષમાં, એને પ્રતાપે, આર્ય બની જઈ, સમાજમાં સ્થાન પામતા.

સંસ્કૃતિ કેવે પ્રકારે તેણે સાચવી તે જોઈએ. પહેલું તો એ જ્યાં ગયો ત્યાં સસ્કારનું કેન્દ્રસ્થાન રચ્યું. આજે જ્યાં અંગ્રેજ જાય છે ત્યાં નાનકડું લંડન બનાવે છે તેમ બ્રાહ્મણ પણ જ્યાં ગયો ત્યાં કાશી પ્રગટયું. ઉજ્જયણી, વડનગર, શ્રીમાલ, સિદ્ધપુર બધે એણે સસ્કારનાં થાણાં સ્થાપ્યાં. રાજસત્તાનાં થાણાં ભલે ઉઠી જાય–પણ આ થાણાને કોઈ સ્પર્શી શકે એમ ન હતું.

બીજું, જ્યાં એ ગયો ત્યાં સંસ્કૃત ભાષા ને સાહિત્યની ભક્તિ લઈ ગયો. દેવ ભલે બદલાય, સંપ્રદાય ભલે છોડાય પણ સસ્કૃત વિના શુદ્ધિ નહીં. આ માન્યતા મનાવવાનો જાદુ તેણે કર્યો. આર્યાવર્તમાં આજે સસ્કૃતનું સ્થાન અપ્રતિમ ને અસ્પર્શ્ય છે. એ માત્ર લેટીન જેવી ગતયુગની ભાષા નથી. સસ્કૃત એટલે ઇતિહાસ, જીવન, ધર્મ ને ભાવના; સસ્કૃત એટલે આર્યત્વના આત્માને ઓળખવાનું સાધન; સંસ્કૃત એટલે આ ભવની પ્રેરણા ને પરભવનો મોક્ષમાર્ગ; ને સંસ્કૃત એટલે આર્યાવર્તનાં ઐક્ય ને અસ્મિતાનો પાયો. આ પ્રતાપ બ્રાહ્મણનો. પ્રાકૃત

ભાષા સેવનારા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ને જૈન સાધુઓને પણ વિદ્યા ને ધર્મનો દાવો કાયમ રાખવા સસ્કૃતની સત્તા સ્વીકારવી પડી; અને આજે હીંદની ભાષાઓ સબળ ને સમૃદ્ધ કરવા પાશ્ચાત્ય ભાષાના અભ્યાસીઓને પણ તેની પ્રેરણા ને મદદ વિના છુટકો નથી.

બ્રાહ્મણે પ્રગટાવેલુ ત્રીજું બલ પૌરાણિક કથાઓ છે. થોડેક અશે ઐતિહાસિક, થોડેક અંશે ભાવનાત્મક, ઘણે અશે રસિક, એવા આ પાચમા વેદના સાહિત્યે ઇતિહાસ, જીવન, ધર્મ ને સસ્કાર ચારેને સજીવ રાખ્યાં; એટલુ જ નહી પણ પરસસ્કાર ને પરાજય બંનેને વીસરવાનું મુખ્ય સાધન પુરૂ પાડ્યું. આ સાહિત્યની મદદથી ઐતિહાસિક સાતત્ય પણ સચવાયું. ગમે તેવો પરદેશી રાજા સૂર્ય કે ચદ્ર વશમાં સ્થાન પામ્યો. ગમે તેવા બ્રાહ્મણને પ્રાચીન ઋષિનું ગોત્ર પ્રાપ્ત થયું. અને ગમે તેવા વિપ્લવો થયા છતાં સમાજ ને સંસ્કૃતિ બનેની એકતાનતા સચવાઇ. આ સાહિત્યે રચેલી પારદર્શકતાથી વેદકાલનું ને ભારતકાલનું જીવન ચાલુ જીવનનું અગ હોય એવો ભાસ પેદા થયો.

આ ઉપરાંત બ્રાહ્મણે બીજી બે ભાવના ઉપજાવી. એક તો બ્રાહ્મણ-વર્ણની સર્વોપરિતાની. પોતાની શ્રેષ્ઠતા એ જ એની સત્તાનુ મૂલ હતું. આ શ્રેષ્ઠતાનો દાવો માત્ર આડબર ન હતો, પણ શક્તિ અને સેવા એ બે ઉપર રચાએલી શ્રદ્ધા હતી.

બ્રાહ્મણે ઉપજાવેલી બીજી ભાવના તે સતીત્વની. સંસ્કૃતિકારની અચુક નજરથી તેણે જોયુ કે સસ્કાર શુદ્ધ રાખવાનો પ્રથમ વિષય ગૃહ અને ગૃહિણી હતાં. બધી નીતિનો સાર એ જ ભાવના છે એમ તેણે ધીમેધીમે શીખવવા માડ્યું. અને પરિણામે જાતિ અને સસ્કારની શુદ્ધિ સાચવવા એક મહાપ્રતાપી બલ પ્રગટ્યું.

બ્રાહ્મણે એક વધુ સાંસ્કારિક બલ પ્રગટાવ્યું. તે શૈવ મત. વેદકાલનો શુદ્ધ અને સરલ ધર્મ અજ્ઞાન કે અનાર્ય જાતિને માટે યોગ્ય ન હતો, અને બૌદ્ધ મત જેવો જોઇએ તેવો શક્તિપ્રધાન નીવડ્યો નહિ. આને પરિણામે બીજા સૈકાથી પાશુપતમતનો પ્રચાર શરૂ થયો. ઇ. સ. ૨ થી ૫ મા સૈકામાં ભૃગુકચ્છ પ્રદેશમાં અવતરેલા લકુલીશ કે નકુલીશ નામના ધર્માચાર્યે પાશુપતમતને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપેલું લાગે છે. એ માહેશ્વરમતે પરદેશી અને પરસંસ્કારી ગ્રીક, હૂણ અને શક વિજેતાઓને જીત્યા. ગુપ્ત સમ્રાટો વૈષ્ણવ હતા; પણ ગુજરાતના ક્ષત્રપોના સમયમાં અને વલ્લભીની જાહોજલાલી વખતે પાશુપતમતનું પ્રાબલ્ય ઘણું જામ્યું લાગે છે. નર્મદાતીર અને સોમનાથ એ આ સંપ્રદાયનાં મુખ્ય સ્થાનકો હતાં. પૌરાણિક સાહિત્ય અને પાશુપતમતના સંયુક્ત બલથી બ્રાહ્મણે આર્યસંસ્કારની ભઠ્ઠી સતેજ રાખી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આર્ય સંસ્કૃતિનું ગુજરાતમાં બીજું મોટું સાધન તે જૈન સાધુ. કેટલાક ચક્રવર્તી રાજાઓએ જૈન મત સ્વીકાર્યો એમ જૈનકથા કહે છે; છતાં જૈન ધર્મનો રાજસત્તા જોડે ઘણો થોડો સંબંધ દેખાય છે. અસલના વખતથી ગુજરાત એ જૈન મતની પુણ્યભૂમિ મનાતી આવી હતી એટલે એ મતનું પ્રાબલ્ય અહીંઆં ઘણું હતુ. જે સાંસ્કારિક બલે એ મતનું સ્વરૂપ લીધું તેનું મુખ્ય અંગ સાધુઓ હતા.

સંન્યસ્ત ને સંસાર વચ્ચે–ભિક્ષુ ને સંઘ વચ્ચે– બ્રાહ્મણનું સ્થાન હતું. જૈન મતે આ સ્થાન રાખ્યું જ નહી. તે મતાવલંબીનો ધર્મગુરુ સંન્યાસી સાધુ હતો. અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિ વિશિષ્ટ કરવામાં તેણે મોટો ફાળો આપ્યો. તે વૈરાગ્યની ભાવના સતેજ રાખતો; તે

વિદ્યાનો સંઘરો કરતો, તે સામાન્યવર્ગનો હોવાથી તેની સહાનુભૂતિ સામાન્યવર્ગો તરફ રહેતી. સન્યાસી જીવનને લીધે પોતાનું સ્થાન અસ્પર્શ્ય બનવાથી, સંઘમાં સમાનતાની ભાવના તે પ્રસારતો. અહિંસામંત્ર તેના સંપ્રદાયનો મૌલિક સિદ્ધાંત હતો અને તેનાથી પ્રેરાઇ તે સમાજનાં દુઃખો ફેડવાનો પ્રયત્ન કરતો. રાજસત્તાની મદદ ન હોવાથી, લોકોનાં હૃદય જીતવાની મહેનત તે સદા કરતો, અને પ્રબંધો જેવું લોકસાહિત્ય તે રચતો. તે સંસાર જોડે અસંબદ્ધ હતો, એટલે પરિસ્થિતિ સાથે બરાબર સમાધાન તે કરી શક્યો નહીં, તેને સંસ્કૃતનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારવું પડ્યું; પૌરાણિક કથાઓને સુધારા વધારા સાથે સ્વીકારવી પડી; અને સમાજમાં ને સંસ્કૃતિમાં તડ પાડવાના તેના પ્રયત્નો નિષ્ફલ થવાથી બીજા બધાં સાંસ્કારિક બલોનો થોડા વધતા પ્રમાણમાં પણ સ્વીકાર કરવો પડ્યો.

આ બધાં અને બીજા કેટલાક કારણોથી ગુજરાતમાં વિદ્યા કે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ થઇ નહી. વર્ગશાસન સ્થપાયું નહીં, રાજસત્તા અનિયંત્રિત થઇ નહીં, બ્રાહ્મણેતર વર્ગો સંસ્કારમાં પાછળ પડ્યા નહી, સમાજમાંથી યાદવો ને યૌધેયોએ સ્થાપેલા સમાનતા ને સ્વાતંત્ર્ય અદૃષ્ય થયાં નહી. છતા સાંસ્કારિક અસ્મિતા કાયમ રહી, અને પરસંસ્કાર ગાળવાની આંચ તેવી ને તેવી જ ધીકતી રહી.

૫

ઇ. સ. ૯૬૧માં ગુર્જર મૂલરાજ સોલંકી પાટણની ગાદીએ આવ્યા. મધ્યકાલીન ગુજરાતની મહત્તાના એ વિશ્વકર્માએ પાટણની સત્તા દુર્જય કરી એટલું જ નહીં પણ સોમનાથને ગુજરાતના ઇષ્ટદેવ સ્થાપ્યા, સિદ્ધપુરને ધર્મક્ષેત્ર બનાવ્યું,

૨

દેશદેશના બ્રાહ્મણો ગુજરાતમાં વસાવ્યા, ભાગેલા ભીન્નમાલની વિદ્યા ને સંસ્કારને ઝીલ્યાં, અને નવા—આર્યાવર્તના સાંસ્કારિક વહ્નિઓને પ્રજ્વાલ્યા. તેના પ્રપૌત્ર સિદ્ધરાજના સમય સુધી આ જ્વાલા વધતી ગઇ. તે મહા પ્રતાપી સમ્રાટ્ ગુજરાતની સીમાને કાર્તવીર્યની રાજ્યસીમા સુધી લઇ ગયો. ઉજ્જયણી ને અજમેર ગુજરાતનાં અંગ થયાં; અને બુંદેલખંડ ને કોલાપુરમાં પાટણના નરેશની વિજયઘોષણા સંભળાઇ.

જેમજેમ ગુજરાતની સત્તા પ્રસરી તેમતેમ તેનાં વ્યાપાર ને સાહસ ચારે તરફ પ્રસર્યાં, અને તેની સમૃદ્ધિ ને ગૌરવ પણ વધ્યાં. રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા વ્યક્ત થઇ રહી. નવ—આર્યાવર્તના સનાતન જીવનમાં પણ આ સમય અસાધારણ જણાયા વિના રહેતો નથી.

તે સમયનાં વીસરાએલાં, ખોવાએલાં, છુટાછવાયાં પડેલાં ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી પણ બે વ્યક્તિ એવી નીરાળી પડે છે. તેના આછા રેખાચિત્રમાં પણ તે સમયની સંસ્કૃતિ જોઇ શકાય એમ છે.

આમાંની એક વ્યક્તિ તે ભાવ બૃહસ્પતિ. તે કાન્યકુબ્જના બ્રાહ્મણ હતા; સર્વશાસ્ત્રવિશારદ હતા, અને પાશુપતમતના આચાર્ય હતા. સોમનાથપાટણમાં આવેલા મઠના તે પતિ હતા, સિદ્ધરાજના ને કુમારપાલના પરમ મિત્ર હતા; ને માલવાના રાજાના ગુરુ હતા. એનાં વિગતવાર પરાક્રમોનો હજુ પત્તો મળ્યો નથી, પણ એમના પ્રતાપે સિદ્ધરાજના મરણ સુધી શૈવમતનું પ્રાબલ્ય કાયમ રહ્યું હોય એમ લાગે છે.

પણ એનાથી નીરાળી બીજી વ્યક્તિ તો ધંધુકાના મોઢ વાણીઆ ચાચીગની—હેમચંદ્રાચાર્યની. મુત્સદ્દીપણામાં તે ગુર્જર

મંત્રીઓથી ઉતરતા હતા, રાજસત્તાના સ્થાપકોની દૃષ્ટિ એમની હતી નહી. પણ સંપ્રદાય પ્રસારવાની દક્ષતામાં કે સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રગટાવવાની કલામાં, વિદ્યાની સેવામાં કે બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતામાં, અહિંસાના પ્રચારમાં, તપની સિદ્ધિમાં કે શબ્દબ્રહ્મની અડગ ભક્તિમાં આ 'કલિકાલસર્વજ્ઞે' વિશિષ્ટ આર્યત્વના શ્રેષ્ઠ આદર્શો પોતાનામાં મૂર્તિમાન્ કર્યા. એની શાસ્ત્રજ્ઞતા, એનો વૈરાગ્ય અને એની વાક્પટુતાની પ્રશંસા કરતા એના સમકાલીનોને સત્યયુગ પુનર્જીવન પામ્યો દેખાયો. પ્રતિસ્પર્ધી બ્રાહ્મણોને સંસ્કારનો ઇજારો હાથમાંથી સરી જતો લાગ્યો. એમણે પાટણની સત્તા હાથ કરી, અહિંસાના શોખમાં રાજ્યબલ નષ્ટ કર્યું; પણ ગુજરાતને સંસ્કાર, તપ ને જ્ઞાનની સ્વભૂમિ કરી, એમણે ઉજ્જયણી કાશી ને કાશ્મીરનો ગર્વ તોડ્યો.

એની પ્રેરણાથી કુમારપાલે વીરતા ત્યાગી અહિંસાત્મક નિર્બલતા સ્વીકારી, ગુજરાતે શસ્ત્ર છોડવા માંડ્યાં ને સિદ્ધરાજનું સામ્રાજ્ય તુટી ગયું. હોલવાતી વીરજ્વાલે વસ્તુપાલ–તેજપાલને પ્રેર્યા; પણ વિધિના લેખ કે જુદા જ હતા એટલે 'અલ્લાહો અકબર'ની રણહાક સંભળાવા લાગી.

આ યુગમાં ગુજરાતનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. માલવાના પરમાર સાથે આદરેલા અનંત વિગ્રહથી માલવા ને ગુજરાત છુટાં પડ્યાં. સપાદલક્ષ ને રજપુતાના તો જુદાં હતાં જ. અને થોડો વખત પાટણના નરેશોએ જૈન મતની સત્તા સ્વીકારી, અને એ મતના વિજય માટે કે પોતાની મહત્તા સાચવવા તે મતના મંત્રીઓએ આસપાસના હિંદુ રાજ્યોથી અતડાપણું સેવ્યું. આથી ગુજરાતના વિશિષ્ટ સંસ્કારો વધારે નીરાળા ને સ્પષ્ટ થયા. જીવન પહેલેથી ભિન્ન હતું તે હવે

વધારે થયું, અને કાર્તવીર્યના અનૂપ, આનર્ત ને સૌરાષ્ટ્ર, પરશુરામનું શૂર્પારક અને અપરાંત–પ્રદેશો જે લાટ તરીકે અસ્પષ્ટ વ્યક્તિત્વ પામ્યા હતા તે, સિદ્ધરાજ જયસિંહના 'ગુજરાત' તરીકે અનતકાલ માટે સ્પષ્ટ સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ પામ્યા. આ સમયથી ગુજરાતની પ્રજા-ને સંસ્કૃતિ, ભાષા ને આત્મા એક ને અવિભાજ્ય થઈ રહ્યાં.

૬

પણ અરબસ્તાનના પયગંબરનો સંદેશ લઈ પરદેશીઓ હિંદ પર તુટી પડ્યા. હિંદનું ધન લુંટાયું. તેની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થવા લાગી. તેના ધર્મ ને સંસ્કાર પર આફત આવી. આ પરસંસ્કારનું બલ દુર્ધર્ષ હતું. દર વર્ષે વિદેશીઓ ધન ને રાજ્યના લોભે આવતા, લોકોને વટલાવતા અને નાનાં મોટાં રાજ્યોની ઉથલપાથલ કરતા. અને એ રીતે નવી સંસ્કૃતિની ધુસરી જોરજુલમથી આ દેશ પર બેસાડવાના પ્રયત્ન થતા. તુર્કસ્તાન ને ઇરાનની આ સંસ્કૃતિના અગ્નિથી જુના સંસ્કારો બળીને ભસ્મ થઈ જતા હતા.

આર્ય સંસ્કૃતિના જીવનમાં કટોકટીનો પ્રસંગ આવ્યો. આર્યવીરોના આત્મભોગ, વીરાંગનાઓની નિશ્ચલતા અને સંસ્કારરક્ષકોની નિશ્ચયાત્મક-તાની સાખ ગામેગામની કહાણી દેવા લાગી. ગુજરાતે દૂર રહેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સફલ થયો નહીં. ઇ. સ. ૧૨૯૭માં અણહીલવાડ પડ્યું; આશરે ઇ. સ. ૧૩૦૬માં ગુજરાત સર થયું, ઇ. સ. ૧૪૦૩માં ગુજરાતની ગાદીએ સ્વતંત્ર મુસલમાન રાજા બેઠો. આખા દેશમાં જેમ આર્યત્વની આગ હોલવવાનો પ્રયાસ થયો તેમ ગુજ-રાતમાં પણ થયો; અને આખું આર્યાવર્ત સંસ્કારના સંરક્ષણ માટે તત્પર થયું.

આ સરક્ષણ માટે પહેલા સમાજને સ્થિર સ્વરૂપ અપાયું. જીવનને નિશ્ચલ ઘટનામાં જડી દેવામાં આવ્યું. ન્યાતોની સીમાઓ સખત થઇ ગઇ. શીરસ્તાઓને શાશ્વત નિયમોનાં સ્વરૂપ અપાયાં. સરક્ષકવૃત્તિ એ જ જીવનનો મત્ર થઇ રહ્યો. સ્વાતન્ત્ર્ય એટલે પાપ એમ ધર્મનો સિદ્ધાંત નક્કી થયો. અને આ નવી ભાવનાઓને ધર્મશાસ્ત્રોમા સ્થાન આપવાની શરુઆત થઇ.

આ સાથે સાંસ્કારિક અસહકાર શરુ થયો. મુસલમાની સસ્કારનું ક્ષેત્ર નાનામાં નાનું કરવામા આવ્યુ, ને તેની સાથે સબધ ઓછામાં ઓછો રાખવામા આવ્યો. વ્યાપારી સત્તા મહાજને હાથમાં લીધી; ગામની સત્તા પચાયતે હાથમા લીધી; ને સામાજિક ને નૈતિક સત્તા ન્યાતોએ હાથમા લીધી. માણસ દીવાન થઇ નવાબ જોડે મસલત કરે, પણ ઘેર આવી નહાય તો જ સ્ત્રી ભાણું પીરસે. બહાર ભલે તે પરદેશીની મહેરબાની ભોગવે, પણ એના જીવનના અધિષ્ઠાતા તો ન્યાતીલાઓ ને તેના પર સત્તા ચલાવતા બ્રાહ્મણો જ રહ્યા. પરસસ્કૃતિ રાજ્યસિહાસને હતી, પણ સરકારમા તેને સ્થાન ન હતુ. કેળવણી હતી તેમજ બ્રાહ્મણોના હાથમા રહી, અને જીવંત પરસસ્કારને જીવનક્રમમાથી જાણે બાતલ કર્યા હોય તેવું માનસિક વાતાવરણ તેમણે રાખ્યા કર્યું. ભાષા ને સાહિત્યમાં–સસ્કારના ગઢમાં–તો પરસસ્કારનો સંચાર થાય એમ હતો જ નહી. અને ભાષા ને સાહિત્યની અધિષ્ઠાત્રી સસ્કૃત હતી તેમ જ રહી.

આ ઉપરાંત પરસંસ્કારનુ પ્રાબલ્ય તોડવા તેની પ્રેરણાભૂમિ જોડે સબંધ જેમ બને તેમ ઓછો કરવામા આવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૦૩માં મહમદશાહે ગુજરાતને સ્વતત્ર કર્યું, અને દીલ્હી જોડે સંબધ છોડયો ત્યારથી મુસલમાનો ગુજરાતના વિજેતાઓ મટી વતનીઓ થયા.

વટલેલા હિંદુઓ ધર્મે મુસલમાન છતાં સંસ્કારે ઘણે ભાગે હીંદુ જ રહ્યા. વહોરા, મોલાસલેમ ગરાશીઆ, ખોજા, કચ્છી મેમણો અને તેમના સહવાસી હિંદુઓ વચ્ચે બહુ ફેર દેખાતો નથી એ જ ગુજરાતની સંસ્કૃતિની ખુબી છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. વિજેતા પર પણ સંસ્કૃતિ વિજય મેળવવા લાગી. અમદાવાદ વસાવવામાં અહમદશાહમાં મુસલમાન કરતાં રજપુત રાજાઓનો જુસ્સો વધારે હતો; અને આજે ગુજરાતના શાહ બીજા મુઝફ્ફરનું ચરિત્ર ગુજરાતી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં શણગારરૂપે દેખાય છે.

આ ઉપરાંત વિજય માટે તલસી રહેલા આર્ય સંસ્કૃતિના આત્માએ એક નવી પ્રવૃત્તિ આદરી. જીવનનો પ્રવાહ નિશ્ચેતન ન થાય, હૃદયનો ઉત્સાહ ન દબાય, અને સંસ્કાર સજીવન રાખે એવું એક મહા પ્રચંડ બલ તેણે પ્રગટાવ્યું. આ બલે ધર્મસંપ્રદાય સ્થાપ્યા. તેણે એક વ્યક્તિની આસપાસ સંસ્કૃતિ રચવી શરુ કરી. તેણે એકભાવના પ્રગટાવી. તે ભાવનાએ એક પુસ્તકનું સ્વરૂપ લીધું. તે પુસ્તક તે શ્રીમદ્‌ભાગવત.

શ્રીકૃષ્ણે ધીમેધીમે હીંદુકથાઓમાં મધ્યસ્થ સ્થાન લેવા માંડયું હતું. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે કૃષ્ણ વાસુદેવ યાદવોના નાયક હતા. વિષ્ણુ-ભક્ત ગુપ્તોના સમયથી તેમના પર દૈવી લક્ષણો આરોપાવા લાગ્યાં હતાં. વિષ્ણુનો આઠમો અવતાર કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ હતા તેને બદલે કૃષ્ણવાસુદેવ મનાવા માંડ્યા હતા. મહાભારતના મુત્સદ્દી વીર મત્સ્ય-પુરાણમાં (આશરે ૫ મી સદીમાં) દૈવી થઇ ગયા, ને એક બે શતક પછી રચાએલા વિષ્ણુ પુરાણમાં અવતારોમાં શ્રેષ્ઠ થયા. ભાગવતે તેમને દેવાધિદેવ, યોગીંદ્ર ને માનવશ્રેષ્ઠનું ત્રેવડું પદ આપ્યુ. સંસ્કારનો એક પ્રચંડ તરંગ તેમને નામે આર્યાવર્તમાં પ્રસરી રહ્યો. જુના સંપ્રદાયોમાં

નવો જીવ આવ્યો, નવા સંપ્રદાયો જન્મ પામ્યા; નવું સાહિત્ય પ્રગટ્યું, ને મૃતપ્રાયઃ સાહિત્યો ઉઠીને બેઠાં થયા.

રાજભાષાના સિંહાસન પરથી સંસ્કૃત પદભ્રષ્ટ બની હતી. પરિણામે તેણે ધાર્મિક વ્યાસપીઠ પર પોતાનો કાબુ મજબુત કર્યો. એટલુંજ નહી પણ પોતાની પ્રેરણા વડે પ્રાંતિક ભાષાઓને નવું જીવન આપ્યુ. આ પરાક્રમ શ્રીકૃષ્ણના નામથી, અને ભાગવતની પ્રેરણાથી થયુ.

ગુજરાતમાં ભાલણે (ઇ. સ. ૧૪૩૯–૧૫૩૯) એ પ્રેરણાથી નવો સાહિત્યયુગ શરુ કર્યો. મીરા ને નરસિંહના કાવ્યો પણ આ નવા બલની પ્રેરણાથી રચાયા, ને સ્વીકારાયાં. કવિ ને કથાકારોના પરંપરા મારફતે આર્ય ભાષા ને સંસ્કારનો આત્મા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને તે દ્વારા સંસ્કારમા ઉતર્યો. પ્રેમાનંદે નાનકડી રંગભૂમિ પર ભગવાન્ વેદવ્યાસનો પાઠ ભજવવાનો કંઈક પ્રયત્ન કર્યો; અને દયારામ સુધી–મુસલમાની યુગ પુરો થયો ત્યા સુધી–એ નવા બલની પ્રેરણા કાયમ રહી.

આ બલની ભવ્યતાનુ ભાન આણવા એક કોઇ પ્રેમાનંદ જેવી આદર્શ વ્યક્તિની મનોદશા પારખવાનો પ્રયત્ન કરીએ. ભૂતકાલની આર્ય સંસ્કૃતિ–પરાક્રમી કારકીર્દી, અપૂર્વ સાહિત્ય ને વિશુદ્ધ ભાવનાથી જાજ્વલ્યમાન એવી પવિત્ર ને શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિનો તે વારસ હતો–પ્રતિનિધિ હતો. યુગો થયાં તેની સનાતન મહત્તા સદાચારી પિતા ને સતી માતાઓએ જાળવી હતી. તેને મન ભૂત મહત્તા ગયા જમાનાની ન હતી, પણ સદાસર્વદા વિજયી રહેતી મહત્તા હતી. તે પરસંસ્કારને ખાળવા તત્પર હતો. તેના કાન ભૂતકાલની પ્રેરણાનુ સંગીત સાંભળી રહ્યા હતા. તેની આંખ ભાવિ વિજય પર ઠરેલી હતી. તેણે

અંતરનાં બાર ખોલી પોતાના આત્માનું સંસ્કારી સંગીત રેલાવ્યું. તેણે પાઠશાલાઓ પ્રેરી, ગામેગામ કીર્તન કર્યું; ગલીગલીએ કથા કરી; અને ઘેરઘેર લોકગીત ગવડાવ્યાં. એણે ધર્મ સાચવ્યો, ઐતિહાસિક સાતત્ય સાચવ્યું, ભાષા ને સાહિત્ય સાચવ્યાં, પ્રેરણા ને આદર્શ સાચવ્યાં. અને સંસ્કૃતિનો અમર આત્મા એને પ્રયાસે ગુલામગીરીની બેડી તોડી દેશમાં વિજયી થઇ વિચરી રહ્યો.

આ સમયમાં ભાગવત સંપ્રદાય પણ આ બલતુ અંગ થઇ રહ્યો. ૧૨ મા શતકમાં ગીતગોવિંદ રચાયું. ૧૩ મા શતકમાં બોપદેવે હરિલીલામૃત રચ્યું. ઇ. સ. ૧૪૧૩ માં ગુજરાતના નૃસિંહારણ્ય મુનિએ વિષ્ણુભક્તિચંદ્રોદય નામનો વૈષ્ણવ ગ્રંથ લખ્યો. ઇ. સ. ૧૪૭૯ વલ્લભાચાર્ય જન્મ્યા. ચૈતન્ય ઇ. સ. ૧૪૮૫ માં જન્મ્યા. સોળમાં સૈકામાં વૈષ્ણવ નરસિંહ થયો. ભાલણ અને ભીમ પર પણ એ સંપ્રદાયની અસર દેખાય છે. અને તે દયારામ (ઇ. સ. ૧૭૬૭ થી ૧૮૫૨) સુધી ચાલી આવી એ પણ નિર્વિવાદ છે. આ સંપ્રદાયના છેલ્લા પ્રતિનિધિ સહજાનંદ સ્વામી થયા (ઇ. સ. ૧૭૮૧ થી ૧૮૪૦) ત્યાં સુધી આ સંપ્રદાય સાંસ્કારિક બલ તરીકે રહ્યો.

આ સંપ્રદાયે કેટલાક ઘણા જ અગત્યના ફેરફાર કર્યા. એણે જૈન ને શૈવ મત વચ્ચે જે વિરોધ થોડા વખત થયાં દાખલ થયો હતો તેનો નાશ કર્યો. એણે શૈવમતનો આડંબર ને પાશુપતમતને નામે ચાલતો પાખંડ બંનેને દૂર કર્યા. અને બીજી બાજુએ જૈનોની શુષ્કતા, અને અલગાપણું બંનેને વીસરાવ્યાં. આ સંપ્રદાયે એક સમાજના દૂરના દૂર રહેવા મથતા બે ટુકડાને સાંધ્યા અને સંસ્કૃતિની એકતાનતાએ વિજય મેળવ્યો.

આ નવો સંપ્રદાય વીસરાએલા યૌધેયોના સમાનતાપ્રેમનો નવો અવતાર હતો. તેનું કાર્યક્ષેત્ર સામાન્ય વર્ગ હતો અને તેની પ્રેરણાથી લોકો પોતાનો ઉદ્ધાર સાધી રહ્યા. વર્ણો વચ્ચે સાંસ્કારિક અસમાનતા ઝાઝી હતી તો નહીં જ, અને જે કૈં હતી તે આ બન્નેએ વીસરાવી દીધી. ગુજરાતીઓમાં શૈવ, જૈન કે ઇતર સંપ્રદાયના અનુયાયીઓમાં જે સમસંસ્કારિકતા આજે જણાય છે તેનું એક કારણ આ સંપ્રદાય છે.

બીજા પ્રાંતોમાં અજ્ઞાન વર્ગોની જે અધમ અને અસ્પર્શ્ય સ્થિતિ જોવામાં આવે છે તે આપણે ત્યાં જોવામાં આવતી નથી તેનું કારણ પણ આપણી સંસ્કૃતિ છે. આ સંસ્કૃતિએ પૌરાણિક, જૈન ને વૈષ્ણવ મતને અધમોદ્ધારક બનાવ્યા.

આ યુગમાં પણ જીવદયાના સિદ્ધાંતને માત્ર પુસ્તકોમાં નહીં પણ જીવનમાં ઉતારવાની સતત પ્રેરણા જૈન સાધુસંઘ કરી રહ્યો લાગે છે. મુસલમાની જુલમ હતો છતાં, સહિષ્ણુતા, સમભાવ, દુ:ખ ને નિર્બલતા તરફ સહૃદયતા એ ગુજરાતી સંસ્કૃતિનાં અગત્યનાં લક્ષણ કેળવવાને તેણે અનેક પ્રયોગો કર્યા.

મુસલમાન સત્તાએ તેની રાજકીય સત્તા લઇ લીધી; વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે તેની સામાજિક સત્તા લઇ લીધી છતાં આર્ય સંસ્કૃતિની પરમ ભાવનાઓ, તપ ને વૈરાગ્ય, તેણે સેવ્યા કર્યાં. એનું મગજ સંકુચિત હતું; એની અસહિષ્ણુતા વધારે પડતી હતી—પણ છતાં પોતાનો દૈવી પદનો દાવો સિદ્ધ કરવા તેને વૈરાગ્યપ્રધાન વાતાવરણ રાખી રહેવું જ પડ્યું. પરિણામે જીવદયા વીશે લાગણી અને દુઃખ દૂર કરવાની તત્પરતા એ જેટલાં ગુજરાતમાં જડે છે એટલાં ક્યાંય પણ જડતાં નથી.

આ પ્રમાણે આ યુગ ચાલ્યો. મરાઠા આવ્યા પણ વડોદરામાં થાણું થાપ્યા શીવાય કાયમની કૈં અસર કરી શક્યા નહીં. પણ આ યુગના સાંસ્કારિકતાના પ્રતિનિધિઓ શોધતાં ત્રણ વ્યક્તિઓ નીરાળી નજરે પડે છે.

એક તો પાલણપુરના ઓશવાલ જૈન સૂરીશ્વર હીરવિજયસૂરિજી. સ. ૧૫૨૭ માં તેમનો જન્મ હોઇ ગુજરાતના કટોકટીના ઐતિહાસિક પ્રસગો વખતે તેમનું જીવન વહ્યું. અમદાવાદના મુસલમાન રાજાઓ માંહોમાંહ લઢી મર્યા, સ. ૧૫૭૨ માં ગુજરાતે સ્વાતંત્ર્ય ખોયું અને અકબરના સામ્રાજ્યનો વિભાગ થઇ રહ્યુ. સંસ્કૃતિ ફરીથી મુસ્કેલીમાં આવી પડી. જૈન મતે જે પૂજ્ય મૂર્તિઓ પ્રગટાવી છે તેમાંની હીરવિજયસૂરિની વિશુદ્ધ ને અપ્રતિમ લાગે છે. તપની ભાવનામાં, શ્રદ્ધાની નિશ્ચલતામાં, નિઃસ્વાર્થ જીવદયામાં કે પરમાર્થપરાયણતામાં-આ સાધુનું સ્થાન નાનુ નથી. ચારે તરફ તેમના સાત્ત્વિક પ્રતાપની અસર થઇ; ગામેગામમાં તેમના નામનો જાદુ પ્રસર્યો.

જ્ઞાનવિલાસી શહેનશાહ અકબરને કાને એમનું નામ ગયું, ને તેણે આ અહિંસાના ઉપાસકને નિમત્રણ આપ્યું. જમ્બુસર પાસે ગાધારથી નીકળી સૂરિ ચાલીને દીલ્હી ગયા. ગુજરાતની સસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ મુગલ સત્તાના પ્રતિનિધિને મળ્યા. અકબરે તેમને-એના સ્વભાવ પ્રમાણે થોડાક વખત-પોતાના ગુરુ સ્થાપ્યા. સૂરિએ અકબરને કેટલેક અશે આર્યત્વના પાઠ પઢાવ્યા ને ગુર્જરસસ્કૃતિને નિર્ભય કરવાનુ વચન લીધું.

બીજી વ્યક્તિ તે ભટ પ્રેમાનંદની (ઇ. સ. ૧૬૩૬-૧૭૩૪). જે વર્ગનો એ સર્વોત્તમ પ્રતિનિધિ હતો તે વીશે તો હુ આગળ કહી

ગયો, પણ તે પોતે માત્ર કૃષ્ણના નામથી, કે ભાગવતની પ્રેરણાથી પ્રેરાયો ન હતો. તેની પ્રેરણા સંસ્કૃત સાહિત્ય હતુ, તેનું લક્ષ્ય ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ પર હતું. દરેક પુરાણ, દરેક કથાનો તેણે ઉપયોગ કર્યો. તેણે બ્રાહ્મણપદ સફલ કર્યું. તેણે ગુજરાતને વિશિષ્ટ સાહિત્ય આપ્યુ ને તે સાહિત્ય દ્વારા તેની સંસ્કૃતિને સતેજ કરી. તેની જીભે સંસ્કૃત વાગીશ્વરીએ ગુજરાતી અવતાર લીધો.

અને ત્રીજી વ્યક્તિ તે સ્વામી સહજાનંદની. વર્ણ ને ધર્મનો વિરોધ એણે અટકાવ્યો; અસમાનતા દૂર કરી, જ્ઞાન ને નીતિનો પ્રચાર કર્યો; અનાચાર ને દુઃખ અટકાવ્યાં. એને પ્રતાપે ગુજરાતનો અધમ વર્ગ ઉદ્ધાર પામ્યો. બ્રાહ્મણ, વિદ્વાન, અડગ વૈષ્ણવ ને આદર્શસંન્યાસી–આ સુધારકે પોતાનાં જીવન અને કારકીર્દીથી ગુજરાતી સંસ્કૃતિનાં આકર્ષક લક્ષણો સબલ કર્યાં. ગત યુગની ભવ્યતાનો પ્રતિનિધિ, એ નવા યુગના ઉંબરા પર ઉભો રહ્યો.

—અને આ પ્રમાણે આ લગભગ પાંચસો વર્ષનો યુગ પુરો થયો.

૭

નવો યુગ શરુ થયો. પરદેશી સત્તા ને પરદેશી સંસ્કાર બન્નેનો સંચાર ફરીથી થયો. ઇ. સ. ૧૭૫૭મા પ્લાસીનુ યુદ્ધ ગયુ. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં ખડકી આગળ પેશવાઇ સત્તા પડી, ઇ. સ. ૧૮૫૭માં હીંદી સ્વાતંત્ર્ય માટે થએલો છેલ્લો બળવો શમ્યો. અંગ્રેજી રાજ્ય આવ્યું અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ દાખલ કરવાનો પ્રયોગ શરુ થયો.

મુસલમાની સંસ્કારમાં ખલીફ ઓમારની હીંમત ને પ્રમાણિકતા હતાં; પાશ્ચાત્ય સંસ્કારમાં કલાઇવનું કાપટ્ય ને વોરન હેસ્ટીંગ્સની નિર્દ–

યતા હતાં. મુસલમાની સંસ્કૃતિ કાફર કહી જીવ લેતી; પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ દેવદૂત બની આત્મા હરતી. એક સામે થવું સહેલ હતું; બીજાની સામે થવાનું અશક્ય થઇ પડ્યું.

આ પરસંસ્કારે આદરેલો કાર્યક્રમ આપણા જીવન, ધર્મ, ને સંસ્કાર ત્રણેના પાયા ઉખેડી નાંખવાનો હતો. સંસ્કૃતને તેના સ્થાન પરથી ઉઠાડી મુકવી; સ્વભાષાને બને તો ઉચ્છેદી નાખવી; બ્રાહ્મણોની સત્તાને તોડી નાંખવી, સામાજિક ભાવનાઓને વીસરાવી દેવી; ભૂતકાલનુ જ્ઞાન અને તેને માટેનો ગર્વ એ બન્નેને ભુલાવી દેવાં; સાંસ્કારિક ને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા કદી હતી નહીં, અને છે નહીં એવો ચોક્કસ ખ્યાલ આપવો; અને સ્વતંત્રતા પોષવાને બહાને સ્વચ્છંદ પ્રસારવો–એ આ કાર્યક્રમનાં જાણ્યેઅજાણ્યે સ્વીકારાએલાં અંગ હતાં. આપણો ખરો ઇતિહાસ પ્લાસીના યુદ્ધથી શરુ થયો; આપણા સુખનો સૂર્ય અંગ્રેજી રાજ્યથી જ ઉગ્યો; આપણી ભાવનાઓની શરુઆત અંગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસથી જ થઇ, અને આપણો ઉદ્ધાર વિદેશી સંસ્કારથી જ થશે–એવી અનેક માન્યતાઓ પેદા કરવા મહેનત થઇ રહી.

આ બધો કીમીઓ કરવાનું મુખ્ય સાધન પાદરીશાઇ કેળવણી હતું. ઇ. સ. ૧૭૯૯માં સીરામપોરમાં પાદરીએ પહેલી શાળા ખોલી; ઇ. સ. ૧૮૩૫માં મેકોલેએ અંગ્રેજી કેળવણીને પ્રાધાન્ય આપ્યું; ઇ. સ. ૧૮૫૮માં કલકત્તા, મદ્રાસ ને મુંબાઇની શારદાપીઠો સ્થપાઇ.

આ કેળવણી પાછળ આપણે ગાંડા બની ગયા. આપણે જંગલી હતા, એટલે એ કેળવણીથી સુધરવાની જરુર હતી. આપણે ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય નહોતું એટલે એ કેળવણી આપણને સ્વતંત્ર બનાવવાની હતી. આપણે ત્યાં વિદ્યા નહોતી, એટલે એ કેળવણી આપણને જ્ઞાની કરવાની

હતી. આ કેળવણીએ આપણને સુધાર્યાં, આપણને માણસ બનાવ્યા, આપણને મોક્ષમાર્ગે ચઢાવ્યા. આપણે જંગલી હતા; આપણામાં જ્ઞાન નહોતુ ને ચારિત્ર્ય નહોતુ; આપણામાં ભાવના નહોતી ને સ્વાતંત્ર્ય નહોતુ; ને મેકોલે જેવા જગદુદ્ધારકે આ કેળવણીનાં દ્વાર ખોલી સુવર્ણયુગ શરૂ કર્યો.

આ બધું બન્યું નહોતુ—પણ બન્યુ એમ આપણે માન્યુ. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનુ ઉત્તમ શસ્ત્ર તે આ માન્યતા સ્વીકારાવવાની શક્તિ હતી. જે દેશે મુસલમાન સંસ્કૃતિના ત્રાસને તિરસ્કાર્યો તે આ જાદુમાં ફસાઇ ગયો. પૂર્વજોની કીર્તિ કલંકિત કરી, આત્મસંસ્કારને તિરસ્કારી આપણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના તેજમા આંધળા બની ગયા.

અને તેણે સરવાળે શું કર્યું ?

આવી માન્યતાએ આપણી પ્રજાનું શારીરિક બલ ખોવડાવ્યુ. ભૂતકાલના ગૌરવ માટે આપણને પ્રેમ હતો તે વીસરાવી પરસંસ્કારની ભીખ માંગતા કર્યા. એણે જ્ઞાન ને શુદ્ધિ પર રચાએલી વર્ણવ્યવસ્થા તોડી પૈસાદાર ને ગરીબના વર્ણો રચ્યા. એણે બ્રાહ્મણની વિડંબના કરાવી સાહેબપૂજા શીખવી. એણે મર્યાદાની ભાવના તોડી સ્વચ્છંદ શીખવ્યો. મિતાહારી જીવન ત્યજાવી ક્ષુદ્ર વાસનાઓ પાછળ ઘેલા કર્યાં. એણે સંસ્કૃતને વીસરાવી અંગ્રેજીની ભક્તિ દાખલ કરી. આપણું સાહિત્ય છોડાવી પરસાહિત્યની ગુલામગીરી કરાવી. આપણો ઇતિહાસ ભુલાવી પારકી મહત્તાના જાપ જપાવ્યા. આપણી રીતિ ને પહેરવેશ આપણા આચાર ને વિચાર, આપણી ભાવના ને ગૌરવ—બધાં કલંકરૂપ હોય એમ ત્યાગતા શીખવ્યું. ભૂતકાલ વીસરાવી એણે આપણું ભાવિ વેચાતુ લઇ લીધુ.

પરસંસ્કારનું વિષ આપણી રગોમાં પ્રસરવા માંડયું. ઘર ભંગાયાં, કુટુંબો તુટયાં, ન્યાતો તુટી, ભાવનાની ભ્રષ્ટતા દાખલ થઇ, સંયમ ગયો, ને ગૌરવ ગયું. આપણને ખાત્રી થઇ કે આપણે નાલાયકમાં નાલાયક છીએ; ને આ પરસંસ્કારનાં ઝાંઝવાં જોઇ તરસ છીપાવવાની આશા રાખી, નિરાધારીમાં અને અધમતામાં, આપણે પરાશ્રયી ઉદ્ધારનાં નિર્જીવ સ્વપ્નાં જોઇ રહ્યા.

આર્ય સંસ્કારના ઇતિહાસમાં આ પ્રકરણો કલંકરૂપ છે. જ્યારે આખા દેશમાં આ પ્રમાણે પરસંસ્કાર વિજય કરી રહ્યો ત્યારે પણ ગુજરાતમાં એનું જોર ઝાઝું ચાલ્યું નહીં. અંગાર બુઝાયા નહીં. આપણે ત્યાં સંસ્કારી ભદ્રલોક ને અસંસ્કારી અધમલોક વચ્ચે અમાપ ફેર નહોતો. આપણે ત્યાં બ્રાહ્મણવર્ણની સત્તા એવી ન હતી કે બ્રાહ્મણ ને બ્રાહ્મણેતર વર્ગ વચ્ચે તકરાર ઉભી થઇ શકે. મુસલમાન અને હીંદુઓ વચ્ચે એક સંસ્કારનું એવું બંધન હતુ કે તે પણ તોડયું તુટે એમ ન હતું. આપણા સમાજમાં કેટલેક અંશે સ્વતંત્રતા હતી. ધર્મધુરાની અસહિષ્ણુતા પણ કેટલેક અંશે સંસ્કૃતિમાં જ હતી. પરિણામે જ્યારે પાદરીશાઇ કેળવણીથી આખા દેશમાં પરસંસ્કારનો વિજય થયો ત્યારે આ સંસ્કારની ભઠ્ઠીના અંગાર પર માત્ર રાખ જ વળી. નવ-આર્યાવર્તમાં અગ્નિની આંચ ધીકતી જ રહી.

આ અંગારમાંથી પહેલો તણખો ઉડયો—મોરબીના બ્રાહ્મણસ્વરૂપે. એ તણખો બીજે પ્રાંતે ગયો. શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો ભંડાર તેના હાથમાં હતો. વાચા તેની જીભે વસી હતી. વૈદિક ઋષિ સમો તેનો આત્મા પ્રબલ હતો, અને તેની નજર સંસ્કૃતિકારની હતી. આ નરવીર સનાતન નવ-આર્યાવર્તના આ યુગનો પહેલો પ્રતિનિધિ બન્યો.

તેણે ચારે તરફ પ્રસરી રહેલા ભયનું માપ કાઢ્યું. તેને ઐતિહાસિક સાતત્ય અને સાંસ્કારિક અસ્મિતા વિના સંસ્કૃતિ બચાવવી અશક્ય

લાગી. તેના બ્રાહ્મણપૂર્વજોની સસ્કારસરક્ષક વૃત્તિએ તેનામા વ્યક્ત થઇ. તેણે સાસ્કારિક અસ્મિતા ફરી પ્રગટાવી. એને પ્રતાપે યુગોનાં અતર છતાં વેદનો ટકાર ફરી સભળાયો ને પરસસ્કારે પ્રસારેલી જાલને એણે પહેલી છેદી. પણ દયાનંદનુ (ઇ. સ. ૧૮૨૫-૧૮૮૩) કર્તવ્યક્ષેત્ર ગુજરાતની બહાર હતુ.

હૈહયોના આ દેશમાં માત્ર ધર્મથી જ સસ્કાર જળવાય એમ કે ન હતુ. તાપીતટે સાહિત્યરૂપે સ્વસસ્કારનો આત્મા પ્રગટયો. "નર્મદ વીર હતો, અને તે સમાજ સુધારવા મથ્યો. તે તત્ત્વદ્રષ્ટા હતો, અને તેને સ્વસસ્કારમાં રહેલુ રહસ્ય સમજાયું. એટલુ નહી પણ પરસસ્કારને વીસારી નાખી, સ્વસસ્કારને પુનર્જીવન આપનાર મહા ગુજરાતીઓની જે અનતમાલા અનાદિકાળથી ચાલી આવે છે તેનો એ મણકો થઇ રહ્યો." [1] એને મેં હાલના સાહિત્યમન્વતરનો મનુ કહ્યો છે. જેમ ભાલણે ભાગવતયુગના આરભમા સાહિત્ય ને સસ્કાર સાચવવાનું ને વ્યક્ત કરવાનુ સાધન બનાવ્યુ હતુ તેમ નર્મદે (ઇ. સ.૧૮૩૩-૧૮૮૬) આ યુગમાં નવા પ્રકારના સાહિત્યને તેવા જ ઉપયોગમાં લીધુ. તેણે ગુજરાતને વીસરાએલી અસ્મિતાની ફરી યાદ દીધી. તેણે સાહિત્યની સેવાને સસ્કારસરક્ષણમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું. તેણે પાછળથી સ્વધર્મનું રહસ્ય પણ જોયુ. તેણે પ્રગટાવેલુ બલ નવલરામે ને ઇચ્છારામે સશક્ત રાખ્યું. અને વર્ષો થયાં 'ગુજરાતી' રૂપે તે આજે પણ અસર કરી રહ્યુ છે. 'ગુજરાતી' સાસ્કારિક બલ છે, માત્ર છાપુ નથી એમ કહ્યા વિના ચાલતુ નથી.

પરસસ્કાર ગાળી નાંખી, સ્વસસ્કારને સતેજ રાખવા બીજે ઠેકાણે એક જ્વાલા પેદા થઇ. તે જ્વાલાને નડીઆદ સપ્રદાયના નામથી

૧ મુનશી . નર્મદ

ઓળખી શકાય. ભૂતકાળમાં સંસ્કારસંરક્ષણમાં નાગરોએ મોટો ભાગ લીધો હતો તે આપણે જોયું. વલ્લભીના સમયથી તેઓ આર્ય સંસ્કૃતિના રક્ષકો હતા. મધ્યકાલમાં તેઓ પાશુપતમતના સ્તંભ હતા. અને મુસલમાન યુગમાં રાજ્યસત્તાના પરસંસ્કારનું વિષ નિર્બલ કરવામાં તેમણે ઘણી સેવા બજાવી હતી. તેમનામાં વિદ્વત્તા ને સંસ્કાર પેઢીદર પેઢી ચાલ્યાં આવતાં હતાં. પરસંસ્કાર જોડે તેમણે અસહકાર અસરકારક રીતે કર્યો હતો. આ કારણોથી તેમનામાં સાંસ્કારિક અસ્મિતાની જ્યોત બળતી હતી.

નડીઆદ પાટનગર નહોતું એટલે રાજકીય ખટપટે તેનો વિદ્યાવ્યાસંગ છેક ક્ષુદ્ર કે સ્વાર્થી કર્યો નહોતો. અને ત્યાંના નાગરોએ સંસ્કૃતને તેના આદ્યસ્થાન પર સ્થાપવાને, ગુજરાતીને સજીવ ભાષા તરીકે પોતાનો દાવો ચાલુ રાખવાને અને આ રીતે સ્વસંસ્કારનો વિજય સાધવાને ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. મનઃસુખરામની અવગણના કરવી સહેલ છે; તેમની આડંબરી ભાષાની મશ્કરી કરવી તેથી પણ સહેલ છે; પણ તેણે (ઇ. સ. ૧૮૩૦–૧૯૦૭) અંગ્રેજી યુગની શરૂઆતમાં, પરસંસ્કારની અસર ચારે તરફ ફરતી હતી તે વખતે, સંસ્કૃતની અડગ ભક્તિ કરી અને સ્વસંસ્કારમાં નિશ્ચલ શ્રદ્ધા રાખી, સંપ્રદાય સ્થાપવાની હીંમત રાખી એ જ તેમની મહત્તા દેખાડે છે. યુગોના યુગો થયાં જે સાંસ્કારિક શક્તિએ આપણને સજીવ રાખ્યા હતા અને આર્ય સંસ્કૃતિને વિજયી કરી હતી તેની ખંડિત થતી ધારને ફરીથી તેણે પાણી પાયું. ગોવર્ધનરામ (ઇ. સ. ૧૮૫૫–૧૯૦૭) પણ આજ સંપ્રદાયના. ને એના સારામાં સારા અંશો 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં વ્યક્ત થયા છે. એ પુસ્તકે એક દશકા સુધી તો સંસ્કારિક બલનું સ્વરૂપ લીધું હતુ. મણિલાલ નભુભાઇ (ઇ. સ. ૧૮૫૮–૧૮૯૮) પોતે એ સંપ્રદાયના છતાં, તેના આદર્શોથી ભિન્નતા દાખવી. પણ પ્રાચીન ગૌરવ

ને જ્ઞાનનું ગુજરાતને ભાન કરાવનાર તરીકે એ સંપ્રદાયમાં એમનું સ્થાન ઘણું મોટું છે. સાહિત્યપરિષદની સંસ્થા આ સંપ્રદાયે પ્રગટાવેલી શક્તિનું મોટામાં મોટું પ્રદર્શન હતું; અને 'ગુર્જરસભા'ની સદ્‌ગત સંસ્થા તે આ શક્તિનું છેલ્લું પ્રદર્શન હતું. આ ઉચ્ચાશયી સંપ્રદાય સાંસ્કારિક બલ તરીકે હવે રહ્યો નથી; પણ એની ભાવનાનો વારસો ચારે તરફ વહેંચાયો છે અને એક બલમાંથી અનેક બલો પ્રગટ્યાં છે.

ગુજરાતી સંસ્કૃતિનું એક સુંદર લક્ષણ લોકનું સ્વમાન છે. આ લક્ષણને લીધે પ્રતાપી ગુજરાતમાં વર્ગશાસન કે આપખુદી સત્તા ટકી શકતી નહી. ક્યાં તો એ વારસો હૈહયોનો હોય, યાદવોનો હોય કે યૌધેયોનો હોય પણ મંડલેશ્વરો, બ્રાહ્મણો કે જૈનો પોતાના વર્ગની સત્તા વધુ વખત બેસાડી શક્યા નહિ. અને મુસલમાનો પોતાના સ્વધર્મીઓનું શાસન કાયમ કરી શક્યા નહિ. આ જ કારણને લીધે કોઇ વર્ગ જ્ઞાન કે સંસ્કારનો ઇજારો રાખી શકતો નથી, અને સમસંસ્કારિતા બધા વર્ણમાં દેખાય છે. અને આ જ લક્ષણને લીધે અંગ્રેજી રાજ્યસત્તાએ રચેલું અંતર ગુજરાતી પ્રજા સમજી શકી નહિ; અને બેસાડવા માંગેલો ધાક બેસાડી શકી નહિ.

પ્રથમ દાદાભાઇ નવરોજી અને નવરોજી ફરદુનજીએ આ લક્ષણ જાળવી રાખ્યું; અને ઇ. સ. ૧૮૬૦થી એ લક્ષણના પ્રતિનિધિ ફીરોજશાહ મહેતા થવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં એમણે પ્રેસીડેન્સી એસોસીએશન સ્થાપી ત્યારથી તે ઇ. સ. ૧૯૧૩માં એમણે 'ક્રોનીકલ' સ્થાપ્યું ત્યાં સુધી તેમનું પ્રતિનિધિત્વ ચાલુ રહ્યું. એમની રાજકીય કારકીર્દી વીશે અત્યારે બોલવું અસ્થાને છે, પણ જીવ્યા ત્યાં સુધી એ સાંસ્કારિક બલની મૂર્તિ રહ્યા. એમણે ગુજરાતી લોકનું સ્વમાન જાળવ્યું, પરદેશી રાજ્ય-

કર્તાઓનો શ્રેષ્ઠતાનો દાવો સ્વીકાર્યો નહીં; અને સમાનતાનું વાતાવરણ પ્રસાર્યું. આજે હિંદમાં બીજે ઠેકાણે ગોરાકાળા વચ્ચે ગમે તેવી અસમાનતા હોય અને આપણે અહીંઆં એ અસમાનતા જાળવવા પ્રયત્ન પણ થયા હોય. પણ એ અસમાનતા ગુજરાતમાં કોઇએ સ્વીકારી નથી, અને પરદેશી પર દૈવી ગુણોનો આરોપ કર્યો નથી.

ફીરોજશાહ ગુજરી ગયા, અને પ્રેસીડેન્સી એસોસીએશનનું પ્રતિનિધિત્વ હોમરુલ લીગની મુંબાઇની શાખાના હાથમાં ગયું. એ ગુજરાતી સંસ્થાએ ગુજરાતના સંસ્કાર ખીલવવામાં મોટો ફાળો આપ્યો; અને રાજકીય ઉત્સાહ રુપે રાષ્ટ્રીય ને સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રગટી. રા. મહમદઅલી ઝીણાનું નિર્ભય નેતૃત્વ ને રા. શંકરલાલ બેંકરની સર્વવ્યાપી વ્યવસ્થાશક્તિ એ આ બલના પ્રશંસનીય સ્વરૂપનો કૈં ખ્યાલ આપી શકે છે.

આ યુગમાં સાહસ પણ ખીલી રહ્યું. સુરત ને ખંભાતનું સાહસ અને અમદાવાદનાં ધન ને ઝીણવટ જે ગતયુગનાં શોભારૂપ હતાં તેમણે મુંબઇમાં વાસ કર્યો. કુશપુત્રોનું સાહસ નવે સ્વરૂપે દેખાયું. રાજરક્ષિત પરદેશી વ્યાપાર પણ ગુજરાતને સાહસના ક્ષેત્રમાંથી ખસેડી ન શક્યો.

આ યુગમાં, સંસ્કાર ખોયા વિના, આપણા સમાજે મુસલમાન કાલમાં સ્વીકારેલી સંરક્ષવૃત્તિ ત્યાગી. બીજા પ્રાંતોમાં વિપ્લવો થયા, પણ ફેરફાર ન થયા. આપણે ત્યાં ઝપાટાભેર છતાં નિયમસર પ્રગતિ સધાતી ગઇ. ધર્માંધતા તો હતીજ થોડી. ન્યાતોની સત્તા નામની જ રહેવા લાગી. સંસ્કૃતિના વિજયકાલે જરુરી થઇ પડે એ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય સાધી શકાય એવી પરિસ્થિતિ પેદા થઇ.

આખા હીંદની માફક ગુજરાતે સ્વસંસ્કાર બચાવવા માટે મુસલમાની યુગમાં સ્ત્રીઓ પર અંકુશ મુકયો હતો, અને છતાં બીજા પ્રાંતોમાં પ્રચલિત પડદાનો રીવાજ તેણે સ્વીકાર્યો ન હોતો. આ યુગમાં સંસ્કાર ખીલવવા ગુજરાતે સ્ત્રીઓને જીવનમાં સમાન ને સ્વતંત્ર સ્થાન આપવાની શરુઆત કરી; અને જે સંસારસુધારો આણવા માટે બીજા પ્રાંતોમાં ધાર્મિક સંપ્રદાયની જરુર પડી તે અહીંઆં સ્ત્રીઓને મળેલા ઉચા સ્થાનથી એની મેળે થયો. અને ગુજરાતમાં સામાજિક પ્રગતિ ઝપાટાબંધ સધાતી જાય છે તેનું મુખ્ય કારણ આજ છે.

આ પ્રમાણે નવ–આર્યાવર્તનો લોકસંગ્રહ પ્રગતિમાન જીવન માટે, સ્વસંસ્કારના વિજયપ્રયાણની તૈયારી કરી રહ્યો.

૮

અને ઇ. સ. ૧૯૧૪માં એક ચિરસ્મરણીય બનાવ બન્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાથી ઉઘાડે પગે, દેશી ઢબનાં લુગડાં પહેરી એક મુસાફર મુંબઇ બંદરે ઉતર્યો. નવ–આર્યાવર્તે પરસંસ્કારની રાખ ખંખેરી નાંખી હતી. ભઠ્ઠીમાં અગ્નિ તપતો હતો. બધાં સાંસ્કારિક બળોની આંચ ધગતી હતી. એ આંચ ભેગી થઇ ગઇ–જ્વાલા થઇ. આ નવો ઉતારૂ તે જ્વાલાની મૂર્તિ બની રહ્યો. ગુજરાત ગાંધીજીનું થયું.

ગાંધીજી એક માણસ નથી, પણ અનેક સંસ્થાઓનો સમૂહ છે; ભાવનાઓનો સમુચ્ચય છે; સાંસ્કારિક બલનું કેંદ્રસ્થાન છે; સંસ્કૃતિકાર છે. એ વર્તમાનકાલના નથી; એમનામાં ભૂતકાલની મહત્તા, ને ભાવિની ભવ્યતા છે. એમને પગલે નવ–આર્યાવર્તે સંસ્કારનું સંરક્ષણ છોડી દીધું–પણ સંસ્કારના પાઠ સૃષ્ટિને પઢાવવા માંડ્યા.

એમણે સાહિત્યની બધી પ્રવૃત્તિ હાથમાં લીધી. સાહિત્ય પરિષદે એમની પ્રેરણા ઝીલવામાં શુદ્ધ સાહિત્યની ભક્તિ વીસારે મૂકી. 'ગુજ-રાતી' ને 'સરસ્વતીચંદ્ર,' ભાગવત ને પ્રેમાનંદ, કથા ને કીર્તન એ બધાંનું સ્થાન 'નવજીવને' લીધું; અને એમની પ્રેરણાના બલથી આજે 'યુગધર્મ' ને 'પુરાતત્ત્વ' અને બીજાં અનેક નાનાં મોટાં પત્રો સાહિ-ત્યને સમૃદ્ધ કરી રહ્યાં છે.

એમણે રાજકીય પ્રવૃત્તિ હાથમાં લીધી, અને માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં પણ આખા હીંદમાં એમની પ્રેરણા અને એમના શાસનથી સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ને વીરતા પ્રસર્યા. આ રાજકીય ચળવળે લોકોનું દૃષ્ટિબિંદુ ફેરવી નાંખ્યું; પરસત્તાએ પોતાની મહત્તાની માન્યતા જે ચારે તરફ પ્રસારી હતી તે નષ્ટ થઇ ગઇ.

એમણે આપણી સસ્કૃતિનો જીવનમંત્ર ઉચ્ચારવાનો, પોતાનો વિકાસક્રમ નક્કી કરવાનો અને ચારે તરફ પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકાવવાનો હક્ક સિદ્ધ કર્યો. માતૃભાષામાં બોલવામાં જ મહત્તા છે, હાથે વણેલાં લુગડાંમાં જ શોભા છે, પોતાપણું રાખી રહેવામાં જ ગૌરવ છે અને પોતાની સંસ્થાઓ પોતાના સંસ્કારની મદદથી જ સુધરી શકે છે એ વીસરાએલા સિદ્ધાંતોને એમણે જીવનમાં સ્થાન આપ્યું.

એમણે ગુજરાતી સસ્કૃતિનાં લક્ષણો આખા હિંદમાં ફેલાવ્યાં. અગ્રેજો આવ્યા પછી મુસલમાન ને હિંદુ વચ્ચે આખા હિંદમાં પહેલી વખત એકતાનતા એમણે પ્રગટાવી. હીરવિજયસૂરિએ જે અસર એક વ્યક્તિ પર કરી હતી, તે. તેની સસ્કૃતિના પ્રતિનિધિએ સમગ્ર મુસલમાનો પર કરી.

એમણે બ્રાહ્મણોને–જન્મે નહી, પણ સેવા ને ત્યાગ સિદ્ધ કરી રહેલા સસ્કારસેવી અર્વાચીન બ્રાહ્મણોને–કેલવણીનો ઇજારો પાછો આપ્યો. ગીરજાશંકર બધેકા ને છોટાલાલ પુરાણી જેવાના નાના ને છુટાછવાયા કેળવણીના પ્રયોગોને ઝોક મળ્યો. એવી બીજી પ્રવૃત્તિઓ અમદાવાદ શારદાપીઠમાં એકાગ્ર થઇ. પરસસ્કારનું મહા પ્રબલ તત્ત્વ અગ્રેજી કેળવણીનો પાદરીશાઇ આત્મા, જે નિર્બલ થઇ રહ્યો હતો તેણે દેહ છોડયો.

એમનામાં સહજાનદનો અધમ ને અજ્ઞાનને ઉદ્ધારવાનો અને સમસંસ્કારિતા પ્રસારવાનો ઉત્સાહ છે, અને તેમની પ્રેરણાથી ગુજરાતમાં અત્યજોને ઉદ્ધારવાને માટે પગલા લેવાઇ રહ્યાં છે.

એમણે એ ઉપરાંત સાંસ્કારિક અસહકારનો–પરસસ્કારને ગાળવા માટે જે રાબલ શસ્ત્રનો બ્રાહ્મણોએ ગતયુગોમાં ઉપયોગ કર્યો હતો તેનો–નવી રીતથી ઉપયોગ કરવા માંડયો. અને એનો એમણે એવો સચોટ ઉપયોગ કર્યો છે કે ફરીથી પરસંસ્કારનો સચાર થવો સભવિત નથી.

પણ આ ઉપરાંત આર્ય સંસ્કૃતિનાં કેટલાક પરમ લક્ષણો એમણે મૂર્તિમાન કર્યાં. જે સંસ્કારો નિર્બલ ગણાતા હતા તેમનું અત્યત પ્રબલ દર્શન એમણે કરાવ્યું. તપ ને અહિસા, સત્ય, સયમ ને સ્વાસ્થ્ય માત્ર ભાવનાઓ થઇ રહ્યાં હતાં તે જીવનમાં ઉતર્યાં. માત્ર ગુજરાતી સંસ્કૃતિ નહીં–પણ મૌલિક આર્યસંસ્કૃતિ 'સાબરમતીના સાધુ'ને રૂપે, વિજયી થઇ. આખા દેશમા વિચરી રહી; અને તેના પડઘા હીદીના હૃદયે હૃદયમાં પડયા; અને નવ–આર્યાવર્તનો વન્હિ જે જ્વલંત થઇ રહ્યો હતો તેની ધગશ ચારે દિશામા પ્રસરી. નવ–આર્યાવર્ત હવે સ્વસંસ્કાર શુદ્ધ રાખવાની ભઠ્ઠી નહોતું—પણ અપૂર્વ સસ્કારો પ્રસારવાનો યજ્ઞકુંડ બની રહ્યું.

૯

ગાંધીજી જેલમાં ગયાં : અને એક હાથે થએલાં સંસ્કારનાં બીજો ચારે તરફ વેરાયાં. તે નવે સ્વરૂપે, નવી મોહકતા સાથે આજે ગુજરાતને શોભાવી રહ્યાં છે.

આર્યત્વનું અમોલું અંગ કાવ્યમયતા, રસિકતા ને પ્રેમપૂજા, એ યાદવકાલથી ગુજરાતી સંસ્કારનું અગત્યનું અંગ હતું. મીરાંએ ને નરસિંહે તેને પોષ્યું હતું, અને જીવનમાં તેનું સ્થાન સાચવ્યુ હતું. પણ મીરાંનો નિર્મલ આદર્શ પાછળથી આવેલા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે જરા બગાડ્યો હતો; રસાત્મક ગુજરાતી જીવનમાં ક્ષુદ્રતાનો કૈંક સંચાર થયો હતો. અનેકરૂપે દયારામ ને નર્મદે તેને ગાયો હતો.

આ અગત્યનું સાંસ્કારિક બલ શુદ્ધ કરવાનો પ્રથમ પ્રયાસ નરસિંહરાવે ઇ. સ. ૧૮૮૬માં ‘કુસુમમાલા’માં કર્યો; કાન્તે ‘ચક્રવાકમિથુન’માં તે પ્રયાસ ઝીલ્યો; કલાપીએ તેને જીવનમંત્ર કર્યો ને કેકારવદ્વારા કરાવ્યો; નાનાલાલે ‘વસંતોત્સવ’માં એ બલને જરા ધાર ચઢાવી. પણ જૈનસાધુની અસર ગાંધીજી પર કૈંક હતી. તેમના સૃષ્ટિક્રમમાં આ બલને માટે ઝાઝું સ્થાન નહોતું; અને તેથી આ સાંસ્કારિક બલને ધાર જોઇએ તેવી ચઢી નહી. એ અને બીજા સાંસ્કારિક બલ જે ગાંધીજી હાથમાં ન લઇ શકયા, અથવા જે તેમની છાયામાં વિકસી શકયાં નહીં તે પણ હવે પોતાનું કામ કરી રહ્યાં છે.

ગુજરાતે સંસ્કારનો નવો યુગ આરંભ્યો છે. તેની સંસ્કૃતિની મહત્ત્વાકાંક્ષા વધી ગઇ છે. તે સામગ્રીઓથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

એના પુરુષત્વમાં ત્યાગ છે, ઉત્સાહ છે, ઉંડી વ્યાવહારિકતા અને ઉંચી અભિલાષા છે. તેમાં વ્યવસ્થાશક્તિ છે ને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ છે;

મુત્સદ્દીપણું છે અને નિશ્ચલતા છે; ભાવનાશીલતા છે અને સેવાધર્મનો પ્રેમ છે; અને ભગીરથ તપથી માનવતા વિકસાવવાની હોંસ છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં ફુલની સુકુમારતા છે, ને છતાં સતીની અડગતા છે. તેમાં રસિકતા છે, ને સંરક્ષકવૃત્તિ છે; કાવ્યમયતા છે ને છતાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિ સતેજ છે; ધર્માંધતા નથી, છતાં શ્રદ્ધાળુ હૃદયની શક્તિ છે; તેમા પુરુષના સમાન થવાની હોંસ છે, છતાં પુરૂષને પડખેજ ઉભા રહેવાનું ડહાપણુ છે; નવાનવા ઉલ્લાસો છે, છતાં દુઃખ સહન કરવાની હીંમત છે. અને પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની જ્યોત જાગવા માંડી છે.

એના કૌટુમ્બિક જીવનમાં સ્વચ્છંદ નથી, અને સંકોચ જતો રહેવા માંડ્યો છે. એની ન્યાતોનાં બંધનો એવાં ઢીલાં નથી કે ભૂતકાલનું ભાન વીસરાય કે સામાજિક વ્યવસ્થા તૂટે; એવાં સખત નથી કે માનસિક વાતાવરણ રોગિષ્ટ કરે કે વ્યવહારુ જીવનની આડે આવે.

એનું સાહસ એવું અવિચારી નથી કે નિર્બલતા નિમંત્રે; અને એવું પરાશ્રયી નથી કે પરદેશી સત્તા કે રસાકસી એને ડારી શકે. ગામેગામમાં નવયુગનું ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે. ઘેરેઘેર નવા સંસ્કારનો સંચાર થાય છે. અનેક છોટાલાલ પુરાણીઓ, નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટો, ગીરજાશંકરો અને રામનારાયણ પાઠકો નવસંસ્કૃતિનાં બલ ઝીલી તેને ઉછરતા ગુજરાતીઓમાં પ્રેરી રહ્યા છે. નાની બહેન ગજ્જર ને સુલોચના દેસાઇ સમી અનેક સન્નારીઓ ગુજરાતી બાલકીઓનો વિકાસ સાધી રહી છે. અનેક અંબાલાલ પુરાણીઓ શારીરિક વિકાસના ક્ષેત્રોમાં ઉગતી માનવતાને આકર્ષી રહ્યા છે. અને કેટલાએ ઇંદુલાલ, મોહનલાલ પંડ્યાઓ, ચંદુલાલો, દયાળજી ને કુંવરજીઓ

નાનાં મોટાં પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતાના, શક્તિના, ને ત્યાગના સંદેશા પહોંચાડી રહ્યા છે. અને અનેક અમૃતલાલ ઠક્કરો આખી પ્રજામાં સમસંસ્કારિતા લાવી રહ્યા છે.

અનેક નાનામોટા પુરૂષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસો ને અંબાલાલ સારાભાઈઓ ઘણી મુસ્કેલી છતાં ગુજરાતનો ડંકો વ્યાપારમાં ચાલુ રાખી રહ્યા છે. રા. આનંદશંકર, રા. ખુશાલ શાહ, રા. એરચ તારાપોર, રા. નગીનદાસ શાહ, રા. કુંવરજી નાયક, રા. કાંતિલાલ પંડ્યા ઉચી કેળવણીનાં વિકટ ક્ષેત્રો શોભાવે છે. ગુજરાતી મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને ગુજરાતી એડવોકેટ જનરલ અંગ્રેજી ધારાશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર દીપાવે છે. સર ચીમનલાલ-ફીરોજશાહ સંપ્રદાયના અવશેષ-મધ્યસ્થ રાજકીય પક્ષ, મુબાઇ શારદાપીઠ અને ધારાશાસ્ત્રીના સંઘનું નેતૃત્વ હાથમાં રાખી રહ્યા છે. અને ગાંધીજી જેલમાં ગયે રાજકીય પ્રવૃત્તિની છુટી પડેલી દોરીઓને હાથમાં રાખવા મથતા, અને આખા દેશમાં અસહકારપક્ષનું ભવિષ્ય સાચવવા તત્પર બનેલા રા. વલ્લભભાઇ ગુજરાતનું અગ્રસ્થાન સાચવી રહ્યા છે.

—અને આ બધા કરતાંએ વધારે ગર્વદાયી પ્રવૃત્તિ સાહિત્યની. 'ક્રોનીકલ', 'મુંબઇ સમાચાર' 'સાંજ' ને 'હિંદુસ્થાન', 'નવજીવન' ને 'ગુજરાતી', 'યુગધર્મ', 'વસંત', 'સમાલોચક', 'સાહિત્ય', પુરાતત્ત્વ', 'નવચેતન' અને—એક અક્ષમ્ય ગણાય એવી ધૃષ્ટતા કરું તો-'ગુજરાત' ચારે દિશામા પ્રસરતાં સાંસ્કારિક બલોને ધુટી, તેનું નવનીત કાઢી, ચારે તરફ લહાણ કરે છે. અને નવ સાહિત્યનો આત્મા ચારે દિશામા પ્રેરણા પાઠવે છે. ભક્ત નરસિંહની નાનકડી પ્રતશા લલિતજી: 'ગુણવતી ગુજરાત'ના પરદેશવિજયની જયઘોષણા સરખા ખબરદાર; ગુજરાતના 'આત્માનાં ઝરણાં જગતભરમાં વહવાં'ની આશાથી

પ્રેરાએલા, નવસાહિત્યના પ્રતિનિધી ને પ્રેરક, જુના છતાં નવીનતા સાચવી રહેનાર કવિ નાનાલાલ–આ 'પ્રેમીઓના પ્રેમવતન'ની ઉર્મિઓને વ્યક્ત કરી રહ્યા છે.

—અને ગુજરાતની સાંસ્કારિક અસ્મિતા આ બધી પ્રવૃત્તિ પર સમગ્ર જીવન પર અધિષ્ઠાત્રીરૂપે બીરાજે છે. જાણ્યેઅજાણ્યે બધા એક ને અવિભક્ત ગુજરાતના અંગ બને છે; અને જેમ અગેઅંગની એકતાનતા પરથી જ આત્મા પરખાય છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી દે છે. કાર્તવીર્ય ને પરશુરામની આ ભૂમિ આર્યસસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ લઈ ઉભી છે. અને આર્યત્વના સનાતન તત્ત્વોઃ મહત્ત્વાકાંક્ષા ને વીરતા ; સ્વમાન ને સ્વાશ્રય; શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા; તપ, શક્તિ ને સયમ; પિતૃભક્તિ ને જીવદયા; શબ્દબ્રહ્મની સર્વાંગસેવા; અને પ્રેમ–નિર્મલ, ને નિરંકુશ–આ પુરાણા નવ–આર્યાવર્તની પ્રેરણાથી દશે દિશામાં પ્રસરશે.

પરિશિષ્ટ

લેખમાંના આધારો નીચે પ્રમાણે છે:-

ખંડ બીજો

(૧) Das. Rigvedik India p. 190 note.

(૨) મત્સ્યપુરાણ ૧૧-૪૦; ૧૨-૨૨. હરિવંશ ૧-૧૦-૧. વિષ્ણુપુરાણ ૪-૧.

(૩) Das. Rigvedic India p. 184 et seq; Historians' History Vol II p. 260; Vol. I. p. 536.

(૪) મત્સ્ય. ૧૨-૨૧. હિરવંશ.

(૫) ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૮-૨૧-૪. શતપથ ૪-૫-૧. જૈમિનીય બ્રાહ્મણ ૩-૧૨૦-૧૨૨. મહાભારત વનપર્વ ૧૨૨-૧૨૫. અનુશાસન ૮૫-૯૦. હરિવંશ ૧૦-૨૯. વિષ્ણુપુરાણ ૪-૧-૨૧. મત્સ્યપુરાણ ૪૩-૨૯.

(૬) XLII Sacred Books of the East. Introduction ઋગ્વેદ ૧-૬૦-૧, ૩-૫-૧૦, મત્સ્યપુરાણ ૪૩-૨૯.

(૭ ને ૮) બધા આધાર મેં એક લેખમાં એકઠા કર્યા છે. Mahishmati of Kartavirya Ll. Indian Antiquary. p. 217.

(૯) મહાભારત. વન. ૮૮.

ખંડ ત્રીજો

(૧-૨) ખવેરુજાતક Mukerji's History of Indian Shipping p. 74, Book I, Part I, Chap. III.

(૩) Mukerji: Shipping p. 82, and 91; Kennedy on the Early Commerce between India and Babylon 1898 J. R. A. S.

(૪) પાણિની. ૫-૩-૧૭.

(૫) Bombay Gazeteer History of Gujerat (B. G. H.) p. 37.
(૬) Vincent Smith Ch. V.
(૭) [પહેલું] Rhys David's Buddhistic Suttars.
(૭) [ભુલમાં છપાએલું બીજી વાર] B. G. H. p. 36.
(૮) ગીરનારના સુદર્શન તલાવનો રૂદ્રદામનનો લેખ.
(૯) B. G. H. p. 53.
(૧૦) ગીરનારના સુદર્શન તલાવનો સ્કંદગુપ્તનો લેખ.
(૧૧–૧૨) Bhandarkar: Foreign Elements in Hindu population I. A. Vol. XL. Jany. 1911. Bhandarkar: Gurjars J. B. R. A. S. XXI p. 413.
(૧૩) B. G. H. p. 57.
(૧૪) B. G. H. p. 83.
(૧૫) B. G. H. p. 465.
(૧૬) B. G. H. p. 465; XXI J. B. R. A. S. XXI p. 413.
(૧૭) B. G. H. p. 467 Hiuen Thsang's Travels.
(૧૮) આનંદશંકર ધ્રુવઃ 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્યઃ' અલબરુની. B. G. H. p. 473.
(૧૯) B. G. H. App. III.
(૨૦) ટોલેમી; B. G. H. p. 539.
(૨૧) રૂદ્રદામનનો ગીરનારનો લેખ.
(૨૨) માર્કંડેયપુરાણ ૫૭–૫૨; મત્સ્યપુરાણ ૧૧૪, ૪૬–૫૧.
(૨૩) પુલકેશી બીજાનો લેખ ઇ. સ. ૬૩૪ (?) VIII I. A. 237.

ખંડ સાતમો

(૧) 'હીંદુસ્થાન'ના ૧૯૭૮ ના દીવાળી અંકમાંનો મારો લેખ.

પ્રણાલિકાવાદ

૧૯૨૪

સસદના સભ્યો, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો !

આપણી સંસદના બીજા વાર્ષિક મેલાવડામાં પ્રમુખપદેથી બોલતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે. આજે સસદને કામ શરુ કર્યે લગભગ અઢી વર્ષ થયાં છે. એનો ઉત્સાહ આરંભમાં હતો તેવો ને તેવોજ સતેજ છે; એનો આદર્શ બનતી મહેનતે મૂર્તિમાન કરવાનો પ્રયત્ન ચાલ્યા જ કરે છે; એનું કાર્યક્ષેત્ર ધીમે ધીમે વધતું જાય છે. એણે આદરેલા પ્રયાસો ધીમે ધીમે ફળતા જાય છે. આ બધાના કારણરુપ તમે–સસદના સભ્યો છો. તેથી તમને આમ મળીને અભિનંદન આપતાં કોને આનંદ ન થાય ? જે સભ્યો ને સભ્યેતરોએ તનતોડ મહેનતથી પ્રેસ અને પત્ર ટકાવી રાખ્યાં છે, પૈસાથી આપણી પ્રવૃત્તિને પોષી છે અને સતત સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી સંસદના ઉદ્દેશો પાર પાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે–એ બધાનો ઉપકાર માનવાનું પણ કેમ વીસરી શકું ? નિરંતર ચાલી રહેલા કામના, નિરંતર ઉછળી રહેલા ઉત્સાહના એ ભાગીદારોની કીંમત કરવાનું અશક્ય કામ આરંભવા હું માગતો નથી; પણ તેમના સહચારનો કૈંક અધિકાર પામવાને ભાગ્યશાળી બનેલો હું–એમના એ કામ અને ઉત્સાહને કેમ વીસરી શકું ? પાછું વાળી

જોતાં જણાય છે કે એ બધા માત્ર સહયોગી નથી રહ્યા, મિત્રો નથી રહ્યા, પણ કેટલેક વિકટ પ્રસગે સ્વજન બની રહ્યા હતા. એ બધી સુજનતા હું કેમ વીસરૂં?

આ વર્ષે કેટલાક નવા સભ્યો સંસદમાં ચુટાયા છે. તે બધાને આવકાર આપવાનું કાર્ય કરતાં પણ મને આનદ થાય છે.

આવતા વર્ષ માટે આપણું કાર્યક્ષેત્ર નક્કી થઇ ગયું છે. સયોગો સાનુકૂલ હશે તો "ગુજરાત" ચલાવવા ઉપરાંત "ગુજરાતી સાહિત્ય"ના દસમાથી બને તેટલા ભાગ પ્રગટ કરવા તરફ ચાલુ મહેનત કરવી પડશે. "ગુજરાતી સાહિત્ય"ની સપૂર્ણ નોધ તૈયાર કરવાનું કામ ઘણું કઠણ છે; અને પ્રયાસ પહેલો છે એટલે પરિણામ પણ ઘણી રીતે સતોષકારક નહિ નીવડે. પણ એ બીજા વધારે સંતોષકારક ને સંપૂર્ણ પુસ્તક માટે અધુરું પણ ઉપયોગી વસ્તુ પુરું પાડ્યા વિના રહેશે નહિ. એવા કોઇ સપૂર્ણ પુસ્તકની આવશ્યકતા અવર્ણનીય છે. જ્યારે એવા કોઇ પુસ્તક વડે પ્રાચીન સાહિત્ય, જે પાટણ સ્થપાયું ત્યારથી કે તે પહેલાંથી શરૂ થઇ આજે અનેક સદીઓ સુધી એકધારે વહી રહ્યું છે તેનું સર્વદેશીય સશોધન અને દિગ્દર્શન થશે ત્યારે જ ગુજરાતી સંસ્કારના આત્માનું રહસ્ય આપણે પારખી શકીશું અને આપણી સસ્કૃતિના ભાવિ વિકાસનું સ્વરૂપ અને લક્ષ્ય જોઇ શકીશું. એવા પુસ્તક માટે હજુ કેટલો વખત વાટ જોવી પડશે?

આવું પુસ્તક ઉપયોગી ઇતિહાસ પુરો પાડે એ તો એક વાત; પણ એની ખરી કીંમત તો એ છે કે તે વર્તમાન અને ભાવિ સાહિત્યના પ્રવાહોનું મૂલ બની રહેવાનું. ભૂતકાલમાં જ અપૂર્વ સાહિત્ય જડે છે એમ નથી; ભૂતકાલના આદર્શો સાચવ્યે જ સાહિત્ય અપૂર્વ થાય છે એમ પણ નથી; પણ ભૂતસાહિત્યની સામગ્રીના નવા

ઉપયોગથી જ નવું સાહિત્ય સમૃદ્ધ અને સરસ બને છે. નવસંસ્કાર જીર્ણ સંસ્કારના જોર પર અને ચાલ્યા આવતા સંસ્કારના સાતત્ય પર રચાય તોજ સમૃદ્ધ અને સબલ થાય છે; અને તેનો શબ્દદેહ–સાહિત્ય–પણ પુરોગામી સાહિત્ય પર રચાય તોજ સમૃદ્ધ, સચોટ અને સરસ થાય છે. આટલું જ નહિ પણ જેમ પિતૃભક્તિ વિના જીવનમાં ગૌરવ ને પ્રભાવ નથી, પ્રાચીનતા તરફ પૂજ્યભાવ વિના સંસ્કૃતિમાં શક્તિ હોતી નથી, તેમ જુના સાહિત્ય તરફ પ્રેમ ન હોય તો નવા સાહિત્યમાં પ્રભાવ શક્ય નથી. આ કારણોથી જુના સાહિત્યને પૂજ્યભાવથી સંઘરી, તેનો અભ્યાસ લોકપ્રિય કર્યા વિના નવા સાહિત્યનો પાયો ચણાવાનો નથી.

પણ દરેક વસ્તુ મર્યાદામાં જ શોભે છે. આ પૂજ્યભાવને પણ મર્યાદા હોય છે. પણ આપણા દેશમાં પ્રાચીન સાહિત્ય તરફનો પૂજ્યભાવ ઘણી વખત પોતાની મર્યાદામાં રહેતો નથી; અને જુના સાહિત્યના આદર્શ અને પદ્ધતિના ચોકઠામાં નવું સાહિત્ય બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયા આપણે ત્યાં એકલા સાહિત્યમાં જ જોવામાં નથી આવતી, પણ જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં જોવામાં આવે છે.

પૂર્વજો તરફ પૂજ્યભાવ એ સંસ્કારનું એક અગત્યનું અંગ છે. પણ એ પૂજ્યભાવને અનુભવનાર ઘણી વખત જુની પ્રણાલિકાનો ભક્ત થઇ જાય છે. એનું મગજ અસલી જીવન, આદર્શ અને પદ્ધતિમાં મચ્યું રહે છે; અને તેથી તેની અસહિષ્ણુતાનો પાર રહેતો નથી. તે વર્તમાનને પ્રાચીન કાટલે જોખે છે, પ્રાચીન ઘાટીએ ઘડવા માગે છે; પ્રાચીનોને અપરિચિત એવી દરેક રીતિને તે ત્યાજ્ય ગણે છે; અને ચલ સૃષ્ટિને નિશ્ચલ પ્રણાલિકામાં રોધવા ઇચ્છે છે. પ્રગતિને તે તિરસ્કારે છે; વિકાસની તેને પરવા નથી; પ્રવર્તમાન સંયોગોના બલનો

તેને વિચાર નથી; અને વર્તમાનનો પ્રાણ ભલે જાય પણ તેને જીર્ણ પ્રણાલિકાના પિંજરમાં પુરી દેવામાં જ તે ડહાપણ સમજે છે. વીફરેલી વિદ્યુતની માફક આમ વીફરેલો પૂજ્યભાવ વિનાશ કરે છે.

આ આદરણીય પૂજ્યભાવ અને ભયંકર પ્રણાલિકાવાદ વચ્ચે ઘણો જ ફેર રહ્યો હોય છે. પ્રાચીનો માટે પૂજ્યભાવ એટલે તેમની શક્તિ અને આદર્શ માટે–તેમના સંયોગો જોતાં–માન; પ્રાચીન પ્રણાલિકાની ભક્તિ એટલે પ્રાચીનોની શક્તિ અને આદર્શ પર અપૂર્વતાનું આરોપણ. પૂજ્યભાવ એટલે કદર; પ્રણાલિકાવાદ એટલે અંધશ્રદ્ધા. પૂજ્યભાવ એટલે અસ્મિતા અને સ્વમાન વિકસાવવાનું એક બલ; પ્રણાલિકાવાદ એટલે આપણી અલ્પતા કે અધમતા પુરવાર કરવાનું એક સાધન. જે પૂજ્યભાવ રાખે તે પ્રાચીનો પર પ્રેમ રાખે; તેમનો સમય અને સંયોગો સમજવા મથે; જે જીવન તેમણે ઘડ્યું, અને જે તેને પોતાને ઘડી રહ્યું છે તેનું રહસ્ય કળવાનો પ્રયત્ન આદરે. પણ જ્યારે તે પ્રણાલિકાવાદી બને છે ત્યારે તે પ્રાચીનો પાછળ ઘેલો બની તેમના અને પોતાના સંયોગોનો વિચાર કરવો વીસરી જાય છે; પુરાણી પ્રણાલિકાને તે સ્વતઃસિદ્ધ ધોરણ માને છે; અને તેનાથી વિરૂદ્ધ દરેક વસ્તુનો તે દ્વેષ કરે છે. વર્તમાન જીવનને ભૂતકાલના સંયોગો નથી અને પરિણામે તે સંયોગોથી મળતી પ્રેરણા નથી; ભૂત જીવન પર રચાએલી પ્રણાલિકાઓ નવું જીવન ઘડવામાં થોડોક જ ભાગ લે છે; નવું ઘડવામાં ખરો ભાગ તો વર્તમાનના સંયોગો ને પ્રેરક બલો ભજવે છે–આ બધાં સત્યો તે તદ્દન વીસરી જાય છે. તે વીસરી જાય છે કે દરેક જીવત વ્યક્તિને–મનુષ્યને, રાષ્ટ્રને, સમાજને, સંસ્કૃતિને કે સાહિત્યને ટકવા માટે પોતાના સંયોગોને જ સાનુકૂલ થવું પડે છે; અને આ સાનુકૂલતા આણવામાં પ્રણાલિકાભક્તિ ઘણી વાર તો આડે જ આવે છે.

પ્રાચીનો તરફના પૂજ્યભાવથી માણસ અસલી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા પ્રેરાય છે. તેમાં દેખાતો જુસ્સો, નીતિ ને આદર્શ સમજવા તે પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં વર્ણવેલા સંયોગોમાં વીરોએ દર્શાવેલી માનવતા જોઇ તેની પોતાની માનવતા વિકાસ પામે છે; અને તે માનવતા પોતાના પૂર્વજોની છે એ માન્યતાથી તે ગર્વ ધારે છે. પોતાના નવા સંયોગો સાથે સાનુકૂલતા સાધતાં કૈં મુસ્કેલી આવી નડે તો તે સયોગોના પુરોગામી પ્રાચીન સંયોગોનું રહસ્ય શોધી તે મુસ્કેલી દૂર કરવા તે યત્ન કરે છે.

પણ પ્રણાલિકાવાદીને આટલેથી સંતોષ થતો નથી. તેના તો સિદ્ધાંત છે કે પ્રાચીનોનાં સાહિત્ય કે કહેતીમાં ફેરફાર થાય નહીં; તેમનાં વચનો લોપાય નહીં; તેમના વીરોની અપૂર્વતા વીશે શકા થાય નહીં; તેમની નીતિમાં કલંક જોવાય નહીં, ને જોવાય તો કહેવાય નહીં; તેમના આદર્શો આદરણીય છે કે નહીં તે પ્રશ્ન પુછાય નહીં. અસલી કાવ્યને સરસતાની પરાકાષ્ટા લેખવી, અસલી વીર ને વીરાંગનાને દેવદેવીઓ ગણવાં, અસલી જીવનને આદર્શ માનવું અને અસલી જીવનની લોખડી પ્રણાલિકા પરથી જ આપણાં જીવનનાં બીબાં ઉતારવાં—આ સિદ્ધાંતો તેને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય છે. દુનીઆની સર્વદેશીય પ્રગતિ જોતાં અને પુરાતત્ત્વની શોધ પરથી પ્રાચીનોની કીંમત કરતાં આથી વધારે હાસ્યજનક દાવો ભાગ્યે જ રજુ થઇ શકે. અને છતાં એ દાવો દરેક પસે ને દરેક ડગલે થાય છે અને કોઇ ને કોઇ સ્વરૂપે આપણી પાસે તે કબુલાવવાનો પ્રયત્ન થયા જ કરે છે.

આ પ્રણાલિકા કે પ્રાચીનો પાળતા નથી આવ્યા; અને તેઓ તે માનતા હતા એ કારણથી તે પૂજ્ય નથી મનાતી. પ્રાચીનો તો પોતાના સયોગો પ્રમાણે જીવી ગયા; તે કૈં ભાવી પ્રજાની આરસી સામે રાખી

તેમાં સારા દેખાવા જીવ્યા નહોતા. પ્રણાલિકા એટલે તો પ્રાચીનોના જીવનનાં સ્મરણો પર અર્વાચીનોએ રચેલું ધોરણ. આવા ધોરણો સંસ્કારનું સાતત્ય સાચવવા ઉપજાવવામાં આવે છે અને ઉગતી પ્રજાની કેળવણી માટે તથા તેમના સસ્કારો સ્વજાતીય રહે એ માટે એ ધોરણો ઘણાં જ ઉપયોગી છે. સસ્કારની અસ્મિતા જાળવવા પણ કોઇ વખત એ ઉપયોગી થઇ પડે છે. પણ બાલ્યાવસ્થામાં સંસ્કારો આ ધોરણે એક વખત ઘડાય કે પછી એ ધોરણનો મનુષ્યને ઝાઝો ખપ રહેતો નથી. પછી તો ઘડાએલા સસ્કારોમાંથી નવા સયોગો સાથે યુદ્ધમા ઉતરવાનુ નવુ બલ નીતરે છે.

અર્વાચીન જીવનમાં પ્રાચીન જીવનનાં લક્ષણો થોડાં જ રહ્યાં હોય છે, એટલે જુના આદર્શોનો ઉપયોગ પણ થોડો જ થવાનો. રામ, ભીષ્મ કે કૃષ્ણનાં સસ્મરણો આપણા સસ્કાર ઘડવામાં કૈંક મદદ કરે છે; પણ માત્ર એ સસ્મરણો પરથી રચાએલા આદર્શોનો ઉપયોગ કરવો તે હાલના સમરાંગણમાં ગદાયુદ્ધનો ઉપયોગ કરવા જેવું થઇ પડે. હૂણ ને ગુર્જર, મુસલમાન અને અગ્રેજ સંસ્કારનો આપણા જીવનમા સંચાર થયો છે. પરદેશી ને પરસસ્કારી સત્તાની ધુસરી આપણા પર પડી છે. વરાળ ને વીજળીએ સમય ને સ્થલના અંતરનો નાશ કરી વસુધાને કુટુંબની માફક સાંકળી દીધી છે. દેશદેશ ને સમયસમયના સંસ્કારોના વિનિમયથી માનવજીવનનો પ્રવાહ એકત્રિત થવા મથે છે. વિજ્ઞાનના વિકાસથી વિનાશ અને વ્યવસ્થા બન્ને સહેલાં થઇ પડ્યાં છે. અને બુદ્ધ, ખ્રીસ્ત ને મહમદની ભાવનાઓ, અને તેથી પણ પ્રબલ ગ્રીકોનો સૌંદર્યશોખ, રોમની વ્યવસ્થાશક્તિ, અર્વાચીન યુરોપનુ લોકશાસન, સ્ત્રીસ્વાતત્ર્ય ને ભાવવૈવિધ્યના સંસ્કારો સૃષ્ટિભરમાં પૂર જોશથી પ્રસરી રહ્યા છે. આવા જીવનને પુરાણા જીવન પરથી ઉપજાવેલાં ધોરણો લગાડવાં એના જેવો નિષ્ફલ ને વિવેકહીણો પ્રયત્ન બીજો કયો હોઇ શકે?

પણ પ્રણાલિકાવાદનો તંતુ માનવમગજમાં ઘણું જ ઉંડું ઘર ઘાલી બેઠો છે. એ ગમે તે અવસ્થામાં હાલી ઉઠે છે ને અનેકરૂપે બહાર પડે છે. એ તદ્દન નાબુદ થઇ શકતો નથી ને એના વગર ચલાવી લેવું અશક્ય છે. કેટલીક વાર એની જરૂર પણ પડે છે, પણ ઘણી વાર એ વિકાસને રુંધી નાંખે છે. એ વાદનો આધાર એક નિયમ પર રહેલો છે. એક વસ્તુ હસ્તીમાં આવી એટલે તેને હસ્તીમાં રાખવી જ જોઇએ એવો ભ્રમ સામાન્ય મનુષ્યના મગજમાં ઉભો થાય છે. અને જેમ એ ભ્રમ ચાલુ રહે છે તેમ એ વસ્તુની હસ્તી વિના ચલાવી લેવું અશક્ય થઇ પડે છે. એની હસ્તીની આસપાસ સસ્કારો પેદા થાય છે અને એ વસ્તુ પ્રમાણે જ બધી વસ્તુઓ ઘડાવી જોઇએ એવો ખ્યાલ સર્વમાન્ય થતો જાય છે. જે વસ્તુ આજે નવીન કે ખરાબ લાગે છે તે કાલે વાસ્તવિક લાગે છે; વર્ષે બે વર્ષે યોગ્ય લાગે છે; પાંચ વર્ષ રહીને પવિત્ર લાગે છે; પચાસ વર્ષ રહીને તે સનાતન ને સૃષ્ટિના આધારરુપ લાગે છે; હજાર વર્ષે તે લગભગ બ્રહ્મપદને પામે છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ કૈં કલ્પી શકાતું નથી, તેના વિના બ્રહ્માંડ પડી જશે એવો ભાસ થાય છે. બે ચાર હજાર વર્ષે એ વસ્તુની શી કીંમત થાય છે એ તો આ પ્રણાલિકાગ્રસ્ત દેશમાં જે જન્મ્યો હોય તે જ સમજી શકે. આ પ્રકારના ભ્રમથી પેદા થતી મનોદશા પ્રણાલિકાવાદનું મૂલ છે.

કોઇ વખત કોઇક સ્પષ્ટવક્તા પ્રગટે છે અને પ્રણાલિકાવાદના અધિકારનાં મૂલનું સશોધન આરંભે છે. આ ભ્રમ શા માટે? એક વસ્તુ હસ્તીમાં આવી તેણે શા માટે સદા હસ્તીમાં રહેવું જ જોઇએ? લાંબો વખત એક વસ્તુ ટકી માટે બધાએ 'यावच्चंद्रदिवाकरौ' તે પ્રમાણે શા માટે ઘડાયા જવું? પ્રકૃતિનો સ્વભાવ વિકાસ છે, છતાં નિશ્ચલ પ્રણાલિકાને ધોરણ શા માટે માનવી? એક ચીજ એક જમાના માટે સારી હોય, છતાં જમાનો પલટાતાં તે શા સારુ સારી લેખાવી

જોઈએ ? હું બદલાયો, સંયોગો બદલાયા, સંસાર ને સમય બદલાયો, છતાં શા સારુ પુરાણા ધોરણો પર મારે જીવન ઘડવું ? જો પ્રાચીનો તેમના સંયોગો પ્રમાણે જીવી ગયા તો મારે શા સારુ મારા સંયોગો પ્રમાણે ન જીવવું ? આમ પ્રશ્નપરંપરાને પ્રણાલિકાવાદ એક જ પ્રકારનો જવાબ આપે છે. જો પુછનાર બીકણ હોય તો તે તેને ડારે છે, જો લોભીઓ હોય તો લાંચ આપે છે, જો નિર્બલ હોય તો કચરી નાંખે છે. જો તે ન ડરે, ન લલચાય કે ન કચરાય તો પ્રણાલિકાવાદ નમી પડે છે, અને પોતે ખુશામતી કાયરની માફક તે સ્પષ્ટવક્તાની નવી પ્રણાલિકા શોધી કાઢી પોતાની સત્તા સ્થાપવી શરુ કરે છે.

આ દેશના મનુષ્યના મગજમાં પ્રણાલિકાવાદના તતુંઓ એવા જબરા થઈ પડયા છે કે જીવનનું કોઈએક ક્ષેત્ર એવું નથી જણાતું કે જેમાં એ વાદ સર્વોપરી થઈ બેઠો ન હોય. આપણે ત્યાં તો સંસ્કૃતિ, ધર્મ, સંસાર, કલા ને સાહિત્ય–બધાને યુગોના યુગો સુધી નિશ્ચેતન પ્રણાલિકાની શૃંખલાથી બાંધી રાખવામાં જ મહત્ત્વ ગણાયું છે. આ વિષય એટલો વિશાલ છે કે તેને વિસ્તારથી અત્યારે ચર્ચાય એમ નથી. તેમ પ્રણાલિકાવાદના સર્વદેશીય પ્રતાપની તપાસ કરવાનું પણ આ સ્થાન નથી. આ પ્રસંગે તો કલા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ વાદ કયે સ્વરૂપે પ્રગટે છે અને તેને કલાકારે કે સાહિત્યકે કેવું સન્માન આપવું જોઈએ તેનું આછું વિવેચન કરી વીરમીશ.

આપણા દેશમાં પ્રણાણિકાવાદે કલાના ક્ષેત્રમાં એવી નિશ્ચેતનતા આણી મુકી છે કે હજારો વર્ષ સુધી એકજ પ્રકારના આદર્શથી બધી કૃતિઓ ઘડાઈ છે. જે વિકાસ, જે સ્વાતંત્ર્ય અને યુગેયુગે સ્વાભાવિકતા આણવાના જે પ્રયત્નો બીજા દેશોમાં જણાય છે તેનું નામ કે નીશાન અહીંઆં જડતું નથી. આનું દષ્ટાંત 'વીતરાગ'ની પ્રતિમાનો ઇતિહાસ

પુરો પાડે છે. બૌદ્ધમતના પ્રચાર પછી અને ખાસ કરી તથાગતની મૂર્તિ સ્થાપવા માટે માણસની પ્રતિમા ઘડવાનું શરુ થયું. પહેલા યુગની પ્રતિમામાં સ્વાભાવિકતા અને સજીવતા આણવાના પ્રયત્નો દેખાય છે. ધીમેધીમે પ્રણાલિકાવાદના આપણા તંતુએ જોર કર્યું. અને પરિણામે દરેક શિલ્પી અપૂર્વ ને શાંત 'વીતરાગ' ની પ્રતિમા કરવાને બદલે શાંતિ ને વીતરાગત્વની જે પ્રણાલિકાઓ પથ્થર કોતરવામાં સ્વીકારાતી હતી તેને જ સાચવી રાખવામાં ગુંથાયો. અને આખરે એમ મનાયું કે પ્રતિમા એટલે સજીવ, સ્વાભાવિક ને કલાત્મક કૃતિ નહીં, પણ નિશ્ચલ પ્રણાલિકાએ નીર્મેલું, અમુક રીતે જોતું, અમુક માપનું, અમુક મુદ્રાનું, અમાનુષી ને અસ્વાભાવિક પુતળુ. ખભા, કેડ, મોઢું, આંખો ને મુદ્રા શૃંખલાબદ્ધ ને નિશ્ચેતન થઇ રહ્યાં. અને કલાનો પ્રાણ—સજીવતા—એ નીકળી ગયાં. સદીઓ સુધી શુષ્ક પ્રણાલિકાના ભોગ થઇ રહેલા શિલ્પીઓએ કલાવિહીન અને કૃત્રિમ પ્રતિમાથી આપણાં મંદિરો ભરી દીધાં છે. આ દેશને નસીબે જે કલા એમાં પાકી તે પ્રણાલિકાગ્રસ્ત થઇ રહી અને એનાથી દૂર ગઇ તે સ્વાભાવિક ને સજીવ થવા લાગી. હીંદી શિલ્પીઓ જ્યારે હીંદ છોડી જાવા ગયા ત્યારે તેમને કલાનો પ્રાણ પાછો હાથ લાગ્યો; અને બોધિસત્ત્વ પથ્થરનાં પુતળાં મટી સ્વાભાવિક માનવની પ્રતિમાના ગૌરવમાં શોભવા લાગ્યા.

આ ક્રિયા સહેલમાં સમજાય એવી છે. કોઇએ એક પ્રતિમા ઘડી ને તે પુજાઇ. તે પ્રતિમા થઇ એટલે તેજ પ્રમાણે બધી પ્રતિમાને ઘડાવાનો અધિકાર મનાઇ ચુક્યો. કોઇ શિષ્યની મગદુર ન રહી કે કૃત્રિમ પલાંઠીને સ્વાભાવિક કરે કે સખત મુખને હસતું કરે; અને, તો પછી સ્વતંત્ર રીતે સૌંદર્ય સરજવાની તો હીંમત જ શી ચાલે? સો વર્ષે દરેક અંગ ને દરેક મરોડમાં રહસ્ય, શાસ્ત્રાજ્ઞા, જ્ઞાન વગેરેનું કલ્પનાએ આરોપણ કર્યું. એ મરોડમાં ફેર કરનાર પર રૌરવ નરકમાં

સડવાનો શાપ ઝઝુમી રહ્યો, ને પરિણામે બુદ્ધ ભગવાન માણસ મટી પથ્થર થયા.[૧]

તેજ પ્રમાણે સાહિત્યમાં પણ પ્રણાલિકાવાદે વિનાશ કર્યો છે. ગ્રીકોએ જ્યારે નાટક કરવા માંડયાં તે પહેલાં હીંદમાં નાટ્યકલાની શરુઆત થઇ. તે કલાની પરાકાષ્ઠારૂપ કાલિદાસ થયા ને તેમણે અપૂર્વ નાટકો લખ્યાં. એ અપૂર્વ થયા કે તરત પ્રણાલિકાવાદ આખી નાટ્યકલા પર ચઢી બેઠો. નાયક આવો જોઇએ, નાયિકા આવી જોઇએ, વિદૂષક હોવોજ જોઇએ; રાજાનો કચુકી પણ જોઇએ, શરઆત સૂત્રધારથી થવી જોઇએ. અતે બધુ સુખાકાર થવુ જ જોઇએ. સદીઓ પછી સદીઓ ગઇ, યુરોપમાં સજીવ ને જ્વલત નાટ્યકલા અદ્‌ભુત ભૂમિકાએ પહોચી. છતાં આ દેશમા મગદુર નથી કે કોઇ સામાન્ય રીતે ત્રણનું ચારઅંકી નાટક લખે—કે સૂત્રધારના તબુરા વગર નાટક શરુ કરે—કે વિદૂષકની હાજરી વિના કે સુખાકારી અત સીવાય કોઇ નાટક રગભૂમિ પર દેખાડી શકે! પ્રણાલિકાવાદ ભયકર રાક્ષસની માફક રંગભૂમિનો અધિષ્ઠાતા બની, કલાને સચેતન થવા દેતો જ નથી.

આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રણાલિકાવાદે વૈવિધ્યનો વિનાશ કર્યો છે. સ્ત્રીનુ, પુરુષનું, નગરનુ કે યુદ્ધનું વર્ણન વસ્તુ જોઇ કોઇ લખતું નથી, પણ કાવ્યની પ્રણાલિકાએ સ્વીકારેલા અલકારોથી જ થયા કરે છે. કલ્પના પણ પ્રણાલિકાથી મર્યાદિત રહે છે. રસની જમાવટ પણ

---

૧ હેવેલ તેમજ બીજા વિદ્વાનોએ આ પ્રણાલિકાવાદમાં રહેલુ રહસ્ય શોધવાના પ્રયત્નો કર્યા છે તે સ્તુત્ય છે, ઘણા ઉપયોગી છે અને આપણા સ્વાભિમાનને પોષે એવા છે, પણ પ્રણાલિકાવાદનુ રહસ્ય ગમે તેવુ ઉચુ હોય પણ તેથી પ્રણાલિકાએ આણેલી નિશ્ચેતનતા વીસરી શકાય એમ નથી.

શાસ્ત્રોક્ત ગોઠવણી હોય તેજ રીતે થયા કરે છે. તેજ પ્રમાણે આપણા મધ્યકાલનું સાહિત્ય. એક ભાલણ વાંચો ને એક લાવણ્યસમય વાંચો; પછી બહુજ લગભગ તેનું તે. બધા એકજ ચીલે ચાલ્યા જાય છે. બધી કૃતિઓ એકજ પ્રણાલિકાએ રચેલાં, સ્વાતંત્ર્ય, જીવ ને વૈવિધ્ય વિનાનાં ભીખાં. અર્વાચીન યુગમાં કૈંક યુરોપીય સંસ્કારોની પ્રેરણાથી ને કૈંક સ્વાતંત્ર્યના શોખથી નર્મદ, નરસિંહરાવ કે કલાપી પ્રણાલિકાવાદને વીસારી નવીન પદ્ધતિ પર કાવ્ય રચે છે. નાનાલાલ જેવા કોઇક નવા સ્વરૂપથી વૈવિધ્ય આણવા મહેનત કરે છે. પણ તેમના જુસ્સાની અસર વ્યાપક થાય તે પહેલાં તો પાછું પ્રણાલિકાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહે છે.

આ પ્રણાલિકાવાદ વાદ તરીકે પ્રચલતો નથી. તે જુદેજુદે સ્વરૂપે ને ખોટે વેષે વીચરે છે. તે જોઇએ ત્યારે (૧) ધર્મનો, (૨) નીતિનો, (૩) પ્રતિષ્ઠા અને (૪) સત્યનો સ્વાંગ ધરી પોતાની સત્તા બેસાડવા મથે છે. આ ચારે સ્વરૂપ જુદાંજુદાં વીચારીશ.

જે દેશમાં ધર્મઘેલછા ઘણો સામાન્ય મરજ છે તે દેશમાં કોઇ પણ અભિપ્રાયને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવું સહેલ છે. દરેક નવી વસ્તુ ધર્મ વિરૂદ્ધ થઇ જાય છે, તેનાથી ધાર્મિક લાગણી દુખાઇ જાય છે, તેનાથી ધર્મનું અપમાન તરત થઇ જાય છે. ધર્મ સબંધી મારા અંગત વિચાર ઘણાને અરુચિકર લાગશે. પણ તે પ્રમાણે, ધર્મનો આત્મા–ધર્મમાં રહેલી ઉપયોગી વસ્તુ–માત્ર ભાવના જ છે. માણસને ભાવના વિના ચાલતું નથી અને પ્રચલિત ધર્મસંપ્રદાયો તેમને જે ભાવના દેખાડે છે તે બાલપણથી તે સ્વીકારી લે છે; અને આંખો મીંચી તે સંપ્રદાયો સ્વીકારે છે. મારે મન બધા સપ્રદાયો સરખા છે. કોઇ મને વહાલો નથી, કોઇ અળખામણો નથી. હું ધર્મના

સંપ્રદાય માત્રને ભાવના સઘરી રાખવાના દાબડા લેખું છુ. એ દાબડા-ઓએ અધકારના અને ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાના જમાનામાં ઘણી ભાવ-નાઓ સાચવી રાખી છે. તે સમયે તો ભાવના જેણે પ્રસારવી હોય તેણે ધર્મસપ્રદાયની ભભક રાખ્યા વિના છુટકો નહોતો. અસલી જમાનામાં અહિંસાની ભાવના પ્રચલિત કરવા ગાધીજીને ભગવાં લેવાં પડત; અને વખત છે તેમનો બ્રાહ્મણેતર વર્ગ હોવાથી, તે ભાવના મૂર્તિમાન કરવાનો અધિકાર પણ તેમને ન રહ્યો હોત. પણ આજે ભાવના–શુદ્ધ સ્વરૂપે-દાબડાના સંરક્ષણ વગર–સાચવી શકાય છે, અને દાબડાના આડબર વગર આકર્ષક થઇ શકે છે. સાધુ થયા વિના ત્યાગની સિદ્ધિ થઇ શકે છે; વૈષ્ણવ થયા વિના પ્રેમમય આનદની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે; બ્રાહ્મણ થયા વિના સાંસ્કારિક અસ્મિતા રાખી ને પ્રસારી શકાય છે. એટલે મારા માનવા પ્રમાણે બધા સપ્રદાયોનુ યોગ્ય સ્થાન ભૂતકાલમાં ઉપ-યોગી નીવડેલી વસ્તુઓના સંગ્રહસ્થાનમાં છે.

પણ ઘણા લોકો જે ધર્મના સપ્રદાયો પ્રણાલિકા શીખવે છે તેમને સજીવ માને છે. ઘણા હજી ધર્મમાં રહેલી ભાવના જોઇ શકતા નથી અને દાબડાની ભભક જોઇનેજ આનંદ માને છે. પ્રણાલિકાવાદ આવા લોકોની મદદ લઇ, કલા અને સાહિત્યને વશ કરવા મથે છે. સાચું પુછો તો આ લોકોનું રંજન કરનારી કલાત્મક કૃતિ સાથે, પરલોકનું જ સુખ જેનું લક્ષ્ય છે એવા ધર્મસપ્રદાયોના અનુયાયીઓએ શા માટે સબંધ રાખવો જોઇએ તે મને સમજાતુ નથી. ખરા કલાકારને મન તો આજ ભવ દરેક ભવનો આરભ ને અત છે–આજ સૃષ્ટિનો આનદ તેની રસિકતા પોષે છે–આજ જીવે ને દેહે તેને મુક્તિ સાધવી છે. રસિક નરસિંહ ને મીરાં ભકતકવિ ગણાય છે ખરાં, પણ ખરા ધાર્મિ-કની માફક તેમને પરલોક પર પ્રીતી નથી. તેમણે કલ્પનાના કૃષ્ણ આજ હૈયે પુજ્યા, આજ ભવે મેળવ્યા, આજ આંખે જોયા ને તેમની

સાથે આજ દેહે વિહાર કર્યો. ખરા ધાર્મિકને મન આ ભવ માત્ર પગથીયું છે–ક્યાં તો નરકના કે સ્વર્ગના દ્વારનું. તેને મન ઐહિક સુખ વર્જ્ય છે. એને તો આ ભવ દુઃખે પાપે કાઢી પરભવ માટે જ સામગ્રી ભેગી કરવી છે. કલાકારને જીવનમાં સુખ છે–ધાર્મિકને મન મર્યે જ મોક્ષ છે, કલાકારને જીવનમાંથી રસ લેવો છે ને ચખાડવો છે–ધાર્મિકને જીવનને સુકવી, શેકી, પરલોક માટે લાયક બની રહેવું છે. એક જીવન જોઇ નાચે છે–બીજો જીવનને ઝેર બરોબર સમજે છે. કલાકારને ભાવના, અવિચ્છિન્ન, શુદ્ધ, ને પૂજ્ય છે. ધાર્મિકને તેના દાણડાની કીંમત વધારે છે. એટલે કલાકારને ધાર્મિકોની લીપ્સાના વિષય–પરલોક–ની જરા પણ પરવા રહેતી નથી; અને શ્રદ્ધાળુ ધાર્મિકોને કલાકારની હુંક. જીવી રમતની પરવા રાખવી નિરર્થક છે.

પણ કોઇક વખત અર્વાચીન સાહિત્યક ધાર્મિક વિષયને કલાની કૃતિમાં ગુંથી ધર્મમાં રહેલી ભાવના સ્ફુટ કરવા માંડે છે ત્યારે પ્રણાલિકાવાદીઓ ત્રાસી જતા દેખાય છે. તેઓ માને છે કે રત્ન જો દાણડામાંથી જુદુ કરવામાં આવશે તો હવામાં ઉડી જશે. ધર્મમાં જેને શ્રદ્ધા છે તે તો કોઇ એમ માનેજ નહીં કે ધર્મમાં રહેલી ભાવના એવી ચચળ છે કે તેના દાણડામાંથી જુદી કરતાં તે તરત અદૃષ્ટ થઇ જાય. પણ એમ કોઇ માને તો પણ, આર્વાચીન જમાનાના ધર્મગુરુઓની સત્તા ઘણે અંશે સાહિત્યકોના હાથમા ગઇ છે; અને આસપાસના જડ પદાર્થમાંથી ભાવનાને જો તે જુદી ન પાડે, તેને શુદ્ધ સ્વરૂપે રજુ ન કરે તો એ સત્તાનો તેમને અધિકાર જ નથી જો ધર્મમાં ઉચ્ચ ભાવના હશે તો તે સ્ફુટ કરવાથી જતી રહેવાની નથી. જો નહી હોય તો ખાલી દાણડા પરથી શ્રદ્ધા વહેલી ઉઠે તેમ સારું.

પ્રણાલિકાવાદ ઘણી વખત નીતિનું સ્વરૂપ લઇ હાજર થઇ જાય

છે. તે કહે છે કે દરેક કલાત્મક કૃતિ નીતિબોધક જોઇએ. દરેક સ્ત્રી સાધ્વી, દરેક પુરુષ નીતિમાન ને દરેક પ્રસંગ નીતિથી નીગળતો જોઇએ. નહીં તો લોકો બગડી જાય. નીતિબોધક એટલે? નીતિ કોને કહેવી? આ જમાનામાં મનાતી નીતિને કે ગયા જમાનામાં મનાતી નીતિને? ભારતકાલની નીતિને કે વેદકાલમાં મનાતી નીતિને? દરેક દસકે થોડાક નિયમો બદલાય છે, દરેક યુગે નીતિ બદલાય છે, દરેક દેશમાં નીતિનાં ધોરણો જુદા જુદા હોય છે. સમાજ બદલાય છે, પ્રણાલિકા ઘડાય છે ને ભાંગે છે, નીતિના કાનુનો ફેરવાય છે. વીસરાય છે, ઘણીખરી બાબતોમાં સામાજિક પ્રણાલિકાનું નામ નીતિ. પચાસ વર્ષ પહેલાં ચાર સ્ત્રીઓ કરવી એ નીતિ ગણાતી. આજે તે અનીતિ ગણાય છે. આજે સ્ત્રીને તમાચો મારવો અનીતિ નથી ગણાતું–પચાશ વર્ષે તે કૃત્ય જરુર અનીતિમાન ગણાવાનું.

જે નીતિમાં સનાતન ભાવના રહી હોય છે તેનું ઉલ્લંઘન સાહિત્યક કરી શકતો નથી કારણ કે ભાવનાત્મક અપૂર્વતાની સેવા વિના સાહિત્ય શક્ય નથી. પણ ભાવનાત્મક અપૂર્વતાના ઉપાસક, સૌંદર્ય ને રસના પૂજક સાહિત્યકને ભાવનાવીહોણી, ચંચળ, સામાજિક પ્રણાલિકા સાથે શો સંબંધ? એ પ્રણાલિકા સંતોષવા તેણે કલાના ઉંચા આદર્શો શા માટે વીસારવા? જો ભાવના શુદ્ધ સ્વરૂપે કલાત્મક કૃતિમાં કે સાહિત્યમાં મઢવા લાયક લાગે તો તેણે શા સારૂ પ્રણાલિકાવાદીઓને માન આપી, ચિરસ્થાયી ભાવનાને ક્ષણભંગુર પ્રણાલિકાના બીબામાં ઉતારવી?

'પણ પછી અમારૂં શું, અમારા સમાજનું શું, અમારા સંસ્કારોનું શું?' ભાવના કે અપૂર્વતા, સૌંદર્ય કે રસથી કોઇ વ્યક્તિ, સમાજ કે સંસ્કાર બગડે એ અશક્ય છે. જ્યાં જ્યાં સરસ સાહિત્ય પ્રગટ્યુ છે ત્યાં ત્યાં તેણે માનવહૃદયને વિશુદ્ધ ને આદર્શમય કર્યું છે. એવું વિશુદ્ધ

ને આદર્શ હૃદય કદી બગડયું જાણ્યું છે? દુનીઆમાં ઠેરઠેર પાપ ને દુ:ખ દેખાય છે. સામાજિક પ્રણાલિકાઓએ શતાબ્દિઓ થયાં મહેનત કરી છે પણ બેમાંથી એક પણ ઓછાં થયાં હોય, કે તેમનું જોર ઘટયું હોય તેમ દેખાતું નથી. માત્ર એ પર પ્રણાલિકાની પીછોડી ઢાંકી આપણે સ્વાભિમાન ને આત્મસંતોષમાં અંધ બની ફરીએ છીએ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જો દુ:ખ કે પાપ ઓછાં કરી શકે તો માત્ર ભાવના જ. ભાવનાથી દુ.ખ સહેવાય છે કે દૂર કરાય છે. ભાવનાથી જ અધમતામાંથી બચી શકાય છે. ભાવનાદષ્ટિએ કરેલું કૃત્ય કદી પાપ થતું નથી. ભાવનામય કર્તવ્ય કે જીવનથી કદી કલંક લાગતું નથી. અને જ્યારે સાહિત્યનો સર્વદેશીય વિકાસ ભાવનાનું રાજ્ય ચારે તરફ પ્રસારશે ત્યારે જ પ્રણાલિકાએ ઢાંકી રાખેલાં દુ:ખો ને કલંકો અદષ્ટ થશે.

હજારો વર્ષના નીતિના આડંબર છતાં 'અનીતિના રોગો' દૂર થયા નહિ. એ રોગોને ઢાંકયા, સંતાડ્યા પણ કોઇ નાબુદ કરી શક્યું નહિ. ગઇ સદીમાં યુરોપમાં સાહિત્યકોએ નીતિના આડબરનો હિસાબ ગણ્યા વિના એ રોગોનાં ભયંકર ચિત્રો સાહિત્યમાં અમર કરવા માંડ્યાં. કોણ કહેશે કે તેથી એ રોગો વધ્યા છે કે કોઇ વધારે દુ:ખી થયું છે?

પ્રણાલિકાવાદનું ત્રીજું સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠા. તેની ધમકી બહાર પડે છે: "આ કલાને પ્રતિષ્ઠિત વર્ગ સ્વીકારશે નહિ. આવી પ્રતિમાવાળા મદિરે પ્રતિષ્ઠિત વર્ગ જશે નહિ. આ સાહિત્યને પ્રતિષ્ઠિત વર્ગ વાંચશે નહીં."— આથી કૈં ત્રિભુવન તુટવાનાં નથી. પણ જો કલાકાર કે સાહિત્યક અધિકારભ્રષ્ટ થઇ, પોતાના અતરાત્માનો દ્રોહ કરી, પ્રતિષ્ઠાની લાલસા રાખી કૃતિ પ્રગટાવશે તો જરૂર ત્રિભુવન તુટવાનાં જ. આત્મમંથન ને આત્મકથનનો એ પયગંબર જો પ્રતિષ્ઠાને પ્રિય કરશે તો સાહિત્યમાંથી રસ ને પ્રેરણા જશે, જીવનમાંથી ભાવના ને અપૂર્વતા જશે અને

ભૂતકાલનુ ગૌરવ ને ભાવિની આશા અણસર્જ્યાં રહી જશે. સાહિત્યકને પ્રતિષ્ઠા સાથે સબંધ નથી. તે આત્મનિષ્ઠ ફકીર છે. તેની સમૃદ્ધિ ભૂત, વર્તમાન ને ભાવિની ભાવના છે. તેનું સામ્રાજ્ય ઉચ્ચાભિલાષી, ભાવનામય, આશાભર્યાં ને ઉત્સાહઘેલાં હૃદયોપર છે. પ્રતિષ્ઠા શું છે? એ તો માત્ર અરસિક ને સ્વાર્થી માણસોએ રચેલા વ્યૂહની શોભા-જે ધનાઢ્ય લઇને વેચી શકે, જે સત્તાધારી આપી કે ખુચવી શકે, જે અન્યાયી અને જુલ્મીને, ખીનપકડાયલા ગુનેહગાર અને વિવેકભ્રષ્ટ દભીને પણ ઢોળથી ગૌરવાન્વિત કરે. જેને સ્વાર્થ સાધવો હોય, જે 'મહત્તાને બદલે સ્વીકારાતા ખોટા રૂપીઆ' રૂપી ફત્તેહનો આકાક્ષી હોય, તે ભલે પ્રતિષ્ઠાનાં ફરમાન સ્વીકારે. સાહિત્યક જો તે સ્વીકારે તો આત્મદ્રોહી; જો તેનાથી ડરે તો કર્તવ્યભ્રષ્ટ. અને જો તે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે તો પણ તે તો રહે તેનો તેજ—સાહિત્યકનો સાહિત્યક જ. ગેટી મત્રી થયો, કલાપી રાજા હતો, પણ તે રહ્યા કવિના કવિજ.

પણ પ્રણાલિકાવાદ ચોથું સ્વરૂપ પણ લે છે—સત્યનુ. કૈં પણ નવીનતા જણાય કે તેને સત્યનું જહાજ ડાલમડોલ થતું દેખાય છે ને એ જહાજને બચાવવા તે ધાય છે. આ વિનાશક ઉત્સાહનું રહસ્ય પારખવા બે સિદ્ધાતો વીસરવાં જોઇએ નહી. એકઃ સાહિત્યમાં નગ્ન સત્ય માટે સ્થાન નથી. બીજોઃ પ્રણાલિકાઓ સત્ય પર રચાઇ હોતી નથી, અને આ સ્વરૂપ માત્ર નવીનતા ને વૈવિધ્ય ડામવા માટે જ પ્રણાલિકાવાદે લીધેલુ હોય છે.

સાહિત્યમાં નગ્નસત્ય માટે સ્થાન હોતું નથી. સાહિત્ય-સરસ અને સચોટ—રસવૃત્તિએ ચીતરેલા કલ્પનાચિત્રમાંથી પ્રગટે છે,

"રસવૃત્તિ જે ચિત્રમાં રંગ પુરે છે તે ઇન્દ્રિયોએ ગ્રહેલી વસ્તુના જેવું હોતુ જ નથી, પણ જુદું હોય છે. એ પ્રકૃતિનું વાસ્તવિક ચિત્ર નથી દોરતી,

પણ ભાવનાત્મક ચિત્ર ઉપજાવે છે. અને તેજ પ્રમાણે જ્યારે કલાત્મક કૃતિ તરીકે કોઇ પણ ચિત્ર વ્યક્ત થાય છે ત્યારે તેમાં શુદ્ધ અને નગ્ન વાસ્તવિકતા જોવાની આશા પણ ખોટી છે. ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ચિત્તવૃત્તિના નિયમોથી મર્યાદિત અને તેનાં લક્ષણોથી અલંકૃત હોય છે. તેને આપણે સત્ય કહીએ છીએ. જ્યારે રસવૃત્તિની મદદથી તેનું ચિત્ર દોરાય છે ત્યારે તે વૃત્તિના નિયમો તેને લાગુ પડે છે અને તેનાં લક્ષણો તેમાં ઉમેરાય છે; પરિણામે વસ્તુ સરસ થાય છે. જેમ ઇંદ્રિયે ગ્રહેલા સંસ્કારો પર રચાએલી વસ્તુરેખામાં-જેને આપણે સત્ય કહીએ છીએ તેની રેખામાં-ઇંદ્રિયજ્ઞાનથી પર એવું પરમ સત્ય સ્વરૂપ કદી દેખાતું નથી, તેમ સરસ વસ્તુમાં માત્ર સંસ્કારજન્ય રેખાઓ દેખાતી નથી. સત્ય વસ્તુ અને તેના સરસ ચિત્રનો જે સંબંધ છે તે તો ઉપર વર્ણવેલ ઔચિત્યનો નિયમ જાળવે છે.

સત્ય અને સરસ વચ્ચેના વિરોધની પરિક્ષા કરવાનું આ સ્થાન નથી. પણ જે જે સરસતાનાં ક્ષેત્ર છે-કલાનાં અને સાહિત્યનાં, કલ્પનાનાં અને ભાવનાનાં -જે જીવનમાં અમી રેલાવે છે અને જીવનને ઉર્ધ્વગામી કરે છે, જેનાથી મનુષ્ય ક્ષુદ્ર વાસ્તવિકતામાંથી વિમુક્ત બની સુખ, સ્વાતંત્ર્ય અને આનંદ અનુભવે છે તે બધાં ક્ષેત્રમાં નગ્ન-એટલે ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય સંસ્કારોએ રચેલા ચેત્ર-સત્યને માટે સ્થાન નથી. મનુષ્યની અપૂર્ણતા જોઇ અને ઇંદ્રિયથી પર એવા જ્ઞાનની અસંભવિતતા લક્ષ્યમાં લઇ બેજ ક્ષેત્ર સંભવે. એક ઇંદ્રિગ્રાહ્ય વસ્તુની વાસ્તવિક, ક્ષુદ્ર, આનંદવીહોણી દુનિઆ; અને બીજી રસવૃત્તિએ રચેલી ભાવનાત્મક, આનંદપૂર્ણ અને સરસ સૃષ્ટિ. જે આ સૃષ્ટિમાંથી માનવને બચાવવાનો દાવો કરે છે તેને તે શું કરવા મથે છે તેનું ભાન નથી; નહી તો તે રસ, ભાવ અને અપૂર્વતાના અંશોનો વિનાશ કરી અધમતા પ્રવર્તાવવાની આસુરી પ્રવૃત્તિમાં મચ્યો રહે નહીં.

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થશે કે કોઇ પણ કલાના ક્ષેત્રમાં નગ્ન સત્યને માટે સ્થાન નથી. ઉંચા પ્રકારનું વિજ્ઞાન પણ રસવૃત્તિથી સ્પષ્ટ અને સંવાદી બનેલાં વિચાર અને ભાવના સેવે છે. ઇતિહાસ એ સત્ય હકીકતની યાદી નથી, પણ માનવજીવનના સરસ પ્રસંગોનાં ભાવનાત્મક ચિત્રોનું સરસ કથન છે. તત્વજ્ઞાન માત્ર ઇંદ્રિય અને મનથી ગ્રાહ્ય એવા વિષયોની વચ્ચે રસ-

વૃત્તિએ રચેલા સંવાદી અને સજીવ સમધીરૂપી વિચારોનું કથન છે. અને ધર્મ, સત્ય અને નીતિને નામે પ્રચલિત થએલા સિદ્ધાંતો સરસ રીતે, અપૂર્વ સ્વરૂપે વ્યક્ત થએલી ભાવનાઓનું કથન છે."૧

જ્યારે પ્રણાલિકાવાદ સત્યને નામે સાહિત્યને દબાવવા માગે ત્યારે તેમાં કેટલુ સત્ય હોઇ શકે એ પણ જોવું જરુરનું છે. સાહિત્યક પોતાની દૃષ્ટિએ સત્ય જોવા માંગે છે. પ્રણાલિકાવાદી કહે છે કે, "ના, મારી નજરે જે સત્ય દેખાય તેનો સ્વીકાર કર." હવે ખરી હકીકત જોઇએ તો એ છે કે જો કોઇ સત્ય ન જ જોઇ શકે તો તે પ્રણાલિકાવાદી. તે પ્રાચીનોના જીવન ને આદર્શ પરથી પ્રણાલિકા રચે છે. ખરી રીતે જોતાં પ્રાચીન ઇતિહાસના બનાવો વીશે મતભેદ હોઇ શકે નહી. પણ કોઇ પણ પ્રાચીનો એવા નથી થયા કે જેમનાં જીવન, ચારિત્ર્ય ને આદર્શ વીશે કદી એકમત થયો હોય. સીઝર પોતે પોતાનો ઇતિહાસ લખી ગયો, છતાં ઇતિહાસકારો તેના ચારિત્ર્ય ને વ્યક્તિત્વ વીશે સંમત નથી થયા. શિવાજી અને નેપોલીયન અર્વાચીન છે, અને તેમને વીશે અનેક સમકાલીન લેખકો જાતમાહીતીથી લખી ગયા છે; છતાં બે સાહિત્યકો તેમનાં ચારિત્ર્ય ને સ્વભાવને એક દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાને અસમર્થ નીવડ્યા છે. જ્યાં પાયાદાર ઇતિહાસની પણ આવી વસ્તુસ્થિતિ છે ત્યાં બીચારો પ્રણાલિકાવાદી એક રુચિકર ધોરણ લઇ 'સત્ય' શોધવા બેસે છે અને કહે છે કે, "પ્રાચીનો આવા હતા અને તેથી બધાએ એણે શોધેલા સત્યને વળગી રહેવું." આ દાવો જેવો સહેલાઇથી થાય છે તેવો જ સહેલાઇથી તિરસ્કારી શકાય. ખરી રીતે જોતાં કોઇપણ યુગ વીશેનું પુરેપુરુ સત્ય બીજો યુગ જોઇ શકતો નથી અને બીજા યુગોના સાહિત્યકો તે સત્યને પોતાની મર્યાદીત દૃષ્ટિથી અને તેટલુ જોવાને માત્ર પ્રયત્ન કરે છે;

૧ "ગુજરાત"–અષાઢ ૧૯૮૦ "ગુજરાતી સાહિત્ય"–સાહિત્યઃ–તેનાં સ્વરૂપ અને પ્રકારઃ પ્રકરણ ૧૦મું, પૃષ્ઠ ૪૯.

એટલે પરિણામે દરેક જણ જુદુંજુદું જુએ છે. પ્રણાલિકાવાદીનું સત્ય એક તો આમ અધુરું; અને તેની દૃષ્ટિ અંધશ્રદ્ધાથી મિશ્રિત હોઇને એનું સત્ય, બધા જુએ તેનાથી પણ, વિકૃત છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રણાલિકાવાદી જ્યારે સત્ય સાચવવા આવે ત્યારે મને બાલપણની ડુંકો યાદ આવે છેઃ—

> "આંદ્દાને તો કીડી ધાવે, બહેરો કહે કે બચબચ બોલે
> આંધળો કહે કે જોવા જઇએ, લુલો કહે કે દોડતા જઇએ"

સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો ! ધર્મ, નીતિ, પ્રતિષ્ઠા કે સત્ય ગમે તે સ્વરુપે આવે તો પણ પ્રણાલિકાવાદની અવગણના કર્યા વિના સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કે વિકાસ નથી. આ વિચારો કેટલાકને સખત લાગશે, પણ મને તે સિદ્ધાંતરુપ છે. આ અભિપ્રાયો સંસદના છે એમ હું નથી કહેવા માગતો એ હું સ્પષ્ટ કરવા માગું છું.

અત્યારે ગુજરાતી સાહિત્ય વૈવિધ્ય ને સમૃદ્ધિ પામતું જાય છે, નવીન લેખકોનાં મગજોમાં નવતરંગો ઉઠી રહ્યા છે. નવી રસવૃતિ નવેનવે સ્વરૂપે બહાર પડવા મથે છે. આ વખતે પ્રણાલિકાવાદ પણ પોતાની પુરાણી પ્રણાલિકાને કોઇ પણ સ્વરૂપે સ્વીકારાવવાની તજવીજ કરશે; અને નવીનતાનો વિનાશ કરી, ઉછરતાં ઉત્સાહભર્યા અંતરોને ડારવામાં પ્રવૃત્ત થશે. આવાં અંતરોને મારુ દૃષ્ટિબિંદુ કૈંક ઉપયોગી નીવડશે એમ માની મેં આ વિષય આજે છેડ્યો છે. જેના હૃદયમાં 'કથનકાર' થવાનો ઉલ્લાસ હોય, જેના મગજમાં રસવૃત્તિ નવી સૃષ્ટિ સરજાવી રહી હોય, તેણે તો પ્રણાલિકાધર્મ ત્યાગી પોતાનો 'સ્વધર્મ' જ વિચારવો જોઇએ. કલાત્મક કૃતિ સદા પ્રગટે છે અંતરમાંથી—બહારના બલથી કદાપિ નહીં. ને ઉત્સાહી સાહિત્યસેવકને તો એક જ સ્વધર્મ માન્ય જોઇએ. તે ધર્મ તે તેના હૃદયની, શતદલનીનિવાસિની 'શુકલા,

બ્રહ્મવિચારસારપરમા ને આદ્યા' એવી સરસ્વતીનો. દરેક કથનને પ્રોત્સાહતી ને પ્રેરતી, પોષતી ને ઉદ્ધારતી, તેનાજ હૃદયમાં રહેલી, જગજ્જનની સમી, કથનની ભાવનાને સ્વાત્માર્પણ કરી, તેને તો એકજ પ્રાર્થના કરવી ઘટે છેઃ

"અપૂર્વતાની પરમ ભાવના ! તારૂં જ દર્શાવેલું સત્ય મારે જોતું છે–તે પ્રેરેલી ભાવના મારે દર્શાવવી છે–તેં વ્યક્ત કરેલી અપૂર્વતા મારે સરજવી છે. તું જ મારો ધર્મ, નીતિ, પ્રતિજ્ઞા ને સત્ય. તું દેખાડે તે નિયમ; તું ન દેખાડે તે મિથ્યાદર્શન. તને જ વ્યક્ત કરવાનું બલ દે, તારા વિના બીજું કૈં પણ વ્યક્ત કરતાં બચાવી લે. માતા–પ્રિયતમા–ને પ્રેરિકા ! નહી સેવું કદી પણ બીજો ગુરૂ–નહી સ્વીકારૂં કદીએ બીજી સત્તા. પડીશ તો પણ તારી પ્રાર્થના કરતા, ઉદ્ધરીશ તોય તારે બલે !"

અર્વાચીન સાહિત્યનો પ્રધાનસ્વર : જીવનનો ઉલ્લાસ

૧૯૨૫

સાહિત્યસંસદના સભ્યો, સન્નારીઓ ને સદ્‌ગૃહસ્થો !

આજે-સંસદના ત્રીજા વાર્ષિક સંમેલનને પ્રસંગે-બાર મહીને, તમને બધાને મળી છેલ્લા વર્ષ પર નજર નાખતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે. શરુઆતમાં સંતોષ થાય એવી વાતો તો તમે મંત્રીઓ પાસેથી સાંભળી ચુકયા છો. આ બાર મહીનામાં "ગુજરાત" એનું સ્થાન જાળવી રહ્યું છે એટલું જ નહીં પણ "યુગધર્મ"ના જોડાણથી સમૃદ્ધ થયું છે. સૌ. શારદા બહેન મહેતા જેવા વિદ્વાનનો સહયોગ મેળવવા સંસદ્ ભાગ્યશાળી થઇ છે. પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું કામ ધીમે ધીમે આગળ ચાલે છે-વધે છે. અને 'સાહિત્યના ઇતિહાસ'નું કામ હવે ઝપાટાબંધ ચાલુ થયું છે. આપણી સહચારી સંસ્થા "સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની" એ આ વર્ષે સારી પ્રગતિ કરી છે; અને 'સાહિત્ય પ્રેસ' હતું તેનાથી સારા પાયા પર આવ્યું છે. આ બધા કામમાં રોકાએલા સહયોગીઓ, તેને મદદ કરનારા સંસદના સભ્યો અને બહારથી ઉત્તેજનને મદદ આપનાર મિત્રોનો આ સ્થલે મારે આભાર માનવો જોઇએ. એ બધા શીવાય આમાનું કૈં પણ થઇ શકતે નહીં એ ચોક્કસ છે.

પણ આ સમયે માત્ર સંસદની સંસ્થા તરીકેની પ્રવૃત્તિની જ નોંધ લઇ વીરામવુ મને ગમતુ નથી. જે આદર્શ માટે સંસદ સ્થપાઇ તે આદર્શ કેટલેક અંશે સિદ્ધ થતો મને દેખાય છે. સંસદ ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કારમાં એક નીરાળા ને વિશિષ્ટ બળ તરીકે-એક સ્પષ્ટ ને સુરેખ ભાવના તરીકે ઓળખાવા માંડી છે, અને તેના સભ્યો તે બળ અને ભાવનાનાં નાનાં મોટાં કેંદ્રસ્થાનો થતા જતા મને દેખાય છે. રા. વિજયરાયનુ 'કૌમુદી' વિવેચનસાહિત્યનાં અવનવાં ક્ષેત્રો ખેડી રહ્યું છે. રા. ગોકળદાસ રાયચુરા 'શારદા' દ્વારા મહા-ગુજરાતની સાંસ્કારિક અસ્મિતા વીકસાવવા મથે છે. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, 'સુવર્ણમાલા' વડે, ગુજરાતની કલાપ્રિયતાની સાક્ષી પુરી રહ્યા છે. રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા અને રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઇ ગુજરાત મંડળ-દ્વારા મુંબાઇના ગુજરાતીઓને એકઠાં મળવાનું સ્થાન તૈયાર કરવાના પ્રયાસો આદરી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત બીજા ઘણા પોતાના કાર્યક્ષેત્રમા બનતા પ્રયાસે ને શક્તિથી ગુજરાતની નવ ઘટનામા પોતાનો ફાળો આપી રહ્યા છે. એ કાર્યક્ષેત્રો એવા નવા છે અને એટલાં વિવિધ છે કે બધાં ભાવિ ગુજરાતને સમૃદ્ધ કર્યા વિના રહેશે નહી તેની મને ખાત્રી છે.

દર વર્ષે આ પ્રસંગે આવી, આપણને ઉત્તેજન ને માર્ગદર્શન આપનાર મારા મિત્ર રા. નૃસિંહદાસ વિભાકરના ખેદજનક અવસાનની નોંધ લઉં છું. એના અકાલ મૃત્યુથી સંસદે એક મિત્ર, અને ગુજરાતે એક ઉત્સાહી કાર્યકર્તા ને આશાસ્પદ લેખક ગુમાવ્યો છે. તેમજ, સંસદના સભ્ય મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસ પણ ગયે અઠવાડીએ ગુજરી ગયા છે. જુની ગુજરાતીના એક ઉંડા અભ્યાસી તરીકે એમનું સ્થાન ગુજરાતમાં મોટુ હતુ. આજે વર્ષ દિવસ થયા પોતાની વિદ્વતાનો લાભ આપણે તૈયાર કરવા માંડેલા ઇતિહાસને તે આપતા

હતા. એના મૃત્યુથી સંસદના કામમાં ઘણી મુશ્કેલી નડશે એવી મને બીક રહે છે. આ બંનેની ખોટ મને અત્યારે ભુલાતી નથી.

આ ઉપરાંત રા. કમલાશંકર ત્રિવેદી જેવા પ્રખર વિદ્વાનના મૃત્યુથી આંખ આગળથી સરી જતા જમાનાના પ્રતિનિધિનો આછો થતો સમૂહ વધારે ઓછો થતો દેખાય છે.

આ વર્ષે ગુજરાતમાં એક બનાવ ધ્યાન ખેંચે એવો થયો છે. જોડણીમાં સરલતા ને એકતા આણવાનો જે પ્રયાસ સંસદે ત્રણ વર્ષ પર કર્યો હતો તેવો 'જોડણીના જાદુગર' થવાનો પ્રયાસ મારા મિત્ર રા. મટુભાઇ કાંટાવાળાની પ્રેરણાથી સાહિત્ય પરિષદ મંડળે કર્યો છે. આ નવા પ્રયાસ વીશે સંસદનો અભિપ્રાય હમણાં તમારી આગળ રજુ કરવામાં આવશે. મારી માન્યત પ્રમાણે આ પ્રયાસ જોવો જોઇએ તેવો સચોટ ને સરલ નથી. એમાં જુની ધુંચવણો રહી છે; એમાં સરલતા સ્વીકારવાની હીંમત દેખાતી નથી; એમાં કોઇ એક સરખો સિદ્ધાંત નજરે પડતો નથી. અને એ પ્રયાસ હજુ સરલ ને સર્વગ્રાહ્ય થાય એવી મહેનત આમવર્ગ તેમજ સાહિત્યના અમીરો બનેના ભલાને માટે કરવી પડશે; અને મને આશા છે કે એ પ્રશ્નનું પરિષદ મંડળે છેલ્લુ નિરાકરણ આણ્યું છે એવી દૃઢતા કોઇ પકડી બેસશે નહી. મારું તો એમ માનવું છે આપણે ત્યાં એ પ્રશ્નની મુશ્કેલી જોતાં એક જ નિરાકરણ શકય છે કે સરલમાં સરલ જોડણી જ સ્વીકાર્ય લેખવી.

જ્યારે ગુજરાતમાં પ્રસરી રહેલું નવું જીવન અનેક માર્ગે વ્યક્ત થવા મથે છે ત્યારે જોડણી જેવા ગૌણ વિષયમાં રહેલી મુશ્કેલીઓ વહેલી ફેંકી નાખવી જોઇએ. જોડણીમાં ખરી જરુરીઆત શુદ્ધિ કરતાં સર્વગ્રાહ્યત્વની છે. જેમ નિયમ થોડા ને સહેલા તેમ જોડણી

એક થવાનો સંભવ વધારે. દાખલા તરીકે ગુજરાતી જોડણીમાં 'ઇ' ને 'ઊ'નું ધોરણ વ્યુત્પત્તિ પર નથી રહ્યું. અને ઉચ્ચારણ પર તો નથી જ. 'કીડી' ને 'જૂ' દોડે છે ત્યારે ઉચ્ચારણે હ્રસ્વ થઇ જાય છે, અને કરડે છે ત્યારે દીર્ઘ બને છે એ પ્રયોગ આખા ગુજરાતમાં મેં જોયો છે. તેથી જેવી રીતે પરિષદ્ મંડળે અરધા હકારનો બહિષ્કાર કર્યો તેવી જ રીતે 'ઇ' ને 'ઉ'નુ સદ્‌ગત ગોવર્ધનરામે સ્વીકારેલું કૃત્રિમ છતાં સરલ ધોરણ સ્વીકારાશે તો ઘણી ઘુચો આપોઆપ મટી જશે એમ મને લાગે છે.

આપણે સદ્‌ભાગ્યે સાહિત્યમાં જોડણીનો વિષય પ્રધાનપદે નથી. અત્યારે આપણે સર્જનકાળમાં છીએ. ચારે તરફ નવું સાહિત્ય ઉભરાય છે; નવાં તત્ત્વો વીકસે છે; નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ દેખાય છે; નવાં ક્ષેત્રો ખેડાય છે; જુની માઝાઓ મુકાય છે ને જુનાં સીમાચિન્હો અદૃષ્ટ થાય છે. નર્મદ ને નવલરામથી મુનિકુમાર ને પૃથુ શુક્લ સુધીની સૃષ્ટિમાં કેટલી પ્રગતિ, કેટલી નવીનતા, કેટલું વૈવિધ્ય ! આ પોણોસો વર્ષની ગુજરાતી સાહિત્યની કારકીર્દિ અદ્‌ભુત છે. તે કલ્પના ઉત્તેજે છે, પ્રશંસા પ્રેરે છે અને આપણા ગર્વનું મુળ બની રહે છે. સાહિત્યની આ નવી સરિતા કલ્લોલતી, નાચતી ને કુદતી, તોફાન ને સમૃદ્ધિમાં મસ્ત બની આગળ વધે છે; શુષ્ક તટોને જલમય કરી, ફલદ્રુપ ભૂમિમાં નવા જીવનના બીજ નાખતી ચારે તરફ પ્રસરતી જાય છે.

આ સાહિત્યનો પ્રધાન સ્વર શો ? જુદે રાગે ને જુદા તાનમાં ગવાતા નીરનીરાળા લક્ષ્યથી પ્રેરાયલા ને વિધવિધ વિષયાવલંબી આ સંગીતનો મધ્યસ્થ સૂર શોધવો એ સહેલ નથી. એ શોધ તો દૂર ઉભેલો પરીક્ષક કરી શકે. આ તાલસૂરના વૈવિધ્યની વચમાં ઉભો રહેનાર અને એ દેખાતા બેસુરાપણામાં બનતે પ્રયાસે પોતાના બેસુરનો ફાળો

આપનાર, મારા જેવાની, એ શોધ નિષ્ફલ પણ જાય એ બનવા જેવું છે. અને છતાં આ આકર્ષક પ્રયાસ કર્યા વિના ચાલતું નથી.

અર્વાચીન કાલ નર્મદથી શરુ થાય છે. અને જેમ પોર્ટસૈયદ છોડતાં વારજ એક ખંડ છોડી બીજામાં ગયા એવું તીવ્ર ભાન થાય છે, તેવું જ દલપત છોડી નર્મદ હાથમાં ધરતાં લાગે છે, અને તેજ પ્રકારનું ભાન અત્યાર સુધીના બધા સાહિત્યથી પ્રગટે છે. એ ભાન શાથી આવે છે?

પરભવનું હેત વીસરી આ ભવનું આકર્ષણ અનુભવવું એ વિશિષ્ટતા નવા કાલના આખા સાહિત્યમાં તરત નજરે ચઢે છે. અને તેજ પ્રમાણે નર્મદ પહેલાંના કાલનું પ્રથમ લક્ષણ પરભવનો પ્રેમ ને આ ભવની અરુચિ. મધ્યકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્ય ને તત્વજ્ઞાનમાંથી આ દૃષ્ટિબિંદુ ઉતરી આવ્યું લાગે છે. શંકરાચાર્ય મહાત્મા હતા, વિદ્વાન હતા. ધર્મ ધુરંધર હતા; પણ

पुनरपि जननं पुनरपि मरणम् ।
पुनरपि जननीजठरे शयनम् ॥

માં રહેલો એમનો જીવનનો વિકરાલ દ્વેષ જોઇ જરાક કપારી આવે છે; અને असार संसार समुद्र मध्ये निमज्जतो मे शरणं किमस्ति । એ પ્રખ્યાત પ્રશ્નમાં રહેલી નિરાશાએ કેટલાં જીવનને મરણતોલ કરી મુક્યાં હશે તે વીચારતાં ત્રાસ છુટે છે.

ઉછળતા જીવનનું કચ્ચરીઉં કરવાનો પ્રયોગ મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં સફલ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. આદિ કવિ જન્મતાં જ ગભરાવે છેઃ

ઉવે મસ્તકે હતો ઉગ્ર તપ આચરી,
ભક્તિ કીધી ભગવાન કેરી,
અવતરી પાશ બંધાયો માયાતણે,
લંપટી લાલચે લીધો ઘેરી.

પણ આટલેથી તેને સતોષ નથી. તેને તો આખુ જીવન ડામતુ છે:

> અલ્પ સુખ સારુ શું મૂઢ ફુલ્યો ફરે,
> શિશપર કાળ રહ્યો દંત કરડે;
>
> પામર પલકની, ખબર તુજને નહી,
> મૂઢ શું જોઇને મુછ મરડે?

અખાનું ચાલે તો જીવનની બધી વૃત્તિઓને શુંએ કરી નાખે. તે કહે છે:

> એક અફીણી બીજો સસારી રસ,
> અધિક કરે તેમ આપે કસ;
>
> જેમ જેમ અધીકું ખાતો જાય,
> અગે અકલે હીણો થાય
>
> જો મૂકે તો સુખે સરે,
> નહી તો અખા તે ખાતો મરે.

આ ચારસો વર્ષના મધ્યકાલમાં બધા કે મહાત્માઓ નહોત. તે ખાતા, પીતા, કોઇક ચોરી કરતા, થોડાક મોજ કરતા. પણ પુરાણમાથી પ્રેરણા મેળવનાર પ્રેમાનદના પૂજ્ય અપવાદ શીવાય જીવનના પ્રતિનિધિઓ સરખા સાહિત્યકોની દષ્ટિ તો મૃત્યુ પર લાડથી ચોંટી હતી; અને જો ત્યાંથી ખસતી તો તેની પેલી તરફ આવેલા લાખચોરાસીના ફેરાના દુઃખ પર મોહી રહેતી. જો જીવન જરા પણ ઉછાળા મારતુ તો તેને, કૃષ્ણભક્તિનાં પદોથી, જરાક સરકવા દેતા; પણ તેમા કશો પણ સાર, ઉલ્લાસ, પ્રફુલ્લતા કે મોજ તે જોઇ શકતા નહીં, એટલું જ નહી પણ રખેને કોઇ જીદગીમાં સુખ માણી લે એવે ભયે મૃત્યુનો ભયાનક બાઉ તે સાથે જ રાખતા. જૈન ને સ્વામીનારાયણ જેવા વૈરાગ્યપ્રધાન સપ્ર-દાયના કવિઓ, સિદ્ધાંતે ને પ્રતિજ્ઞાએ, આ ધોરણને સાચવવાને બધા-

એલા જ હતા એટલે તેની પાસે તો બીજી આશા રખાય જ નહિ. પણ કલ્પનાસાહિત્યના શોખી શામળ ભટ પણ એમાંથી બચ્યા નહિઃ—

કદી નાઠે મોત મૂકે નહીં,
પ્રસંગ્યો ત્યાંથી પાશ છે
કવિ શામળભટ સાચું કહે,
નામ સર્વનો નાશ છે.
જે જોયું તે જાય,
જેહ ફુલ્યું તે ખરશે
ભર્યું તેહ ઠલવાય,
ચઢયું તે તો ઉતરશે.
લીલું તે સુકાય,
નવું તે જીનું થાશે.
આયુર્દાવશ સર્વ
કાળ સૌ કોને ખાશે.

ભોજા ભગતને, "આ તો સ્વપ્નું છે સંસાર" એમ કહી, તેની ઝેરી કરવામાં, જીવનના અનેક આનંદો કરતાંએ વધારે આનંદ દેખાય છે. અને દયારામને પણ મધ્યકાલનાં આ દૃષ્ટિબિંદુમાં રસ પડે છે–કે રસ લેવો પડે છે:

ધિક તારુ જીવ્યું રે,
દૈવે તને શાને ઘડયો;
ડાહ્યો થઇ દુનીયામાં ફરે છે,
તેણે શુ સીધ્યું તારું કાજ;
જમની કચેરી જીતવી કઠણ છે,
નથી રહેવાની તારી લાજ.

* * *

વાંકી મુછ ઉપર વાટ ઉઠી રે નર્કની વાટે તું ઠર્યો,
મિથ્યા જનુની ભારે મારી એવો જન્મ ધર્યો ન ધર્યો.

અને અર્વાચીન કાલમાં મધ્યકાલના અવશેષરૂપ દલપતરામ મૂત્ર ઉચ્ચારે છે :

અરે જીવ તેં જન્મીને, શોધી ન લીધો સાર,
ભ્રમણામાં ભુલ્યો ભમી, ભર્યા પાપના ભાર.

ને વળી કહે છે :

અપાર સંસાર સમુદ્ર આ છે,
સદાય તે સંકટની સીમા છે.

આ બધા સાહિત્યસ્વામીઓની દૃષ્ટિ આ પ્રમાણે મૃત્યુ પર–જીવનના અભાવ પર–ક્ષણિક મનાતા આનંદોના વિધ્વંસ પર ચોંટી હતી. જીવનને જીવતું દોઝખ ગણી, મરણને મોક્ષ માર્ગ માનવામાં તેમને ધર્મ, નીતિ, ડહાપણ ને રસિકતાની પરાકાષ્ઠા જણાતી. પરલોકના કાલ્પનિક સુખ માટે વલખાં મારી આ લોકને શ્મશાન બનાવવામાં તેમને મજાહ પડતી. જીવતા નર માટે જીવનમાં તેમને રસ દેખાતો નહિ. સંસારમાં તેને માટે સુખની આશા દેખાતી નહોતી. એમને મન જીવન એટલે મૃત્યુ; જીવન એટલે મરણ પછી શરુ થતી કારકીર્દી. અને આ સિદ્ધાંતની વેદીમાં આવરદાની આહુતી આપી મૃત્યુના આ પયગંબરો : ગુજરાતના જીવનને ઉલ્લાસહીણું બનાવી રહ્યા હતા.

'મેં 'જીવન' ને 'મૃત્યુ એ શબ્દો વાપર્યા છે તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો જોઇએ. જીવન જીવવું એટલે મનુષ્યની સ્વાભાવિક શક્તિઓ અને વૃત્તિઓની કેળવણી અને સંતોષમાં–'સંસારી રસ'માં જ–સુખ માનવું તે; જીવનનો ઉલ્લાસ અનુભવવો એટલે એ સુખનો ભાવનાત્મક વિકાસ સાધવાની હોંશભરી તત્પરતામાં જ આનંદ માનવો

એવા જ હતા એટલે તેની પાસે તો બીજી આશા રખાય જ નહિ. પણ કલ્પનાસાહિત્યના શોખી શામળ ભટ પણ એમાંથી બચ્યા નહિઃ—

કદી નાઠે મોત મૂકે નહી,
પ્રસંગ્યો ત્યાંથી પાશ છે
કવિ શામળભટ સાચું કહે,
નામ સર્વનો નાશ છે.
જે જોયું તે જાય,
જેહ ફુલ્યું તે ખરશી
ભયું તેહ ઠલવાય,
ચઢયુ તે તો ઉતરશી.
લીલું તે સુકાય,
નવું તે જુનુ થાશી.
આયુર્દાવશ સર્વ
કાળ સૌ કોને ખાશી.

ભોજા ભગતને, "આ તો સ્વપ્નું છે સંસાર" એમ કહી, તેને ઝેરી કરવામાં, જીવનના અનેક આનંદો કરતાંએ વધારે આનંદ દેખાય છે. અને દયારામને પણ મધ્યકાલનાં આ દષ્ટિબિંદુમાં રસ પડે છે-કે રસ લેવો પડે છે:

ધિક તારુ જીવ્યું રે,
દૈવે તને શાને ઘડયો;
ડાહ્યો થઇ દુનીયામાં ફરે છે,
તેણે શુ સીધ્યું તારું કાજ;
જમની કચેરી જીતવી કઠણ છે,
નથી રહેવાની તારી લાજ.

* * *

વાંકી મુછ ઉપર વાટ ઉઠી રે નર્કની વાટે શું ઠર્યો,
મિથ્યા જનુની ભારે મારી એવો જન્મ ધર્યો ન ધર્યો.

અને અર્વાચીન કાલમાં મધ્યકાલના અવશેષરૂપ દલપતરામ મંત્ર ઉચ્ચારે છે :

અરે જીવ તે જન્મીને, શોધી ન લીધો સાર,
ભ્રમણામાં ભુલ્યો ભમી, ભર્યા પાપના ભાર.

ને વળી કહે છે :

અપાર સંસાર સમુદ્ર આ છે,
સદાય તે સંકટની સીમા છે.

આ બધા સાહિત્યસ્વામીઓની દૃષ્ટિ આ પ્રમાણે મૃત્યુ પર–જીવનના અભાવ પર–ક્ષણિક મનાતા આનંદોના વિધ્વંસ પર ચોંટી હતી. જીવનને જીવતું દોઝખ ગણી, મરણને મોક્ષ માર્ગ માનવામાં તેમને ધર્મ, નીતિ, ડહાપણ ને રસિકતાની પરાકાષ્ઠા જણાતી. પરલોકના કાલ્પનિક સુખ માટે વલખાં મારી આ લોકને સ્મશાન બનાવવામાં તેમને મઝાહ પડતી. જીવતા નર માટે જીવનમાં તેમને રસ દેખાતો નહિ. સંસારમાં તેને માટે સુખની આશા દેખાતી નહોતી. એમને મન જીવન એટલે મૃત્યુ; જીવન એટલે મરણ પછી શરૂ થતી કારકીર્દી. અને આ સિદ્ધાંતની વેદીમાં આવરદાની આહુતી આપી મૃત્યુના આ પયગમ્બરો : ગુજરાતના જીવનને ઉલ્લાસહીણું બનાવી રહ્યા હતા.

'મેં 'જીવન' ને 'મૃત્યુ એ શબ્દો વાપર્યા છે તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો જોઇએ. જીવન જીવવું એટલે મનુષ્યની સ્વાભાવિક શક્તિઓ અને વૃત્તિઓની કેળવણી અને સંતોષમાં–'સંસારી રસ'માંજ–સુખ માનવું તે; જીવનનો ઉલ્લાસ અનુભવવો એટલે એ સુખનો ભાવનાત્મક વિકાસ સાધવાની હોંશભરી તત્પરતામાં જ આનંદ માનવો

તે. મૃત્યુની હીમાયત એટલે એ શક્તિઓ અને વૃત્તિઓનો સંતોષ ને વર્જ્ય ગણવો તે; એમને કચરવામાં મોટાઇ માની, 'સંસારી રસ' માંથી ભાવનાત્મક અપૂર્વતાને નીચોવી કાઢી, સંસારના છાલ ગોટલા ને ક્ષુદ્ર બનાવવાં તે; અને આનંદ મેળવવા, આ દેહે અપ્રાપ્ય એવા, મૃત્યુ પછીના અણજાણ પ્રદેશોમાં કલ્પનાને રસ શોધવા છોડી મુકવી તે. આ બે દૃષ્ટિબિંદુમાં સારું કે ખરું કયું તે નક્કી કરવાનું આ સ્થાન નથી; પણ આ દૃષ્ટિબિંદુએ શાં શાં લક્ષણો સર્જાવ્યાં તે નોંધીને જ હું વીરમીશ.

સાહિત્યને પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે, જાણી જોઇને કે અજાણતાં, જીવનના બે વિષય સ્પર્શ્યા વિના ચાલતું નથી. એક માનવતા અને બીજો સ્ત્રી. આ બે ખરું જોતાં, સમગ્ર જીવનને પ્રેરતાં મોટામાં મોટાં બળો છે; કારણ કે પોતાપણું સિદ્ધ કરવાની વૃત્તિ અને પર જાતિ તરફ આકર્ષાવાની વૃત્તિ એ મનુષ્યસ્વભાવની મૌલિક વૃત્તિઓ છે. એક વૃત્તિ મહત્તા પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરે છે; બીજી વૃત્તિ પ્રેમ મેળવવા મથે છે. એક વૃત્તિ સંતોષાતાં પ્રભાવની ધુન આવે છે; બીજી વૃત્તિ સંતોષાતાં પ્રેમની મસ્તી આવે છે. અને એ ધુન ને મસ્તીમાંથી નીઝરતું સુખ મનુષ્યને દેવસમાન બનાવે છે.

સાહિત્ય પણ આ બે વૃત્તિને પોષવા, વ્યક્ત કરવા ને વીકસાવવા પ્રયત્ન કરે છે; તેમાં ભાવનાત્મક અપૂર્વતાનું આરોપણ કરે છે; અને એના સંતોષથી પ્રગટતી ધુન અને મસ્તી શબ્દોમાં અમર કરી, તેના સુખનો આસ્વાદ સદા સર્વદા લઇ શકાય એવી કૃતિ પ્રગટાવે છે.

પણ જીવનમાં ભાવનાત્મક અપૂર્વતા નજ હોય એવા નિશ્ચલ સિદ્ધાંત પર પોતાની કથનીઓ રચનાર મધ્યકાલીન સાહિત્યકોએ આ

બને વૃત્તિને વાસ્તવિક દુનીઆમાંથી નીતારી કાઢી. સસારી સુખને જે મિથ્યા કરી માનતા હતા; જગેત જેને મન ઉંઘમાં ભોગવેલા અટપટા ભોગ ભાસતું; કાચના કુપ્પા સમી કાયા જોઇ જે ગભરાટમાં પડતા તેઓએ દુનીઆના વ્યવહારમાં સ્વાતંત્ર્ય, વીરતા, સાહસ ને પ્રતાપ જોવાનું છોડી, માત્ર પરભવે હરિચરણમાં રહેવાની અપૂર્વતા જોયા કરી. આને પરિણામે માનવતાનું ધોરણ અપ્રાપ્ય સાધુતા, નિર્માલ્ય નિર્દોષતા કે ડહાપણભરી કાયરતા થઇ બેઠાં; અને પ્રભાવ, સત્તા ને સ્વાસ્થ્યની ધુન તો જીવન જીવતાં જ આવે છે એ વાત તેમને અશકય લાગી.

નરસિંહ મહેતાએ અપ્રાપ્ય-લગભગ અસ્વાભાવિક-નિર્દોષતાનું ધોરણ 'વૈષ્ણુજન તો તેને કહીએ' વાળાં પદમાં આપ્યું છે.

શામળભટનો વીરતા તરફનો ગભરાટ છુપાવ્યો છુપાતો નથી. સાહસમાં, વીરતામાં, બહાદુરીમાં તે કૈં અપૂર્વતા જોઇ શકતા નથી; પણ ગરથની હુંફ, સાવચેતીનુ ડહાપણ, સાહસની મુર્ખાઇ આ એનાં ધોરણો ઠેકાણે ઠેકાણે જડે છે. દલપતરામની શિક્ષાપત્રી જેવી દરેક સદ્‌ગુણની કાવ્યાવલિ આજ ધોરણે રચાઇ છે.

આપણા સાહિત્યમાં આપેલાં આ નિર્દોષ માનવતાનાં ધોરણ ઘણાને પ્રિય છે. પણ વિશ્વામિત્રની મહત્ત્વાકાંક્ષા, દધિચિનું આત્મ-સમર્પણ, હરિશ્ચંદ્રનો સત્ય પ્રેમ, ભીષ્મની અડગતા, અર્જુનની વીરતા, ભીમનાં સાહસ, શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વાસ્થ્ય, શક્તિ ને ઉલ્લાસમાં જે માનવતાની ભાવનાના અપૂર્વ રંગો છે, સર્વવ્યાપી પ્રભાવનાં તેજો ચમકે છે તે ડહાપણ પર કે દુર્ગુણના અભાવ પર રચાએલા આ પ્રવૃત્તિપરાઙ્‌મુખ, નિશ્ચેતન ધોરણોમાં મને જણાતાં નથી.

સ્ત્રી તરફની મધ્યકાલીનોની દૃષ્ટિ પણ તેવી જ છે.

અનેક યુગો થયાં સ્ત્રી તરફ ગમે તેટલો તિરસ્કાર બતાવાય છે છતાં આ 'પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી' એ એવું એક પ્રચંડ બળ છે કે જેને વડે જીવન પ્રફુલ્લ બને છે. જાનવરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે જીવનની માતા છે; ભાવનાની દૃષ્ટિએ તે જીવનની નિર્માતા છે. સ્ત્રી, એક દૃષ્ટિએ જોતાં, જીવન છે; જીવનની સાથે પુરુષ ને બાંધતી સોનાની સાંકળ તો છે જ. અને છતાં આ મૃત્યુના હીમાયતીઓ તેની સાથના સબંધમાં અપૂર્વતા ન જોઇ શકયા; અને તેના તરફ આકર્ષાતી વૃત્તિને કાલ્પનિક પ્રેમથી સંતોષી તેમણે ભક્તિ સંપ્રદાય ઉભો કર્યો.

નરસિંહ મહેતાનું એક પદ મનાય છે તેમાં તે સમયમાં થતી સ્ત્રીની કીંમત આંકી છે–તેનાં આંસુના માપથી અને પુરુષના સ્વાર્થના દૃષ્ટિકોણથીઃ

"જનુની રોશે જન્મભર ને બેની બરે માસજી;
ત્રિયા રોશે તેર દિન પછુ કો ન આવે સાથજી."

શામળભટે રુપાવતીની વાર્તામાં સ્ત્રી તરફનું દૃષ્ટિબિંદુ સચોટ રીતે દર્શાવ્યું છે.

પ્રમદાએ બહુ નર પરભવ્યા, મમતે કઇને મારીયા.
અનમી શુરા અહંકારી પણ, હોડ હઠીલા હારીયા.

એક દ્રોપદી નાર, અતિ દળ તો અટવાવ્યું;
એક દ્રોપદી નાર, કિચક સો વંશ વટાવ્યું;
એક દ્રોપદી નાર કુલનું કુળ કંપાવ્યું;
કાઢયો કૌરવ વંશ, વળતું શિર છત્ર અપાવ્યું;

અઢાર અક્ષૌહણી ભક્ષ કરી, કસર નહી રાખી કશી;
શામળભટ કહે ગુણિ પુરુષ રખે હેત આણો હસી.

આખી જીંદગીભર કષ્ટ સહી સેવા કરનારી સહચરી મરતાં જેને 'ભલું થયું ભાંગી જંજાલ' લાગ્યું તે પ્રેમથી પ્રગટતી મસ્તી અનુ-

ભવવા પોતે 'નર થયો નારી રૂપ' અને 'ગોવિંદ ગમન' કલ્પી, ગાઇને સુખ ભોગવવા લાગ્યો. મીરાં કાંતો વિધવા હતી કે કાંતો તેણે કુંભાને તજ્યો હતો. અને સંસારમાં મૃત્યુની હીમાયતી બની, કુંજ-વિહારી સાથે કાલ્પનિક વિહારોમાં અનેક કુંજો ગજવી તેણે પ્રેમની પરાકાષ્ઠા અનુભવી. અને લહેરી દયારામને આત્મલક્ષી રસિકતાને વ્યક્ત કરવા કૃષ્ણ ગોપીના પરલક્ષી સવાદનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. પણ સ્ત્રીઓ પાસે અનન્ય ભક્તિ, પતિપરાયણતા, 'મનસા, વાચા, કર્મણા'ની શુદ્ધિને મારી ઠોકીને જે માગી લેતા તે સ્ત્રી તરફના પોતાના સબધમાં જરાએ ભાવનાની છાંટ જોઇ શક્યા નહી. શામળ કહે છેઃ—

> વળી નારી વશ જે નાવ છે,
> નીચ પથે તે તો ચઢે;
>
> શામળ કહે નર નાર વશ,
> સુજ સારી નવ પડે.
>
> કામીનીને વશ કંથ, વચન પળે નહી તેનું,
> કામીનીને વશ કંથ, નુર વધે નહી એનું;
> કામીનીને વશ કથ, દશરથે કેરજ કીધો,
> કામનીને વશ કથ, સુતને વનવાસ દીધોઃ
>
> વળી કામનીને વશ કથડો,
> વચન તેનું નહી પળે,
>
> શામળ કહે સાચું જાણજો,
> મહિમા તેનો નહી મળે.

પણ અર્વાચીન કાલ આવ્યો. પશ્ચિમની સસ્કૃતિના સઘટ્ટનથી ગુજરાતના આત્મામાં પરિવર્તન થયું. મૃત્યુની હીમાયત જતી રહી; લોકના અતરના ઉંડાણમાં રહેલો જીવનનો ઉલ્લાસ જાગ્યો. જીવન નરનારીઓને નિમંત્રી રહ્યું. અને માનવની શક્તિઓ અને વૃત્તિઓને

આજ દેહે સંતોષવાની ઇચ્છા પ્રગટી. 'સંસારી રસ'માં ભાવનાત્મક અપૂર્વતા જોવાનો પ્રયોગ શરૂ થયો. 'આ તન રંગ પતંગ સરીખા'ને ભલે 'જાતાં વાર ન લાગેજી,' છતાં ભર લહેરે ઉડવા દેવામાં આનંદ લાગ્યો. વૈકુંઠમાં વાસ કરી રહેલી ભાવનાત્મક અપૂર્વતાને સાહિત્યકો વાસ્તવિક દુનીઆ પર ઉતરી આવવાનું નિમંત્રણ આપવા લાગ્યાઃ

" રસધર ! ઉતર આકાશથી !
રમીએ અહી ઉલ્લાસથી
જગ અણદીઠા
અદ્‌ભુત મીઠા
કે ખેલ રાસ વિલાસથી !–
મુજ હૃદયને ચમકારથી ચમકાવી દે !
રે આવ ! કુદીએ નાચીએ ! કે વિવિધ ભાવ જગાવીએ !
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! જગને રસરસે નવડાવીએ !"

અવનભવની લક્ષચોર્યાશીની ચિંતાના 'શકટને શ્વાન થઇ તાણવા'ની ઇચ્છા મંદ પડી ગઇ. 'ભિન્ન સંસારની ભ્રાંતિ' ભાગી. મોક્ષ કે ભક્તિને–કાલ્પનિક મહત્તા કે કલ્પનાવિલાસને–ભાવનાત્મક અપૂર્વતા અર્પી 'આશનું ભવન આકાશ સુધી રચ્યું હતું' તેની મૂલ ભીંત કાચી લાગી. જમડા પકડી જાય, કે કાઢો કાઢો સુખે લોકો ભાખે, કે ત્રિયા તેર દહાડા રડે તોએ જીવતા સુધી જીવન જીવવાની 'લંપટી લાલચે' બધાને ઘેરી લેવા માંડ્યા; અને તે રા. નાનાલાલની માફક કહેવા લાગ્યા :

'જે સંસાર કડવો કહે તેની જીભ કડવી.'

(૧) રા. ખબરદાર : મેઘને.

અને આ દૃષ્ટિબિંદુએ અર્વાચીન સાહિત્યનો પ્રધાન સૂર કાઢ્યો : જીવનનો ઉલ્લાસ. સાહિત્ય, જીવનની પ્રફુલ્લતાનું સર્વ રંગી કથન થઇ રહ્યું. 'સંસારી રસ'માં જ ભાવનાત્મક અપૂર્વતા સીંચવામાં ને જોવામાં સરસતા સમાઇ.

અર્વાચીન સાહિત્ય મૃત્યુ જોઇ ગભરાતું નથી, પણ તેને જીવનનો એક લહાવો બનાવી મુકે છે. અર્વાચીન મન્વતરનો મનુ નર્મદ મૃત્યુમાં પણ જીવનનો પયગંબર બને છે.

નવ કરશો કોઇ શોક;–રસિકડાં, નવ કરશો કોઇ શોક

* * *

મુએ હું, તમે પણ વળી મરશો, મુક્ત થશો જગ તમથી
હરિ કૃપાથી મમ લેખ ચિત્રથી, જીવતો છઉં હું દમથી.

* * *

મરણ પ્રેમીને ખચીત મોહ્યું છે, દુ:ખ વધે રૂદનથી.
જગત નીમ છે જનન મરણનો, દૃઢ રહેજો હીમતથી

ધીરા ભગતના 'કાચના કુપ્પા'મા મુસાફરી કરતાં અર્વાચીન કાંપતો નથી, પણ નિડરતાથી ગાય છે "મૃત્યુ મરી ગયુ રે લોલ."

અર્વાચીન સાહિત્યમાં રહેલા જીવનના ઉલ્લાસને 'જમ કિંકર' કે 'ભવચોરાશી'નો હીસાબ નથી. રા. નરસિંહરાવ ફરીથી કહે છે :

'મૃત્યુ તણી શ્યામલ છાપ ઢાંકે,
અનંતતામાં ક્ષણ ભંગ દાખે;
તથાપિ એ છાપની પેલી પારે,
દેદિપ્યમાન ચિરજીવન સિંધુ મહાલે

અનંત આ જીવન સિંધુ મધ્ય.
મૃત્યુ બને બુદ્‌બુદ્‌, તેહ સદ્ય.

જાએ ફુટી જો ! કંઇ વાર વારે,
ને સિંધુ તો વહી રહે અવિરામ ધારે.

કલાપી જેવો રા. લલિતજીનો 'અશ્રુકવિ' પણ મૃત્યુથી ડરતો નથી પણ તેને લડાવે છેઃ—

મુજ હૃદયનાં નીલાં પર્ણો જતાં સઘળાં ખરી,
મરણ ઝરણું ખેંચી જાશે રડીશ હું ત્યાં સુધી.

રા. નાનાલાલની વીરાંગના તો જીવનના ઉલ્લાસમાં વીરના તો મૃત્યુનો મહોત્સવ રચે છેઃ—

"ત્રીજી વાટ શોણિતની સરિતને.
હો ! શૂરના સ્નાનનો ઘાટ;
જય કલગીએ વળજો પ્રીતમ,
ભીંજશું ફાગે ચીર;
નહી તો વીરને આશ્રમ મળશું,
હો ! સુરગંગાને તીર.

પણ આ ઉલ્લાસનો પાર નથી. તે મૃત્યુની વિજેત્રી થઇ બેસે છેઃ

સખિ ! મારી ક્રાંતિમાં જોગણીનાં ખપ્પર ઝીલે રે,
સખિ ! મારાં કંકણોમાં પ્રલય ગીત ગાજે છે જો.

જ્યારે આશા ને નિરાશા જીંદગીના ચાર સીમાડામાં સમાઇ રહે છે ત્યારે જીવનના લહાવા લેવાની તત્પરતા વધે છે; અને એ તત્પરતા માનવતા સિદ્ધ કરવાની વૃત્તિને પ્રબલ કરે છે; કૃત્રિમ બંધનો તોડી નાખે છે; સીમાઓની પરવા કરતી નથી. તે તો તોફાને ચઢેલા સાગરની માફક આકાશથી પાતાળ સુધી પોતાનો પ્રભાવ વીસ્તારે છે.

આ વૃત્તિથી સિદ્ધ થએલી માનવતા અમર્યાદિત, તોફાની કે ઉછૃંખલ પણ બને; તે નિડર ને ભયંકર બની શકે. બેપરવા ને

વહાલસોઇ થઇ શકે. તેને આત્મસિદ્ધિ ને આત્મકથનમાં જ સંતોષ હોય છે. તેને શક્તિ ને સ્વાસ્થ્યમાં જ મોજ આવે છે. તેને માત્ર દુર્ગુણનો અભાવ મોળો પડે છે; ગુણોના પ્રબલ આવિર્ભાવમાં તેને સાફલ્ય દેખાય છે. ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે તે સાહસ ખેડે છે; નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ શોધે છે કે ઉપજાવે છે; નવા પ્રસંગો રચે છે ને મહાલે છે.

નર્મદે માનવતાની આ બે વૃત્તિને 'પ્રેમ શૌર્ય'ના જીવનમંત્રમાં જડી દીધી. જીવનનો આ પયગંબર 'જીવ્યાની, જોવાની હોંસ' વિનાનાને 'મુવેલો જીવતો જગમા' માને છે; ને 'થઇ ગર્દ જગમા મર્દ હક્કનીજ' માગવાના સાહસથી પ્રેરાય છે. 'આભ પડો કે પૃથ્વી ફાટો' પણ 'ફત્તેહ કરીને આગળ વધશું' એ એની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા છે. 'માન ભંગથી મરવું સારુ' એ એનો ટેક છે. 'હીમતની મદિરા'માં એ ચકચૂર છે. અને એની કૃતિઓ વાંચતાં એ મદિરાનો નીશો આપણને પણ ચઢે છે; અને લાગે છે કે માનવતાનો દૃષ્ટિકોણ બદલાયો છે અને પરાક્રમી જીવન જીવવામા—અને તેમાં જ ભાવનાત્મક અપૂર્વતા જોવામા નવો યુગ આનંદ લે છે.

હરિ હર્ષદ 'રમું રંગે,' ધુમું જંગે' ઉચ્ચારે છે; મલબારી 'દેશ દેશ સ્વાધીનતાનો' શંખ વગાડાવવા તત્પર છે; બાળાશંકર દુનીઆથી બેપરવા રહી 'નીજાનંદે હમેશાં મસ્તીમાં મઝાહ' લે છે; મણિલાલ 'મહાશક્તિ સંગે ધવલગિરિની પાર' ઉડવા પ્રયત્ન કરે છે.

ગોવર્ધનરામના શિષ્ટાચારી, ચિંતનશીલ, ભાવનાશીલ છતાં અસ્થિર સરસ્વતીચંદ્રની માનવતા પરિસ્થિતિમાંથી પિંજરામાંથી નીકળી આત્મ-સિદ્ધિની કપરી શોધ કરતાં 'ઉંડો જ્વાલામુખી જેવો' સ્વચ્છંદાચારી સંન્યાસ સ્વીકારે છે.

રા. નરસિંહરાવની આકાંક્ષા 'જીવન વન વેગે વટાવી' દિવ્ય મંદિરના દ્વાર ખોળવા તત્પર થાય છે. રા. નાનાલાલ ત્રિકાલ ને ત્રિભુવનની પર થઇ રસબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉત્સાહ બતાવે છે.

કલાપી 'લાખો દીવાલો બાંધતા' પણ છૂટી નાસવાનો અધિકાર સિદ્ધ કરે છે. રા. પૃથુ શુક્લ ધૃષ્ટતાની મસ્તીમાં ગાંડપણને અપૂર્ણ બનાવે છેઃ "ગાંડાઓ રડે છે ને હસે છે. દુનિયાના ડાહ્યા લોક તે સમજી શકતા નથી, સમજી શકવાના નથી."

અને ગાંધીજી જીવે ને કહે છે માત્ર સ્વસ્થ ને પ્રભાવશીલ માનવતાનો આદર્શ. એ આદર્શમાં હિમાલયની અચળતા છે, સાગરની સ્વસ્થતા છે અને ઘણી વખત પુષ્પની સુકુમારતા પણ જણાય છે. કેટલાક એના વચનોમાં મધ્યકાલીન આદર્શ જુએ છે, પણ મને તે દેખાતો નથી. એની કૃતિમાં પરભવની પરવા નથી; એમાં મૃત્યુનો ભય નથી; એમાં સંસારમાંથી ભાવનાત્મક અપૂર્વતા લઇ લેવાનો ઉદ્દેશ નથી. એણે બાંધેલી માનવતા તો આજ સંસારમાં, આજ દેહે, સત્યાગ્રહ ને સ્વાસ્થ્યની ભાવના સિદ્ધ કરવા મથે છે. મે જીવનમાં પ્રધાન એવી બે વૃત્તિઓનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે. એક આત્માને સિદ્ધ કરવાની; બીજી સ્ત્રીઓ તરફ આકર્ષવાની. પહેલી વૃત્તિને પોતાના અંતરે રચેલે જ નિયમે સ્વસ્થ ને સશક્ત બનાવવામાં વિકસાવવામાં ગાંધીજી જીવન માને છે. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રધાન સ્વર એ બેમાંથી માત્ર એક જ વૃત્તિએ કાઢવાના એના પ્રયાસે સાહિત્ય પર ચિરજીવ અસર કરી છે.

પણ આ માનવતા માત્ર પરાક્રમ, સાહસ કે ધૃષ્ટતામાં સમાઇ નથી. એનો વિસ્તાર નિઃસીમ છે. મણિલાલ ને ત્રિભુવન પ્રેમશંકર રસથી અશ્રુ સારે છે. કલાપી રુદન અને નિરાશાને અપૂર્વ રસથી

છલકાતાં કરે છે. રા. નરસિંહરાવની નિરાશા તત્ત્વચિંતનનાં ગૌરવની ટોચ સુધી ઉછળે છે.

વળી નર્મદ ને રા. નરસિંહરાવ, રા. નાનાલાલ ને રા. ખબરદાર, કલાપી ને કાંત, રા. બલવન્તરાય ને બોટાદકર, બહેન સુમતિ ને બહેન જ્યોત્સ્ના અને એવાં બીજા અનેકે, કબીરવડથી ધુવડ અને ગુલાબસુધી, ને ચંદ્ર ને ધૂમકેતુથી સિંધુ સુધી, આખી સૃષ્ટિમાં અપૂર્વતા નીરખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કલાપી ને બહેન લીલાવતી કાશ્મીરના કુંજોથી ભીલનના કબ્રસ્તાન સુધી સ્થલસૌંદર્ય જોઈ શકે છે.

તેજ પ્રમાણે મનુષ્યના હૃદયના તરંગો અને સ્વભાવની ખુબીઓને સરસ રીતે વ્યક્ત કરવાના ભગીરથ પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, રા. નરસિંહરાવ, રા. નાનાલાલ ને રા. ધૂમકેતુના આવા પ્રયત્નોનો વિસ્તાર વિશાલ છે. આ ઉપરાંત જે વક્તવ્યના ક્ષેત્રો પ્રણાલિકાએ નિષિદ્ધ ગણેલા તે પણ ઘણાએ ખેડયા છે. રા. રમણભાઇ પુરાણા બ્રાહ્મણમાંથી વિનોદરસ ઉપજાવે છે. રા. મસ્તફકીર, રા. ધનસુખલાલ ને રા. જાગીરદાર ફેંટબાંથી પાટલુનના પટા સુધીના વિષયો વડે હસી ને હસાવી શકે છે. ગોવર્ધનરામથી રા. પૃથુ શુકલ સુધી કેટલાક બિભત્સ રસનાં બારણાં ઠોકી પાછા આવી શકે છે. રા. બટુ ઉમરવાડીઆ અદ્ભુત ને ભયાનક રસ જમાવવાને તત્પર છે.

આ બધુ શું બતાવે છે? એટલુંજ કે માનવતાની દરેકે દરેક વૃત્તિ સતેજ થઇ રહી છે; તેનાં દરેકે દરેક અંગો થનગન થનગન થઇ રહ્યાં છે. વિશાલ ને વિવિધરંગી જીવન જીવવાના સતત પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે. અને નાના મોટા સાહિત્યકો આ પ્રયાસોને વ્યક્ત કરવા તરવરી રહ્યા છે. જીવનનાં રહસ્યો ઉકેલતાં, તેમના આદર્શોને બંધન નથી, તેમની શૈલીને શૃંખલા નથી, તેમની દૃષ્ટિને સીમા નથી, તેમના

વિહારને સંકોચ નથી. જીવનના આ પયગમ્બરો જીવનના સંદેશ સાંભળે છે, ને સુણાવે છે. અને આ પ્રમાણે ભાવનાસિંચનથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં દેખાતી માનવતા 'સંસારી રસ'માં મચી રહીને, 'કર્મમાં કુશળ' થઇને, આત્મસિદ્ધિનું તપ આચરતાં, ખરા યોગની-પ્રફુલ્લ ને પ્રભાવશીલ જીવનની ભાવનાબદ્ધ એકતાનતાની-ભૂમિકાએ પહોંચવાના સતત પ્રયાસો કરી રહી છે.

જેમ આત્મસિદ્ધિ મેળવવાની વૃત્તિનો વિકાસ સાહિત્યમાં દેખાય છે તેમ વિજાતિ તરફ આકર્ષાવાની વૃત્તિમાં પણ અદ્દભુત વિકાસ થએલો નજરે પડે છે.

આ આકર્ષણ શારીરિક દૃષ્ટિએ કદીએ ઓછું થયું છે એ તો કંઠુ મુનિથી રા. કિશોરલાલ મશરુવાળા સુધી ભાગ્યે જ કોઇ કહેવાની હીંમત કરશે. મધ્યકાલમાં સ્ત્રીપુરુષના આકર્ષણમાંથી ભાવનાત્મક અપૂર્વતા નીતારી લઇ, તેને કલ્પનાના વૈકુંઠમાં કે વૃંદાવનમાં રાખી આવવામાં આવી હતી. આથી આ વૃત્તિનો સતોષ ક્ષુદ્રતાના તિરસ્કરણીય પ્રદેશમાંજ પડી રહ્યો; ને એ વૃત્તિએ રચેલી ભાવનાએ કૃષ્ણ ગોપીની કાલ્પનિક લીલામાં રસ લયા કર્યો. સ્ત્રી પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી રહી; કાલ્પનિક ગોપી દેવને દુર્લભ મનાઇ.

પણ જીવનના રસીઆ અર્વાચીનોએ સ્ત્રીમાં ભાવનાત્મક અપૂર્વતા જોવા વૃંદાવન જવા ના પાડી. તેમણે ઘરમાંજ ગોકુળ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સ્ત્રીઓમાં અપૂર્વતા જોતાં તેમણે તેમને દેવીઓનું સ્થાન આપ્યું. અને ક્ષુદ્ર મનાતા આકર્ષણને ભાવનાના રંગથી રગી, રસસ્તાના સર્વોત્કૃષ્ટ શિખર પર બેસાડ્યું.

મધ્યકાલીન ને અર્વાચીનમાં આ મોટો ફેર નોંધવા જેવો છે સ્ત્રીનું આકર્ષણ એ જીવનની મહાશક્તિ. આ જગજ્જનની સમી શક્તિને સંસારમાં ક્ષુદ્ર, સ્થૂલભાવે જુએ એ મધ્યકાલીન; તેને નિર્મલ ભાવના-

રૂપે જુએ એ અર્વાચીન. એને ત્યાજ્ય ને તિરસ્કરણીય માને એ જીવનનો દ્વેષી–મૃત્યુનો પયગમ્બર. જે તેને પૂજ્ય ને આદરણીય માને તે મૃત્યુનો દ્વેષી ને જીવનનો પયગંબર. સ્ત્રી જીવનની નિર્માતા છે. એનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પ્રગટે કે જીવનની દોર જરૂર તેના હાથમાં જવાની. પ્રકૃતિના અવતાર સરખી એ પોતે–પુરુષકૃત નિયમોને ઉલ્લંઘી, આકર્ષણની મહાનશક્તિનો સ્વેચ્છાએ ઉપયોગ કરવાની. સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પાનીએ છે કે નહીં એ કહી શકતો નથી; પણ પુરુષના પગની પાનીને પૃથ્વી પર તો તે જરૂર પકડી રાખવાની, અને પરિણામે, જીવનની કીમત નવે આકે અંકાવાની; મધ્યકાલમાં પ્રસરેલો મૃત્યુનો મોહ ફરીથી પ્રગટવાનો નહિ અને જીવન જીવવાની હોંશની હદ રહેવાની નહી.

એક સાહિત્યક સ્ત્રી હક્કની હીમાયત કરતાં કહે છે કે જ્યારથી સ્ત્રીઓના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર થયો ત્યારથી અર્વાચીન કાલ દુનીઆમાં શરુ થયો. એ વાત વીશે ગમે તે અભિપ્રાય હોય પણ એટલુ તો કહી જ શકાય કે જ્યારથી સાહિત્યનો નવો કાલ શરુ થયો ત્યારથી સ્ત્રીઓના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયો. નર્મદે આ બાબતમાં પણ પહેલ કરી.

મણીલાલ લખે છેઃ

આવુ ચારિત્રનું જે પરાક્રમ શૌર્યથી પ્રકાશ પામે છે તે પુરૂષોમાં જ જણાયું છે કે જણાઇ શકે એમ માનવાનુ કારણ નથી. એટલું જ આ વીશે સ્મરણમાં રાખવાની અપેક્ષા છે કે સર્વે પુરુષો સ્ત્રીઓના જ પુત્ર છે; ને તેમનામાં જે જે પરાક્રમ છે તે તે સ્ત્રીઓની અસરનું જ રૂપાંતર છે. સ્ત્રીઓનાં ગીત કોઇ ગાતુ નથી, તેમના નામે કીર્તિસ્થંભ રોપાતા નથી, છતાં તેમની શક્તિ અગાધ અમિત, અપાર છે ને સર્વદા ગુપ્ત છતા માણસના જીવિતમા નિકટ જોડાએલી છે. પણ પ્રસિદ્ધ શૌર્યના દર્શનમાએ સ્ત્રીઓની

મૂર્તિઓ નથી એમ નહીં. અનેક સતીઓએ સંપત્તિ અને વિપત્તિમાં પ્રેમનું જ અસ્ખલિત સ્વાર્પણરૂપ સેવન કરી પ્રાણાન્તે પણ તેને તજ્યો નથી. એ મહા શૌર્યનો પ્રભાવ આર્ય પ્રજા વિના બીજાને અજાણ્યુ જ છે. અરે ! એજ કોમલ, મૃદુ હૃદયવાળી રજપુતાણીઓએ પ્રસંગે કવચ આયુધ પણ ધારણ કરી શત્રુઓને ધ્રુજાવી નાખ્યા છે. પ્રેમબલ ! અહો, શો શૌર્ય અને ઉદાર પ્રેમનો પ્રભાવ છે કે બે વિરુદ્ધ વસ્તુનો પણ એકમાં જ યોગ કરે છે. પણ જેણે કેવળ સ્વાર્પણનો જ મહામંત્ર જપવા માંડ્યો છે તેનામાં કૈં અસંભવિત નથી ને સ્ત્રીઓ તો તેમાં પ્રથમ અધિકાર ધરાવે છે, परार्थे स्वसमर्पणम् એજ ખરા શૌર્ય અને ખરા ચારિત્રનું લક્ષણ છે.

ગોવર્ધનરામે અર્વાચીનતાનું આ અંગ ઘણું જ વિકસાવ્યું. તેની કૃતિમાં જુદી જુદી વૃત્તિ અને આદર્શવાળી સ્ત્રીઓ પુરુષ પાત્રોનાં તેજને ઝાંખુ કરતી ફરે છે. સૌભાગ્યદેવી, ગુણસુંદરી, કુમુદ, અલકકિશોરી ને કુસુમના વ્યક્તિત્વની છાપ કયા ગુજરાતીના જીવન પર નથી પડી ? પણ આના કરતાંય જ્યારે પ્રમાદધનને પરણ્યા પછી પણ કુમુદ હૃદયનાથ તરફની લાગણીઓ સેવે, સાચવે ને દર્શાવે છે; જ્યારે બુદ્ધિધનના ઘરમાં પણ ઉચ્ચારે છેઃ

નહીં ઉડાએ પોતાથી પણ પ્રિયની વિમાનગતિ જોઇ,
રાચવું એટલું રહ્યું ભાગ્ય તે રાખ ! નીકર રહીશું રોઇ;

જ્યારે વસંત ગુફામાંથી વિરાગી કુમુદ સંન્યાસી સરસ્વતીચંદ્રને કહે છે:

કાયા પ્રાણનો યોગ ન માગે
પ્રાણ પ્રાણપણાથી ન રાચે
પ્રાણનાથને ચરણ પડ્યાં એ
પ્રાણનાથ તારે કે ડુબાડે
પ્રાણનાથ ડુબાડો કે તારો

રસનષ્ટ કરો કે વધારો
ક્ષમા આપો કે ક્રોધથી શાપો
હાથ ઝાલો કે લાતથી મારો
વિધાતાએ તો લેખ લખ્યો છે:
પ્રાણનાથ શું પ્રાણ જવ્યા છે!—

ત્યારે સ્ત્રી હૃદયનો, પોતે વરેલા પ્રાણેશની ભક્તિ કર્યા કરવાના અણમુલા અધિકારનો સ્વીકાર લેખક કરે છે અને ગોવર્ધનરામ અર્વાચીનતાના એક પયગમ્બરની પદવી લે છે.

ગોવર્ધનયુગ પછી પણ આ સ્વતન્ત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર વધ્યોજ ચાલ્યો આવે છે; અને જેમ જીવન જીવવાનું જોમ વધે છે, તેમ આ સ્વીકાર વધતો જાય છે. મનુષ્ય સ્વભાવના નિયમોથી પર જવાની જેની કલાને મહત્ત્વાકાંક્ષા છે એવા રા. નાનાલાલ, 'જયા ને જયન્ત'માં, જીવન જીવવાના એક લહાવા તરીકે મૃત્યુની માગણી કરે છે અને સ્ત્રીઓના સ્વતન્ત્ર વ્યક્તિત્વના સ્વીકારને અંગે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળવાનુ વચન પુરુષ પાસે લેવાનો હક્ક તેમને આપે છે. જીવનની નિર્માતા જીવનનો વિધ્વંસ માગે, એ અશક્ય અને ભયંકર છતાં મોહક માગણી પલવાર મુગ્ધ કરે એવા શબ્દોમાં કવિ જયા પાસે ઉચ્ચરાવે છે:

વામાચાર્ય લોભાયો આ દેહકલામાં
એવાં નથી, જયન્ત!
મોહ આંજેલાં બ્રહ્મરાક્ષસી લોચનીઆં
મારાં કે તારાં હવે.
હિમગંગામાથી ઉગારી મને
તે માયાની ગંગામાં ડુબાડવા?
આજ સુધી અંગને અડક્યો નથી તું,
હવે એ અંગને અભડાવીશ?

એટલુંજ નહીં પણ જીવનની ભાગ્યવિધાતા સ્ત્રી છે એ ભાવના વધતી જાય છે. મધ્યકાલનાં ને આ કાલનાં દૃષ્ટિબિંદુમાં શો મોટો ફેર પડયો છે તે આગળ આપેલા શામળભટના દ્રૌપદીના ચિત્ર સાથે બહેન લીલાવતીનું તેનું તેજસ્વી ચિત્ર સરખાવતાં સ્પષ્ટ થાય છે:

આ અદ્‌ભુત સ્ત્રીનો જન્મ અને મૃત્યુ બંને એના વ્યક્તિત્વની માફક સૌથી જુદી રીતેજ થયાં. એનામાં શૌર્ય હતુ ને શક્તિની વાંછના હતી. એનામાં બલ હતું ને બલવાનને આકર્ષવાની શકિત હતી. એનામાં ગર્વ હતો અને ગર્વને સંતોષવાની તાકાત હતી. એનામાં બુદ્ધિ હતી અને તેનો ઉપયોગ કરવાની આવડત હતી. એનામાં સૌંદર્ય હતું ને તેને શણગારવાની એનામાં કલા હતી.

એને સમય ઓળખતાં ને રાહ જોતાં આવડતું; એને ધીરજ૦ રાખતાં ને બદલો વાળતા આવડતું. એને સ્વાશ્રયી થતાં ને પ્રસગ ઓળખતાં આવડતું. એને સેવા સ્વીકારતા ને સંભારી રાખતાં આવડતું.

બલ એ એનો મહામંત્ર હતો. તેજસ્વિતા એના સ્વભાવમાં હતી. શકિત એના હૃદયમાં હતી. મદ એની દૃષ્ટિમાં હતો.

મહાન પદને માટે એ સરજાઇ હતી. મહાજનોની એ મિત્ર હતી. એના સંબધથી મહત્તા પમાતી, એના સંગથી મહત્તા કેળવાતી.

જુના આર્યાવર્તની સ્ત્રી સૃષ્ટિની જ્યોતિર્માલામાં સવિતા સરખી જ્વલંત અને તેજસ્વી એ સદાએ પ્રકાશશે.

આ ઉપરાંત વિજાતિ તરફના આકર્ષણનું સ્વરૂપ સાહિત્યમાં દેખાતું હતું તેમાં જે પરિવર્તન થયું છે તેનો ખરો ખ્યાલ તો અર્વાચીન સાહિત્યમાં સ્ત્રી પુરુષના સબંધમાં જે ભાવના આવી છે તે બતાવે છે. મધ્યકાલમાં એ માત્ર સ્થૂલ સંબધ હતો. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ એનો ઉપયોગ માત્ર પિતૃઓનું ઋણ ફેડવાનો હતો. એમાં સંસ્કારી પુરૂષોને

અવિશ્વાસ અને ક્ષુદ્રતા જણાયા જ કરતી. તે સંબંધ આજે, ઇરાની કવિઓના ઇસ્કરુપે રહ્યો નથી; જયદેવાદિ સંસ્કૃત કવિઓના 'લીલા લલામ' રુપે રહ્યો નથી; પુરુષના વિલાસી સ્વભાવ ઉત્તેજવાના ને સતોષવાના સમારભ તરીકે રહ્યો નથી. સગવડ, વ્રત, વિષય-વાસના ને વિલાસના પૂર્વાશ્રમો ત્યજી એણે, 'ભાવનાના સતત સિંચનથી, વિશુદ્ધ ને તેજસ્વી સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું છે. એમાં બંને પક્ષની સમાનતા છે; એમાં બનેના ગૌરવ માટે માન છે; એમાં બનેના સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણની જરુર છે.

પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરતાં વ્યક્તિના વિકાસનુ એ મુખ્ય સાધન બને છે. આ પ્રકારનો 'સ્નેહ છે સત્કર્મની પ્રેરણા.' એ વ્યક્તિઓને પ્રેરે છે, ઘડે છે; તેમની જીદગી ભાવનામય બનાવે છે; તેમનામાં જીવનનો ઉલ્લાસ પ્રેરે છે; અને અવિભાજ્ય એકતાની શોધમાં તેમને અણજાણ સ્વર્ગોમાં વિહરાવે છે. વૈકુઠવાસી પ્રેમભક્તિને સંસારમાં પ્રસારી, ઘેરેઘેરે વૈકુંઠ વસાવવાનો એણે અદ્‌ભુત પ્રયોગ આરંભ્યો છે.

સ્ત્રી હવે જજાલ કે ત્રિયા નથી; તેમ સનમ કે સુંદરી કે રમણી કે રંભોરુ નથી. તે 'રસધર્મ વરનારી' છે,[૧] દેવી છે; 'પ્રેમાગ્નિ-હોત્ર પથમાં સહધર્મચારિણિ' છે;[૨] 'રસમય કરતી મધુમક્ષિકા' છે[૩] 'પ્રાણેશ્વરી ! વ્રતિની જીવન સાથ કેરી' છે,[૪] વળી 'જીવન સખી' 'જીવન ભાગ સખી'[૫] 'પ્રિય સખી'ને[૬] અર્ધાત્મા છે.

કલાપીની ભાવના તો જીવનને પેલે પાર જાય છે :

"તું જતાં હુ નહી રહું, જીવિતનો લોભી નથી હું પ્રિયે !
તું સ્વર્ગે કર વાસ કે સમજ જે આ દાસ ઉભો તહી."

---

(૧) ગોવર્ધનરામ. (૨) રા. નરસિંહરાવ. (૩) રા. રમણભાઇ. (૪) રા. નાનાલાલ (૫) રા. ખબરદાર. (૬) કાંત.

તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓનું નવું દૃષ્ટિબિંદુ રા. નાનાલાલે સરસ રીતે મુકયું છે :

આહ જલે ધુપ જેવી, જપું મુખ આરત,
ગંધ અનંગ ભર્યો,
એ મુજ મંદિર દેવ દીપાવવા
આજ સ્વયંવર મેં આદર્યો.

સ્નેહનું કુંકુમ ભાલે લગાવી,
અંજન આંજી અમીરસનું,
સૌંદર્યના શણગાર સજી
જગ શોધુ છું સ્વામી સખીવર ! હું. ૭

જોઇ હસે મુજ આંખ, ઠરે મુજ આત્મન,
પ્રેમની ભરતી ચઢે,
દાખવ દેવિ ! ઓ ભાખ સખિ !
મુજ વલ્લભ એ કોણ ? કયાંહી જડે ?

નેત્ર સુધા વરસે વીરલી,
ઉરમાં ઉછળે રસઓઘ, અને
પુણ્યપરાર્થી ઉદાર બહાદુર—
એ વર બાઇ ! બતાવ મને.— ૮

જેમ જેમ સ્ત્રીઓ સાહિત્યમાં ઉચ્ચુ ને ઉચ્ચુ પદ પામતી ગઇ તેમ સ્ત્રી પુરુષનો પરસ્પર સંબંધ વિશુદ્ધ ભાવનારૂપે વ્યકત થતો ગયો. આ નવી 'લોક લોક વિહારિણી પરમ રસ ભાવના' આજે જીવનમાં જોમ પ્રેરે છે; ક્ષુદ્રતામાં અપૂર્વતાનાં તેજ પુરે છે; અને ઉછરતી પ્રજામાં જીવન જીવવાનો ઉલ્લાસ પ્રગટાવે છે. એમાં ઇશ્કની મસ્તી, વિલાસનાની મોહકતા, ભકિતની ધુન, તપની શકિત, કાવ્યનો રસ અને યોગના ઐકયનું સંમિશ્રણ થતું જાય છે.

નર્મદ કહે છે :

> ચંદા નર્મદ તે એક જગે રે, પાસે પરસ્પર જોય;
> રગે રૂપે બે સરીખડાં રે, ખુબ અનુપમ રસમાં સોય રે.
>
> ચંદા નર્મદ પછી બે નહી રે, એક જ બિંબ દેખાય;
> જે પીગળી ગગા બન્યું રે, જેમાં બીજા પ્રેમીજનો નહાય રે.

રા. નરસિંહરાવ સારસ પાસે આ ભાવના ઉચ્ચારાવે છેઃ—

> "જો આ લહરી સરિતાતણી
> તેમાં આપણુ બેની છાંય,
> મળી એકઠી શી મલકાય
>
> જીવ આપણા એમ જ મળ્યા,
> મરણુ લગી નવ ટળશે ટળ્યા

કલાપી એને જુદે સ્વરૂપે કહે છેઃ—

> અહો ! સાચી પ્રીતિ મધુર સ્વરના મેળ સરખી,
> ગ્રહોએ નિર્મેલા હૃદયયુગલોથી નીકળતી;
>
> અહીં જે કંપે તે સ્વર જરૂર ત્યાં કંપ કરતા,
> વહે રોવુ રોતાં, હસવુ હસતાં એક સરખાં.

કાંતે 'વિહગયુગ્મ કિશોર રસજ્ઞ એ, રસમહીજ પરસ્પર મગ્ન'ના પ્રણયનો ચીતાર જે આપ્યો છે એ આ ભાવનાનુ સરસ દષ્ટાંત છે.

રા. નાનાલાલનાં પુસ્તકે પુસ્તકમાં આ ભાવનાનાં અનેકરગી કથનો વેરાએલાં છે. ઇંદુકુમારના બીજા ભાગમાં કવિ આ સબધને સૂત્ર સ્વરૂપે આપે છેઃ

આત્મજ્યોતિઓનો રસયોગ એ લગ્ન.

આ ભાવના આપણા સાહિત્યમાં ઉગ્ર તપનું સ્વરૂપ પણ લેતી થઇ છે. આના દૃષ્ટાંત માટે વસિષ્ઠની [1]પ્રતિજ્ઞામાંથી અવતરણ આપવા મન લલચાય છે.

સહસ્રાક્ષ! તેં મારા અંતરમાં વસીને કહ્યું કે હું ને અરુંધતી એક છીએ. દેવ? હું એના વિના જીવતો નથી–એના વિના તપ સાધી શકતો નથી. એના વિના તારાં ગુણગાન કરી શકતો નથી. પિતા તેં એક આત્માના બે અંગોને કાલ સરિતામાં તરતાં મૂક્યાં. તારા વ્રતના પાલનાથે તેં એ અંગોને સાથે આણ્યાં. હવે અમારા એક આત્માનું દર્શન કરાવ. ધીપતિ! એ દર્શન વિના હું દુઃખી છું.

પિતા વરણ! હું, મારી શક્તિ, મારું તપ એ મારાં નથી; એ બધાં એ આત્માનાં છે. તે તે આત્મા બે શરીરમાં રહે છે. તે જ્યોતિ બેને જીવાડે છે. તે જ્વાલ બેનાં તપોબલ જ્વલંત રાખે છે. વ્રતસ્થાપક સમ્રાટ્! હવે આવજે તેજ આત્માને ઉદ્ધારવા. હવે પ્રેરજે તેજ આત્માનો ઉત્સાહ. ને હવે સ્વીકારજે એજ આત્માની અંજલિ. વસિષ્ઠ અને અરુંધતી જુદાં નથી, એક છે.

આદિત્ય! પિતા! હું વસિષ્ઠ – તારો પુત્ર – પુલસ્ત્ય ને મેધાતિથિનો શિષ્ય – હું તપોનિધિ, મારા તપના બળથી સંકલ્પ કરું છું કે તેં સરજેલા એ આત્માને હું એક ને અભેદ્ય રાખીશ

જેમ આત્મસિદ્ધિ ભાવનાભર્યા તપથી કર્મયોગ બને છે તેમ આ ઐક્યસિદ્ધિ પણ નિડર ને નિશ્ચલ ભાવનાથી પ્રેરાઇ, પ્રેમયોગનું તપ બની રહે છે.

ગાંધીજી જેવા ઐક્યસિદ્ધિની પાંખ કાપી નાખી ઉલ્લાસને એક જ પાંખે ઉડવા દેવાની ઇચ્છા અવારનવાર દર્શાવે છે. અડધી જીંદગી લહેરમાં ગાળી સાધુ બનેલા ટૉલ્સ્ટોયના સિદ્ધાંતોના પૂજકને આ દૃષ્ટિબિંદુ સ્વાભાવિક લાગે; અને લોહી રેડાયા વિના રાષ્ટ્રીય બળવો કરવાની ઇચ્છા

---

૧ મુનશી : અવિભક્ત આત્મા

જેને હતી તેને આ ઠીમીઓ, સહેલ પણ લાગે. પણ 'એક પંખાળું તે અપંગ.' ઐક્યસિદ્ધિ વિના આત્મસિદ્ધિ, પામર પ્રાણીઓને માટે સરજાઇ જણાતી નથી. પ્રણયની પ્રેરણા અને માનવતાનો પ્રભાવ બે સાથે જ વીકસી શકે છે એ ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રગતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે એ તો આપણે જોયું. ટોલસ્ટોયે કે ગાંધીજીએ ગમે તેમ માને પણ પ્રેમ—ઐક્યસિદ્ધિ—એ માત્ર શારીરિક કે સામાજીક વૃત્તિ સંતોષવાનુ કે પિતૃઋણ ફેડવાનું સાધન નથી રહ્યું; પણ મધ્યકાલીન ભક્તિની માફક વિકાસ સાધવાનુ, પ્રભાવ પ્રાપ્ત કરવાનું, જીવનનો ઉલ્લાસ ભોગવવાનુ અને ભાવનાત્મક અપૂર્વતા સૃષ્ટિમાં જોવાનુ ને અનુભવવાનું એક પ્રબલ ગાડીવ બન્યું છે. મહાન્ જર્મન તત્ત્વવેત્તા શોપનહોર કહે છે :

જે દિવસો ને ઘડીઓમાં વિલાસવૃત્તિ પ્રબળ થાય છે-માત્ર શુષ્કને મદ ચેતનમાંથી પ્રગટતી એક મદ ઇચ્છારુપે નહીં; પણ પ્રજ્વાળની અધીરાઇરુપે એક તોફાની ઉત્કટારુપે—ત્યારે જ આત્માની પણ મોટામાં મોટી શક્તિઓ ઉપયોગમાં આવે છે. ત્યારે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ મનોદશા આત્માના જબરામાં જબરા મંથન માટે તૈયાર બને છે. જ્યારે આ વૃત્તિ સતોષ પામતી હોય ત્યારે આ બધાં ગૂઢ હોય છે; પણ જો તેની દિશા બદલવામાં આવે તો વ્યથા દેતી નિરાશાજનક વાસનાના અંધકારને બદલે ઉચ્ચામાં ઉંચી આધ્યાત્મિક શક્તિઓ આત્માને તેજપુંજ સરખો બનાવી મુકે છે.

આ કાલમાં, મધ્યકાલનો પ્રધાનસ્વર કોઇ ભુલા પડેલા પરલોકવાસીના જેવો સંભળાય છે. તે ઘણુંખરું શુષ્ક ને નિષ્ફલ વૈરાગ્યનું રૂપ લે છે. આવાને માટે આ જીવનમાં આશા નથી. ને મધ્યકાલીન સાહિત્યકોની માફક પરભવે વૈકુંઠ પામવાનુ પણ આશ્વાસન નથી. મારા મિત્ર રા. કિશોરલાલ મશરુવાળા કહે છે :

સાહિત્ય સંગીત, અને કલામાં કૈં મૌલિક વસ્તુ હોય, તો પણ તે ભોગની

વસ્તુઓ છે : નિવૃત્તિ કાળે જ્યારે જગતમાં કોઇ દુઃખી પ્રાણીની સેવા કરવાને અવકાશ નહીં રહ્યો હોય ત્યારે આપણે કદાચ એનો ઉપભોગ કરીશું. હું તો આજે જોઉં છું કે યુવાવસ્થાની ભરતીમાં પોષેલી અનેક સુખોની અને ભોગોની આશાઓને નિષ્ઠુરપણે છેદી નાખવામાં જ આપણો પુરુષાર્થ રહેલો છે એને પોષવામાં નહી.

રા. કિશોરલાલ આ ક્રૂર ને ઘાતક સૂત્રોને અહિંસાભક્તની નિર્દોષ સરલતાથી ઉચ્ચારે છે તે જોઇ કમકમાં આવ્યા વગર મને તો રહેતાં નથી. મૃત્યુના પયગંબર કરતાંય ભયાનક એવી શુષ્કતાના આ હીમાયતીના આ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે, યાવચ્ચન્દ્રદીવાકરૌ, 'तृणं न स्वादन्नपि જીવમાન'ની નિરુત્સાહી સ્થિતિમાં જ રહેવામાં અપૂર્વતા સમાઇ છે. આજે સાહિત્ય, સંગીત ને કલાનો ઉપભોગ ન કરીએ તો 'દુઃખી પ્રાણીની સેવા કરવાને અવકાશ નહિ હોય' એવો સમય આવે ત્યાં સુધી આશાભર્યા વાટ જોઇ બેસી રહેવાની હીંમત પામરોમાં છે કે કેમ એ કહી શકાતું નથી. મારામાં તો નથી જ. એ નિર્બલતા કબુલ કરતાં મને શરમ લાગતી નથી. આપણે સદ્ભાગ્યે સાહિત્ય, સંગીત ને કલા વધે છે; તેનો ઉપભોગ વધારે ને વધારે થતો જાય છે. તે જીવન જીવવાનો સદેશ ઘેર ઘેર મોકલે છે. અને સંસારને પ્રફુલ્લ ને પ્રભાવશાળી બનાવે છે.

આ પ્રમાણે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રધાન સૂર-જીવનનો ઉલ્લાસ—આત્મસિદ્ધિ ને ઐક્યસિદ્ધિની પાંખે ચઢી, ભાવનાના વ્યોમમાં અપૂર્વતા શોધતો વિહરે છે; અને શક્તિનાં, સુખનાં, સરસતાનાં ને પ્રેમનાં બીજો દશે દિશામાં વેરતો જાય છે.

એ ઉલ્લાસની પ્રગતિરેખા દોરતાં મેં—એક ન છુટકાના અપવાદ શીવાય મારા લેખોની નોંધ લીધી નથી. અર્વાચીન સાહિત્યસરિતામાં

એ લેખોનું સ્થાન ક્યાં, જીવનના ઉલ્લાસની દૃષ્ટિએ એ લેખોની સફલતા કેટલી, ભાવનાની દૃષ્ટિએ એ લેખોની ભૂમિકા કઈ-એ આત્મનિરીક્ષણ સમું કઠણ કામ ઉપાડવાની ઇચ્છા, હીમત કે પરવા મને નથી.

એટલુ તો હું માનું છું કે હીંદમાં ને ગુજરાતમાં, સાહિત્યમાં ને સસારમાં, જે નવું ચેતન આવ્યું છે તેના સ્પર્શના સદ્ભાગ્ય વિના ભાગ્યે જ કોઇ વીરલો રહ્યો હશે. આ ચેતનનો આત્મા જીવનનો ઉલ્લાસ છે. આ ઉલ્લાસ નવી દિશાઓ દેખાડે છે, નવી શક્તિઓ સરજાવે છે, નવો પ્રભાવ પ્રેરે છે, નવો આનદ ઉપજાવે છે. તેના પ્રાબલ્યથી જીવન જીવવાનો જુસ્સો પ્રગટે છે.

આ ઉલ્લાસ માત્ર આ દેહે અનુભવેલાં સ્વાતન્ત્ર્ય, શક્તિ, સ્વાસ્થ્ય ને સુખમાં આત્મસિદ્ધિ દેખે છે; આ દેહે પામેલા સહજીવન, સહચાર, પ્રણય ને તાદાત્મ્યમા ઐક્યસિદ્ધિ જુએ છે. આ આત્મસિદ્ધિ અને ઐક્યસિદ્ધિ સાધતાં મનુષ્ય વિજેતાને અશક્ય એવું ગૌરવ, રાજાઓથી દુ:સહ એવું તેજ, ભક્તને દુ:સાધ્ય એવી મસ્તી ને યોગીઓને દુષ્પાપ્ય એવો આનદ પ્રાપ્ત કરે છે; અને વિચરે છે પૃથ્વી પર, દેવથી દુર્ધર્ષ-નવી સૃષ્ટિ સર્જતો-નવા વિનાશો રચતો-નવા આનંદમા કલ્લોલતો-પૃથ્વીનો નાથ બનીને.

આ ઉલ્લાસને મર્યાદા માત્ર મોતની છે. મોતના પેલા પારની તેને પરવા નથી કારણ કે આ પાર જ સ્વર્ગ રચવામાં તેને શ્રદ્ધા છે અને જીવન જીવવામાં તેને પાપ જણાતું નથી.

એને નિયમન માત્ર ભાવનાનું જ છે. તે ઉલ્લાસને ક્ષુદ્ર થતો રોકે છે ને ઉલ્લાસની અરુચિ થવા દેતા નથી. ભાવના જ ઉલ્લાસને સૂક્ષ્મ

રાખે છે, અને ન મરે કે ન ફરે એવો આત્મા તેમાં સર્જવી, અપૂર્વ-તામાં રહેલા અપ્રુટ આનંદનો આસ્વાદ ચખાડે છે. વિશુદ્ધ ભાવનાથી પ્રેરાએલો ઉલ્લાસ જ, જૂનાં બંધનોને તિરસ્કારતો, દરેક કૃત્યને મહાન્ કરતો, દરેક પંક્તિને અમર કરતો, દરેક જીવને શિવનો પ્રભાવ આપતો, 'કૃષ્ણચંદ્રની કૌમુદી સરખા' આ ગુજરાતને–તેનાં જીવન અને સાહિત્ય દ્વારા–બલ ને તેજ, પ્રભાવ ને પ્રેમથી નવે અવતારે લાવતો હું જોઉ છું.

રસાસ્વાદનો અધિકાર

૧૯૨૬

સરાદના સભ્યો, સન્નારીઓ ને સદ્‌ગૃહસ્થો !

દરેક વર્ષે જ્યારે હું આ પદ લઉ છુ ત્યારે હું વિચારથી, ચિંતાથી મુઝાઇ જાઉં છુ. પૃથ્વીએ એક પ્રદક્ષિણા પુરી કરી, આપણે એક વર્ષ ખોયુ, શીયાળાના વાયરા વાઇ ગયા, ઉનાળાની આગે દાઝેલાંને વર્ષાએ શાંત કર્યા–પણ ગુજરાતે સુરેખ રાષ્ટ્રગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું છે ? અને સાથે સાથે હુ મારા અતરને પ્રશ્નો પુછુ છું: " જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યા ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત"–એ શું ખરી વાત ? આપણે દરેક ગુજરાતી તેનો આત્મા વ્યક્ત કરીએ છીએ ? આપણે એ આત્મા વ્યક્ત કરતાં, નિર્ભય બની, ગુજરાતના સંસ્કાર-મત્રનુ દર્શન ને સિદ્ધિ કેટલે અંશે કર્યાં છે ? અને નિશ્વાસ નાખી–શક્તિની અલ્પતા, સર્જકતાની મર્યાદા, પ્રયાણની ગજગતિ ને સામગ્રીની ન્યૂનતાનાં દર્શન કરતો, હું અધીરાઇની અસહ્ય વેદના અનુભવુ છુ.

ગુજરાત ઇતિહાસ ને સાહિત્યદ્વારા, એના ભૂતકાલનાં રહસ્યો, ક્યારે વ્યક્ત કરશે ? એના વર્તમાનનો પ્રાણ લાક્ષણિક, સમૃદ્ધ

ને સરસ સાહિત્યમાં ક્યારે પ્રગટાવશે ? એના ભવિષ્યની આશાઓના રંગ સાહિત્ય ને કલામાં ક્યારે પુરશે ? એનાં જ્ઞાન ને વિદ્યા એની યુનીવર્સીટીમાં એ ક્યારે સાચવશે ? એ એક ને સ્વસ્થ રાજ્યતંત્ર ક્યારે પ્રાપ્ત કરશે ? અને ક્યારે થશે એની માનવતાં, દુર્ધર્ષ, સર્વાંગસુંદર ને ગગનવિહારી ? અને તાપી, રેવા, મહી ને સાભ્રમતીનાં તીરો ક્યારે ગાજશે કલ્લોલતા જનસમૂહના સ્વતંત્ર ને સશક્ત જીવનના પડઘાથી ? ક્યારે ક્યારે ? સમયની અંધારી જોવા દેતી નથી. દેહની ચચળતાનો ખ્યાલ અધીરાઇ શમાવા દેતો નથી. ખરેખર, ક્રૂર આ જીવનઘટનામાં નિર્દયમાં નિર્દય વસ્તુ સ્વપ્ન ને સિદ્ધિ વચ્ચેનો અંતર છે.

સાહિત્ય સંસદે આ વર્ષે જે થોડી કે સિદ્ધિ મેળવી તેનો અહેવાલ તો તમે સાંભળ્યો. 'ગુજરાત'ની વિશિષ્ટતા જાળવવા તનતોડ મહેનત થાય છે તે તમે જોઇ. સાહિત્ય પરિષદના વિકાસમાં સંસદે કરેલી મદદ વીશે મે જે કે લખ્યું હતું, અને તમારા મત્રીઓએ જે કે કહ્યું તે તમે વાંચ્યું અને સાંભળ્યું. ચાર વર્ષના પ્રયત્નો-કેટલાક સફલ, ઘણાએ નિષ્ફલ એવા પ્રયત્નો–પછી 'ગુજરાતી સાહિત્ય'નો એક ખંડ બહાર પડી શક્યો છે; અને બીજા ત્રણેક ખડો તૈયાર થવા લાગ્યા છે. સાથે થોડાંક પુસ્તકો પણ આપણે પ્રગટ કરી શકયા છીએ. તમારા કેટલાક સભ્યો પરિષદ મંડળની પણ કેટલીક સેવા કરી રહ્યા છે. આ ઘણી નાની નાની વસ્તુઓ છે; પણ થોડાક આપણા સભ્યોએ જે શક્તિ, સમય ને પૈસાના વ્યયથી અને સતત સેવેલા ખત ને ઝહેમતથી–વિરોધ અને વિઘ્નસંતોષથી પ્રતિકૂલ વાતાવરણમાં–આટલું કાર્ય કર્યું છે તે હું વીચારુ છું ત્યારે મને ગર્વ થયા વિના રહેતો નથી.

સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીએ નુકશાન વેઠી આપણા કામમાં જે

મદદ કરી છે તેની નોંધ લઉં છું; અને સાથે જે સ્ત્રીપુરષોએ આપણી સાથે ઉભા રહી સહાનુભૂતિ દર્શાવી, અને તે માટે હું સંસદ તરફથી આભાર દર્શાવવાની રજા લઉ છું.

સસદની કારકીર્દી શરુ થયે સાડાચાર વર્ષ થયાં; અને આ સમયમાં એકધારી ને એકાગ્ર સચોટતાથી તેણે પોતાનું કાર્ય કર્યું છે. પણ એની ઉપયોગિતા વધે તે માટે પ્રવૃત્તિની પુનર્ઘટનાની જરૂર છે. ખાસ કરીને આવતા વર્ષમાં 'ગુજરાતી સાહિત્ય'ના બને તેટલા વિભાગો તૈયાર કરવામાં આપણે રોકાવું પડશે.

પણ આ બધાથી ચઢતી અને નીરાળી સેવા કરવાની ઇચ્છા સસદ ધરાવે છે તે સાહિત્યના દૃષ્ટિકોણો રજુ કરવાની અને જીવનમાં સ્વતંત્ર ને સજીવ ભાવનાઓ સરજાવવાની. આ ચાર વર્ષમાં સંસદે કયા નવા કોણો રજુ કર્યા કે કઈ ભાવનાઓ સરજાવી તે ભાવિ ગુજરાત વિના કોઇ કહી શકે એમ નથી. પણ એટલુ તો ચોક્કસ કહી શકાય કે સસદની પ્રવૃત્તિને લીધે સાહિત્યવિષયક રસિકતા-મિત્ર ભાવે કે પછી વેરભાવે-ઘણાએ કેળવી છે; 'ગુજરાતીતા'-ભાષાશાસ્ત્રીઓ ક્ષમા કરશે ?-અને 'ગુજરાત-એકરાષ્ટ્ર' એ ભાવનાને સ્પષ્ટ બની છે; અને સાહિત્ય અને ભાવનાના સ્વાતંત્ર્યનો સ્વીકાર થયો છે.

નવા સાહિત્યોના બળોનો સચાર આપણે ત્યાં થવા લાગ્યો છે. જે નવાં કિરણોની આશા મે ૧૯૧૩ માં રાખી હતી તે સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં છે. ઇ. સ. ૧૯૨૨ માં ભાવનગરમાં સ્વ. કાન્તના પ્રમુખપણા નીચે 'નવા સાહિત્ય' પર બોલતાં જે ચાર-તે વખતે ઘણા જાણીતા નહી એવા સાહિત્યકોનો મે ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે આજે નવા સાહિત્યના સ્રષ્ટા થયા છે. રા. બટુભાઇ ઉમરવાડીયાની તેજસ્વી ને અનેક-

વિધાની કલા નિરંકુશ લેખિનીથી નવી સૃષ્ટિ, નવું સ્વરૂપ, નવા દૃષ્ટિબિંદુ, નવી આંકણી રજુ કરી રહી છે. બીજી એક કલાકારે સર્જન-કલામાં, નિર્દય વાસ્તવિકતાથી સૂક્ષ્મતમ માર્દવ સુધીના અંશો ઉતારી સાહિત્યને છટાભર્યું ને મર્મભેદી બનાવ્યું છે. હું તેનું નામ નહીં દઇશ–કારણ કે તેનું નામ મારામાં લુપ્ત થઇ ગયું છે. ત્રીજું નામ રા. વિજયરાય વૈદ્યનું. સદાએ અસંતુષ્ટ અને સાહિત્યમાં સત્તા પ્રસાર-વાની આકાંક્ષાથી બળતા, નવા યુગનાં ધોરણોનું અન્વેષણ કરી સાહિત્યની નવી આંકણી કરવા તત્પર બનેલા આ વિવેચક નવા યુગનાં રંગોનું પૃથક્કરણ કરવા મથી રહ્યા છે. ને મર્મભેદક વક્રોકિત અને નિર્દોષ વિનોદથી માંડી ચિંતનશીલ વિવેચન સુધીના તારોને છેડતા રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ, વિશિષ્ટ સ્થાન રખે લેવાઇ જાય એવી બીકથી ખચાતાં ખંચાતાં પણ વિશિષ્ટ સ્થાન પામ્યા છે.

અને બીજાં ત્રણ નામો ૧૯૨૨ માં મેં ન લીધેલાં છતાં લેવા જોઇતાં હતાં તે શ્રીમતી જ્યોત્સ્નાબહેન, રા. ધૂમકેતુ, અને રા. મેઘાણીનાં. એક કવિ–ભાવોને સુમધુર ને સરસ ભાષામાં વ્યક્ત કરતાં સ્ત્રી હૃદયનાં ઉંડાણોમાં ચમકતાં સુંદર રત્નોનાં દર્શન કરાવે છે; બીજા–નવલ-કથાકાર–સ્થલકાલના વૈવિધ્યમાં રાચતી જેની કલા, જુના યુગની છે એમ પોતે માનતા છતાં, નવા યુગના આત્માને વ્યક્ત કરે છે તે; ત્રીજા સોરઠી લોકસાહિત્યની અવનવી ભાતથી નવા સાહિત્યને સુશોભિત કરનાર કથાકાર.

આ થોડાં નામો. અને તે ઉપરાંત ગૌરવાન્વિત ગદ્યમાં જુના નવાનો સમન્વય સાધવા મથતા રા. આનંદશંકરભાઇ; વૃદ્ધ છતાં નવીન ઝોમથી સાહિત્યનાં રહસ્યો સમજાવતા રા. બલ્લુભાઇ ઠાકોર; પાશ્ચાત્ય વૈભવને સ્વદેશમાં સ્થાપવામાં સદાએ પ્રયત્નશીલ ‘કલિકા’કાર રા.

ખબરદાર; બે પચીશીના પડઘામાંથી પણ સબળ અને સજીવ ધ્વનિ કરતા રા. નરસિંહરાવભાઈ; એક વખત સ્વરુપ ને સર્જનમાં અર્વાચીન અને સર્જનમાં પ્રાચીન થવામાં આનંદ માનતા, અર્વાચીનતાથી બીતા છતાં તેને આવકારવા ઉત્સુક એવા આપણા કવિશિરોમણિ રા. નાનાલાલ;—

—અને આ બધામાં અલ્પ એવો એક લેખક;—જેમ—'गावो न गव्यूतीरनु इच्छन्ती'—ગાયો ગોચર તરફ વળે તેમ વિધવિધ ભાવો, દૃષ્ટિઓ અને હેતુઓથી સરજાએલાં વિશેષણો ને ઇલ્કાબો વળે છે, અને જે એ ભૂરિશૃંગાથી બેપરવા માત્ર પોતાના 'સ્વ-ભાવ-ધર્મ' પ્રમાણે વર્તે છે ને લખે છે તેનુ

ગાંધીજીની છાયા નીચે પરિપક્વ બનેલો લેખકવૃંદ ન ગણીએ, અને આ બધા અને એવા ઘણાનો સમાવેશ કરતા નવા સાહિત્યના વર્તુળ તરફ સમગ્ર દૃષ્ટિ નાખીએ તો વૈવિધ્ય, સમૃદ્ધિ, દૃષ્ટિભેદ અને ભાવનાકોણોનો પાર દેખાતો નથી. ભાવિ સાહિત્ય માટે આ તૈઆર થતા રમણીય પૂર્વાશ્રમમાં એક જ દૃષ્ટિ સામાન્ય છે—પોતાની રસિકતાનો અનિયંત્રિત વિકાસ સાધી, વિશિષ્ટ રસદર્શન ને રસસર્જન કરવાની. પોતાની જ દૃષ્ટિથી સરસતા પારખવી અને પોતાનીજ ભાવના પ્રમાણે સરસતા સરજાવવી—એ અધિકાર જેવો સરલ દેખાય છે તેવી સરલતાથી સ્વીકારાતો નથી. રસસર્જનનો આ સ્વતંત્ર અધિકાર એ જ અર્વાચીન કલાકારોની અણમોલી પુંજી છે. જે કૈ આ સ્વતંત્ર અધિકારને લઈ લે, કચરી નાંખે કે ખંડિત કરે તે અર્વાચીનને મન સદાએ ત્યાજ્ય છે. જે આ અધિકારને અસ્વીકાર્ય લેખે તેનો અર્વાચીનોમાં ગણાવાનો અધિકાર નથી.

૨

જેમ કલાકારોનો રસદર્શન ને સર્જનનો અધિકાર છે તેમ રસિકોનો રસાસ્વાદનો અધિકાર છે. આ અધિકારથી જ તેમની રસિકતા ખીલે છે; અને રસિકતા વડે જ તેમને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એ રસિકતા વિષે મે લખ્યું છે : 'જે જે વસ્તુની માણસ પર સચોટ અસર થાય છે તેમાંની ઘણી વસ્તુમાં એક લક્ષણ હોય છે–તે સરસતા. આ લક્ષણ માટે એક શક્તિ ઝંખે છે; અને તે લક્ષણ પારખ્યા પછી તે શક્તિ સંતોષાય છે. તે શક્તિ તે રસિકતા.

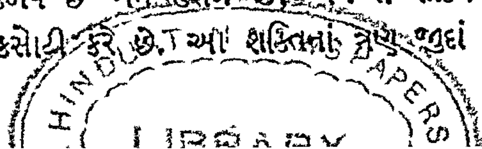
* * *

'સરસતા એટલે જે રસિકતા સંતોષે તે લક્ષણ; રસિકતા એટલે સરસતા જોઇ રાચે તે શક્તિ.

'આ રસિકતા કલાની કસોટી છે. જે કૃતિ તેને ન સંતોષે તે કલાત્મક કહેવાય નહિ.

* * *

'આ રસિકતા બુદ્ધિનું લક્ષણ નથી, વિચારનું પરિણામ નથી; જે શક્તિઓ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ અનુભવે છે અને પારખે છે તેના જેવી એ છે. એ બુદ્ધિથી કાબુમાં રહે, વિચારથી કેળવાય, અભ્યાસથી સુધારાય અને આદર્શ સેવ્યાથી નિર્મલ બને. પણ જેમ સારી અને મીઠી ગંધ સ્વાભાવિક શક્તિથી પરખાય છે તેમ સરસ અને નરસ, સુંદર અને સામાન્ય કૃતિઓ પણ તેવી જ રીતે પરખાય છે. આ શક્તિ પંચેન્દ્રીયથી નીરાળી નથી, પણ પાંચે શક્તિની પાછળ રહી તેને કેળવે છે અને ઉત્તેજે છે, અને તે શક્તિઓ દ્વારા મેળવેલા આનંદની કસોટી કરે છે. આ શક્તિનાં ત્રણ જુદાં જુદાં અંગ છે :

૧. સરસતાનો આસ્વાદ લેવાની ઉત્કંઠા.

૨. સરસતા પારખવાની શક્તિ.

૩. સરસતાથી આનંદ મેળવવાની શક્તિ.

રસિક માણસના સ્વભાવમાં કલ્પના અને જીવનનાં વૈવિધ્ય અને સમૃદ્ધિ ભોગવવાની શક્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. સરસતાનો આસ્વાદ ચાખવાની ખરી ઉત્કંઠા તે રસિકતાનું ખરું અંગ છે......

આ ઉત્કંઠા ઇચ્છા નથી. ઇચ્છા થાય તે વસ્તુ મેળવવા માટે, રાખવા માટે અને તે વડે તૃપ્તિ અનુભવવા માટે. આ ઉત્કંઠા થાય છે તે સરસતા પારખવા માટે અને એ પરીક્ષામાં જ રહેલો આનંદ મેળવવા માટે. એને અંતે તૃપ્તિ નથી પણ સાત્ત્વિક અને નિસ્પૃહ આનંદ છે. અને તૃપ્તિ પછીથી આવતો કંટાળો નથી. ઇચ્છા રજોગુણી છે, અકળાવે છે, સમોહ આણે છે. આ ઉત્કંઠા સત્ત્વગુણી છે, શુદ્ધ કરે છે, ભાવના પ્રબલ કરે છે. ઇચ્છાને પરિણામે દ્વંદ્વ—સુખ કે દુઃખ, સંતોષ કે અસંતોષ છે; આ ઉત્કંઠાને પરિણામે—યોગને પરિણામે મળે એવાં—આનંદ અને શાંતિ છે."[૧]

આ ઉત્કંઠા પોતપોતાની ભાવના પ્રમાણે જ સંતોષવાનો દરેક રસિક મનુષ્યનો હક્ક તે રસાસ્વાદનો અધિકાર.

સરસતાનું દર્શન આમ દરેકની જુદી જુદી ભાવના પર અવલંબેલું હોવાથી દરેક મનુષ્યમાં (૧) સરસતાનો આસ્વાદ લેવાની ઉત્કંઠા; (૨) તેને પારખવાની શક્તિ; અને (૩) તેમાંથી આનંદ મેળવવાની

૧ મુનશી : થોડાંક રસદર્શનો ૨૪

શક્તિ નીરાળી હોય છે. દરેકનો રસાસ્વાદ લાક્ષણિક હોય છે; તેની વૃત્તિઓ, કેળવણી, ભાવના, દેશ અને કાળથી ઘડાય છે.

કેટલાકને કાલિદાસ ગમે છે; કેટલાકને શંકર ગમે છે. મારા એક મિત્રને છુપી પોલીસની વાત વિના બીજે ક્યાંય સરસતા જડતી નથી; બીજા એક મિત્રને વાર્તા ને કવિતાનાં નામની સુગ છે. સામળભટના સમયમાં જે ઉખાણાં છોડે તેને સુંદરીઓ વરમાળ પહેરાવતી. સોળમી સદી પહેલાંના ઇટાલીના ચિત્રકાર અને કલાકારોને વાંકા પગ ને કૃત્રિમ લક્ષણ શીવાય ચેન નહોતું પડતું; જેના પર પ્રાચીન ગ્રીક ને અર્વાચીન દુનીઆ ફીદા છે તે વીનસ ડી મીલો તેમને જડસા જેવી સ્ત્રી લાગતી. અને જે જાપાની સૌંદર્ય પર જાપાનીઓ કવિતા લખે છે તે જો આપણને સવારસાંજ દેખાતું હોય તો 'રેવાકુવો' કરવા પણ કેટલાક જાય તો નવાઇ નહિ.

આમ જેટલી ભાવના જુદી, તેટલી સરસતા જોવાની દૃષ્ટિ જુદી. જેટલી દૃષ્ટિ જુદી તેટલો રસાસ્વાદ જુદો. લક્ષ્ય એક જ—આનંદપ્રાપ્તિ. અને દરેક રસિક માણસને પોતાને ભાવતો રસાસ્વાદ કરી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર છે. આ ભિન્ન રુચિમાં કોણ કોને કહી શકે કે મને ભાવે છે તેજ બધાને ભાવવું જોઇએ?

કલાની કૃતિઓમાંથી નીતરતા રસનો આસ્વાદ લેવાના આ અધિકારથીજ સ્ત્રીપુરૂષ માનવ બને છે; જીવતાં સ્વર્ગ ભોગવવાને લાયક બને છે. આ અધિકાર, મીલકત રાખવાના, મત આપવાના, જીવવાના અધિકારથી પણ અણમોલો છે. એના વિના જીવન નીરાશાથી પણ દુઃસહ, અને સ્વપ્નમાં મૃગજળથી પણ દુઃખદ, બને છે.

જેને માનવમાત્રનો આ દૈવી અધિકાર સ્વીકાર્ય નથી; જે આનંદ પ્રાપ્તિ વિના બીજા ધોરણથી રસાસ્વાદની કીંમત આંકે છે–તે પોતે

મનુષ્યરુપે મૃગ થઇ વિચરે છે એટલુંજ નહી, પણ જીવન, સાહિત્ય, ને સુખનો દ્રષ્ટા બની બેસે છે.

૩

માણસમાં અધિકારનો ઉપયોગ કરવાનું આળસ હોય છે. આ આળસ તેને નિરાધાર કરી મુકે છે. અને અધિકાર અને તેની સિદ્ધિ વચ્ચે સદાય કોટો ચણાઇ જાય છે. દરેક માણસ પોતાનું સંરક્ષણ કરતો નથી; અને પોતાનો સંરક્ષવાનો અધિકાર સુગમતા ખાતર લશ્કરને આપે છે. સ્વાતંત્ર્ય જાળવવા ઉભુ કરેલું લશ્કર માણસનું સ્વાતન્ત્ર્ય લઇ લે છે. અને મનુષ્યના સરક્ષણના અધિકાર અને તેની સિદ્ધિ વચ્ચે તેજ લશ્કર આડે આવી ઉભુ રહે છે.

માણસને પોતાના દેવ જોડે સબંધ બાંધવાનો અધિકાર છે. પણ આળસથી કે અજ્ઞાનથી તે અધિકાર કોઇ ધર્મગુરુને આપે છે. એથી દૈવી પ્રેરણા પામવાની શકિત માણસોમાં નિર્બલ થઇ જાય છે. "હું શા માટે ઇશ્વર ખોળુ ? મને કહી બંધાવનારો તેને ખોળી કાઢી મોકલી આપશે"–આ વૃત્તિ પ્રબળ થાય છે. ધર્મગુરુ અનુયાયીનો અધિકાર સદાને માટે લઇ લે છે અને ફરીથી તે તેને પામતો નથી.

કલા ને સાહિત્યમાં રહેલી સરસતા પારખવાની ઉત્કંઠા ઘણા રસિક માણસોમાં મદ હોય છે. ઇશ્વરનો તો કહે ખ્યાલ આવે એમ છે; સરસતા તો બતાવી જડે કે કહી કહેવાય એમ નથી હોતી. પરિણામે, પહેલેથી જ સરસતાને પારખનાર અને શિષ્ટતાને સાચવનાર એવો એક વર્ગ ઉભો થાય છે.

જ્યારથી કૃતિમાં સરસતા કોઇ રસસ્ત્રષ્ટાએ આણી એટલે તરત આ વર્ગ શરુ થયો. એક મંત્રદ્રષ્ટા ઋચા બોલ્યા, ને બધાએ તેનો રસાસ્વાદ

ચાખ્યો. બીજી ઋચા તે બોલ્યા ને સરસતાના સંરક્ષકે આ સંપ્રદાયનો પાયો નાખ્યો : "ભાઈઓ, આ ઋચા ઠીક છે, પણ પહેલી જેવી નહીં. મંત્રદ્રષ્ટાની શકિત ક્ષીણ થવા લાગી છે. પહેલી જ ઋચા આપણે યાદ રાખીશું." આળસુ માનવસ્વભાવે આ શીખ સ્વીકારી; પોતે રસાસ્વાદ લેવાને બદલે, પોતાનો અધિકાર છોડી દીધો અને ઉમેર્યું : "તમે કહો છો તે ખરી વાત છે. અમે પહેલી જ ઋચા યાદ રાખીશું." આમ અધિકાર ગયો ને વિવેચક વર્ગ સ્થપાયો.

આ વિવેચકોએ સરસતાનું નિરીક્ષણ ને સંરક્ષણ કરવા માંડ્યું. શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવતા મંત્રોનો તેમણે પાઠ કર્યો. એ દેવના મંદિરમાં પૂજારી બની તેમણે સંપ્રદાય પ્રસાર્યો અને એ દેવપૂજાના તેઓ પ્રચારકો અને ઉદ્ધારક થયા. ધીમે ધીમે તેમણે રસદેવો સ્થાપવા અને ઉથાપવા માંડ્યા. તેમણે તીર્થગોરની માફક પોતાની મરજી પડે તે કુંડમાં શ્રદ્ધાળુને નવડાવી, મોક્ષ અપાવવા માંડ્યો. અને રસાસ્વાદનો અધિકાર ખોયો હોવાથી રસિકો આજ્ઞા પાળવા લાગ્યા. આનંદપ્રાપ્તિને બદલે આજ્ઞાપાલન એ જ રસિકતાનું ધ્યેય થયું.

આ વિવેચકોએ અનાદિકાલથી સરસતાનાં પારખ અને સંરક્ષણ કર્યાં છે એટલું જ નહીં પણ સરસતા પારખવાની દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ કરી છે, અને સામાન્યોની રસિકતાને ક્ષુદ્ર તૃપ્તિમાં વિરામ પામતી અટકાવી છે. રસાસ્વાદના પણ તે પોષક અને કેળવનાર બન્યા છે. એમના વિના રસાસ્વાદની ઉત્કંઠા આટલી તીવ્ર ને સર્વવ્યાપી બની હોત નહીં.

"જે રસિકતા કલા અને સાહિત્યમાં શિષ્ટતા પારખે છે, જે યુગે યુગે કેટલીક કૃતિઓ અને કથનને જ અમર તરીકે લેખે છે, અને જેની કસોટીએ ચઢતાં ક્ષણિક કૃતિઓ અને સાહિત્ય પોતાની અલ્પતા અનુભવે છે તે તો માત્ર થોડાક જ કેળવાયલા, સંસ્કૃત અને શિષ્ટ

જનોની. આ વર્ગ દરેક યુગમાં અને દેશમાં હોય છે, અને તેની રસિકતા એક જ પ્રકારની હોય છે. કાલિદાસના સમયમાં અનેક બીજા કવિઓ હશે, પણ આ રસિકતાએ શાકુંતલને સંઘરી રાખ્યું, ભૂર્જપત્ર પર લખ્યું, મોઢે રાખ્યું, તેણે પંડિતો પાસે તેને શ્રેષ્ઠ ઠરાવ્યું, તેણે ગોઅથે પાસે તેને સર્વોત્તમ કહેવડાવ્યું. આ રસિકતાનો પણ સનાતન સંપ્રદાય છે. એ સંપ્રદાયે કલાને, સાહિત્યને, વૃત્તિઓને અને જીવનોને એક તાંતે બાંધ્યા છે; અને હજારો વર્ષો સુધી એણે થોડાક 'રસદેવો'ની પૂજાથી માનવતા ઘડી છે."[1]

આ વર્ગનું શાસન—જેમ દરેક વર્ગનું શાસન નીવડે છે તેમ—ઘણું જ લાભદાયક નીવડયું છે. રસસંપ્રદાયના આ બ્રાહ્મણોની દરેક યુગમાં ઘણી જરુર છે—કૈં નહીં તો સરસતાને સ્પષ્ટ સ્વરુપે દર્શાવવા અને જનસમાજના રસાસ્વાદને ઉત્તેજવા ને દિશા દેખાડવા.

૪

દરેક વર્ગશાસનની માફક આ શાસન પણ ઘણી વખત જડ થઇ જાય છે; રસાસ્વાદનો વ્યક્તિગત અધિકાર છીનવી લે છે; આનંદ-પ્રાપ્તિ ખરુ લક્ષ્ય છે એ વીસરી પોતાની પ્રણાલિકાનેજ પરમ લક્ષ્ય કરી બેસે છે. વિવેચનનો ઇતિહાસ આ સિદ્ધાંતનું એક દૃષ્ટાંત છે. જ્યારે વિવેચક વર્ગ રસાસ્વાદનો અધિકાર વીસારે મુકે છે ત્યારે કલા ને વિવેચન વચ્ચે વિરોધ ઉભો થાય છે.

વિવેચકનું કાર્યક્ષેત્ર આપણે સમજવુ જોઇએ. વિવેચક એ કલાકાર નથી. તે સર્જક નથી, પ્રચારક છે. તે સરસતાનો સરજનાર નથી,

---

[1] મુનશી : થોડાંક રસદર્શનો. ૨૫.

તેમ તે શામાં રહી છે તે નક્કી કરનાર પણ નથી. એક લેખક[1] કહે છે તેમ Producer–બનાવનાર અને Consumer–વાપરનાર વચ્ચે તે Distributer–વહેંચનાર છે. અને ઘણી વખત વાપરનારના રસાસ્વાદ કે સરલતાની શુદ્ધિ કરતાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તે માલ વહેંચે છે.

કલાકાર સદાએ જીવનનો રસીઓ છે. વિવેચક કૃતિઓનો રસીઓ છે; એનો રસ માત્ર કલામાંજ રમાયો છે. કલાકાર કુસુમ ને કાંટાથી ભર્યા જીવનમાં પ્રફુલ્લતો, પીડાતો, રડતો, કકળતો કે ઉલ્લાસ માણતો ચાલ્યો જાય છે. એને લથડવાની બીક નથી. પડી રહેવાની તે પરવા કરતો નથી. ભય પોતે તેનો પ્રેરક થઇ બેસે છે. વિવેચક તો ફુલ-વેલથી ભરી પગથીઓ પર મોજમાં ચાલ્યો જાય છે. પસંદ પડે તે ફુલ ચુંટે છે, સુંઘે છે, ફેંકી દે છે. કોઇ પર તો તે નજર પણ નથી કરતો; કોઇકને પગે કચરી નાખવામાં પણ તેને દુઃખ નથી.

કલાકારને જીવન જોડે તાદાત્મ્ય સાધ્યા વિના ચેન પડતું નથી; વિવેચક કલા જોડે તાદાત્મ્ય સાધતાં પણ આત્મગૌરવ ને નિરીક્ષણવૃત્તિ ખોઇ શકતો નથી. કલાકાર મસ્ત છે; વિવેચક સ્વસ્થ છે. કલાકાર સરખામણી કરવા થોભતો નથી; વિવેચક સરખામણી વિના ડગ ભરી શકતો નથી. કલાકાર, વર્ષો જતાં, પોતાના શીવાય ભાગ્યે જ કોઇની કૃતિઓનો રસાસ્વાદ લઇ શકે છે; વિવેચક ભાગ્યે જ એકની કૃતિ પર ધ્યાન આપી શકે છે. કલાકાર નિર્બલતાને એક લહાવો માને છે. વિવેચક પોતાનાં સર્વજ્ઞતા ને સ્વાદ લેવાની શક્તિમાં ખોડ કે ખાંપણ કલ્પી શકતો નથી. જીવનની માફક કલા જોડે તાદાત્મ્ય સાધી કલાકાર તેનું રહસ્ય પારખે છે; અને એક પ્રકારનો વિવેચક થઇ શકે છે. વિવેચક તો

---

1 Howe : Criticism.

વિવેચક જ રહે છે. સ્તેંધાલ ને ફ્રાંસે ઘણું ઉપયોગી વિવેચન કર્યું છે. સેટ બ્વ ને શૈટસબરીએ ભાગ્યે જ કે રસસર્જન કર્યું છે.

વિવેચકે ઘણી વાર કલાકારને કચરી નાખ્યો છે; કલાકારે ઘણી વાર વિવેચકને અલ્પતાના પાઠ શીખવ્યા છે. વિવેચક પોતાની સત્તા—પોતે સ્વીકારેલાં ધોરણો—સામે બળવો સહન કરી શકતો નથી, અને ઉગતા કલાકારને ડામવામાં સંતોષ લે છે. યુરોપના વિચારોના મૂલ રૂપ 'Spirit of Laws' લખવા માટે વિવેચકોએ મોન્ટેનનું જીવન ખારું કર્યું; કીટ્સ જેવા અપૂર્વ સૌંદર્યના સ્રષ્ટાને મારી નાખ્યો; શેલી જેવી કાવ્યમૂર્તિને તેમણે દેશવટો દીધો. યુરોપમાં ક્યાં સુધી શિષ્ટાચારી (Classical) સંપ્રદાયે આનંદલક્ષી (romantic) સંપ્રદાયના કેટલાએ લેખકોને ડામી નાખ્યા. પ્રેમાનંદ યુગમાં પુરાણીઓએ કવિ રત્નેશ્વરનો જીવ લેવાનો બાકી રાખ્યો.

સાધારણ રીતે કલાકાર વિવેચકની સત્તા સદાએ તિરસ્કારે છે. એને વિવેચકનાં ધોરણોની પરવા હોતી નથી, એને શિષ્ટાચારનો હીસાબ હોતો નથી. એનું ધોરણ તો માત્ર એની પોતાની ભાવના જ. એનું લક્ષ્યબિંદુ તો પોતે પોતાના અંતરમાં નીરખેલી સરસતાનું જ સર્જન. વિવેચકની ફુટપટ્ટી કે શાસ્ત્રીઓની સાંકળો તેના આત્માનો વિહાર અટકાવતાં નથી; એના સ્વાતંત્ર્યને અવરોધી શકતાં નથી. એની રસવૃત્તિ એ જ એની સામગ્રી; કથનનો આનંદ એ જ એનો મોક્ષ.

મેરી કોરેલીએ, વિવેચકસમૂહનું અસ્તિત્વ વીસારી મુકી, પુસ્તકોની લાખોબંધ નકલો વેચી. આનાતોલ ફ્રાંસના ભાષણો અને પુસ્તકોનો અમલદારોએ—એના સમકાલીન વિવેચકોની પ્રેરણાથી—પ્રતિ-

ખેવ કર્યો; આજે આખી દુનિયાના વિવેચકો એને શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય–સ્વામીનો તાજ પહેરાવે છે. બર્નાર્ડ શૉની પુઠ હજી અંગ્રેજી વિવેચકોએ છોડી નથી; એના ભાષણને, અંગ્રેજ સરકાર ભયંકર ગણી, રેડીઓમાં પ્રગટ થવા દેતી નથી; છતાં, એ તાજનો અધિકારી તે છે એમ ગણાવા માંડયું છે. વિવેચન–સારા કે માઠા–તરફ એનો તિરસ્કાર દાબ્યો દબાતો નથી.

એની એક જન્મતિથિને પ્રસંગે એનો નાટક થઇ રહ્યા બાદ પ્રેક્ષક વર્ગે નાટયકારને રંગભૂમિ પર આવવાની માંગણી કરી. શૉ આવ્યા અને આખો પ્રેક્ષકગણ હર્ષથી અભિનંદન આપી રહ્યો. પણ એક જણે 'ઓહૂ' કરી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. શૉએ શાંતિથી તેની તરફ જોઇ જવાબ વાળ્યો : "શું કરું ભાઇ ! આપણે બે એક મતના છીએ. પણ આટલા બધા માણસો આગળ લાચાર !"

સામાન્ય રીતે કલાકારને સમકાલીન વિવેચકો–અલૌકિક અપવાદ શીવાય–સમજી શકતા નથી. ગત પચીશીની પ્રણાલિકામાં જકડાએલું વિવેચન અને તેનાં ધોરણમાં મચી રહેલા વિવેચકને નવું રસદર્શન ને સર્જન આકરાં થઇ પડે તેમાં કૈં નવાઇ જેવું નથી.

કલાકાર વાતાવરણમાં પ્રગટેલું નવું બળ છે; વિવેચક 'થર્મોમીટર' છે. થર્મોમીટરમાં પારો નાચે ત્યારે તે પ્રગટેલાં નવાં બળોની સાક્ષી પૂરે છે–એટલું જ. પારા પર નજર રાખી જીવન વીતાડનારાઓ બારી બંધ કરે છે, ગોદડું ઓઢી બેસે છે. પણ પવન છે તે ફુંકાય છે, તાપ છે તે પડયો જાય છે, તોફાન છે તે ફેલાય છે; અને જેનામાં આહ્‌લાદ લેવાની શક્તિ છે તે આહ્‌લાદ અનુભવે છે, હસે છે, કુદે છે કે ધ્રુજે છે. બળમાં જેટલે અંશે સરસતા છે તેટલે જ અંશે તે આનંદપ્રેરક છે. પારો નાચી નાચી આખરે થાકે પણ વાતાવરણના

બળમાં લેશ માત્ર પણ ઘટાડો કે વધારો કરી શકતો નથી. જે વિવેચકોએ ઉગતો કીટ્સ ડામ્યો, મારી નાખ્યો, તે 'એન્ડીમીયન'ની અદ્ભુત અપૂર્વતામાંથી એક અક્ષર પણ ફેરવી શક્યા નહિ. કડક વિવેચનથી ત્રાસતા, કાંપતા, કોમળ હૃદયી ઉગતા કલાકારે તો નિરાશ થવાનું કારણ નથી; ભવભૂતિની માફક 'નિરવધિ કાલ ને વિપુલ પૃથ્વીનું' આશ્વાસન પણ લેવાની જરૂર નથી. પારો નચાવવા માટે થર્મોમીટર સરજાયું છે. તેને નાચવા દો–કારણ કે વાતાવરણમાં બળ હશે તો જ તે નાચશે ને ? તે કેવી રીતે નાચે છે તેની બળને શી પરવા ?

૫

પ્રાચીન કાલમાં છાપવાની કલા પ્રસરી તે પહેલા વિવેચક કેટલા છે તે ગણવું સહેલું હતુ, આજે વિવેચક કોણ નથી એ ગણવું સહેલું છે. જેને લખતા આવડયું છે તે છપાવવાની ઇચ્છા રાખે છે; એક વખત જે મુદ્રેલા કાગળ પર ચઢયો તે ફરી ઉતરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. દરેક જણને માટે યોગ્ય ચિરંજીવ ને ક્રમિક સાહિત્ય; દરેક પ્રકારના સાહિત્ય માટે દરેક પ્રકારના લેખક; અને દરેક પ્રકારના લેખક માટે દરેક દૃષ્ટિ ને શક્તિથી કટિબદ્ધ બનેલા ટીકાકારો અને ટીકાખોરો. દરેક લેખક પોતાના રસાસ્વાદનો અધિકાર ભોગવે તો તો સોનાનો સુરજ ઉગે. પણ દરેક લેખક રસાસ્વાદનો ઇજારો લઇ બેસેછે એટલે આ બિચારા એક વૃદ્ધ સૂર્યનો પત્તો લાગતો નથી ને અંધારું થાય છે

આ તરવરતા ઇજારદારો આગળ રસિકતા ડરી જાય છે. વિવેચકનું ખરું કાર્યક્ષેત્ર સરસતાની પારખ છે, એની મુખ્ય ફરજ આનંદ પ્રાપ્તિનો પથ બતાવવાની છે–એ ખ્યાલ લાવવો મુશ્કેલ થઇ પડે છે. અને રસિકજન માત્ર પોતાને રુચે તેવા રસાસ્વાદનો અધિ-

કારી છે એ કોઇ સ્વીકારવાની તસ્દી લેતું નથી. દરેક કહેવાતો વિવેચક પોતાના શીવાય આખી દુનિઆ માટે ધોરણો રચે છે ને અભિપ્રાયો બાંધે છે; અને ધુચવાઇ ગએલી દુનીઆ એ અભિપ્રાયોની દરકાર કરતી નથી. હવે આ સંપ્રદાયો માત્ર વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર જેવા થોડાક રસબ્રહ્મના જ્ઞાતા બ્રાહ્મણોના નથી પણ તીર્થગોરથી તપોધન ને ગામગોરથી કડછીશર્મા સુધી દરેકનો છે.

સાહિત્ય વિકસે, સરસતાનાં પારખ ને સંરક્ષણ થયા કરે, ખરું વિવેચન પ્રધાનંપદે રહે, નિર્મલ રસિકતા શિષ્ટતાની ભાવના વિશુદ્ધ રાખે, રસાસ્વાદનો અધિકાર કોઇ લઇ ન લે તે માટે વિવેચકનું પણ વિવેચન કરી, કસોટી કરનારને કસોટી પર ચઢાવવાની ઘણી વખત જરૂર પડે છે. પહેલાં તો આ સમૂહમાંથી વિવેચક તરીકે જેને સ્થાન નથી-જેને ટીકાકાર જ કહી શકાય, તે બધાને વળાવી દેવા જોઇએ. અનધિકારીઓનું આક્રમણ પાછું વાળ્યા વિના સરસતાના પૂજક કોણ છે તે નક્કી કરવું અશક્ય થઇ પડે છે. વિવેચનનો ખરો હેતુ સરસતાની પારખ ને સંરક્ષણ, શિષ્ટતાનું દર્શન ને પ્રચાર છે એટલુંજ જો ધ્યાનમાં રાખીએ તો વિવેચનના સંપ્રદાયમાં કોણ ન જોઇએ તે નક્કી કરવું અઘરું નથી.

ટીકા લખનાર, વૈયાકરણીય, પ્રુફ ને છાપણી જોનાર એ બધાનું સ્થાન છે-નીશાળમાં, છાપખાનામાં, ગમે ત્યાં;-પણ વિવેચનના ક્ષેત્રમાં નહીં.

કેટલાક ટીકાકાર બાલક સમા હોય છે-જે હાથમાં આવે છે તે જોઇ અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે. કનકથી કાષ્ઠ સુધી બધું જ તેમનું ધ્યાન ખેંચે છે, અને દરેકને જોઇ તે એક જ પ્રકારનો અવાજ કરે છે. આવાની ટીકા તેમને પોતાને રીઝવે છે અને કોઇનું શ્રેય સાધતી નથી.

કેટલાક બારોટ બની રહે છે. ગણ્યાં ગાંઠયાં કવિતથી દરેકને સૂર્ય સાથે સરખાવે છે. એમની દૃષ્ટિમાં વિવેક નથી; એમના જ્ઞાનમાં સરખામણી કરવાનું વૈવિધ્ય નથી. એ બધાને રીઝવે છે; પણ કલા એમની નજર ચુકવી ચાલી જાય છે.

આ ટીકાકારો પોતાને હાનિ કરે છે; પણ હવે પછી દર્શાવેલા ટીકાકારો કલા અને સાહિત્યના આદર્શો ભ્રષ્ટ કરે છે.

અનેક ટીકાકારો વેપારી બને છે. નાટકની બે ટીકીટ કે બીજા કોઇ પારિતોષકની પ્રેરણા તેમને પુરતી હોય છે. એમના હાથમાં હમેશાં ખાલી ત્રાજવું હોય છે. એક પલ્લામા કૈં ન મુકાય ત્યા સુધી બીજું પલ્લુ હાલતુ જ નથી. જે જમાનામાં વ્યાપારીબુદ્ધિ પ્રધાનપદે હોય ત્યા આવાની કૈ ખોટ હોય ?

કેટલાક ટીકાકારો જાહેરખબરીઆ હોય છે. તેમને સરસતા જોવાની ફુરસદ નથી. તેમને સરખામણી કરવાનુ જ્ઞાન નથી. તેમને રસસર્જનનું રહસ્ય પારખવું નથી. તેમને રસાસ્વાદ ચાખવાની પણ હોસ નથી. તેમને તો માત્ર " હું આવ્યો છું. મારો માલ કોઇ લો, "–એટલુ જ જણાવવુ છે.જો નજીવી ચીજને પ્રશંસવાથી માલ ખપતો હોય તો તે તૈયાર છે; જો ઉમદા ચીજને હલકી પાડવાથી વેચાણ થતું હોય તો તેની પણ ના નથી. એક કૃતિની આજે પ્રશંસા કરવાથી ને કાલે અવગણના કરવાથી વેપાર વધતો હોય તો પણ તેમને કૈ વાંધો નથી. જો તે લીપ્ટનની ચહા અને પીયર્સના સાબુ વેચવા પડયા હોત તો ?

તમે નાતના કે ગામના પટેલીઆઓ જોયા છે ? ગભીર મુદ્રા, થોડા પણ કટાણા બોલા, સર્વજ્ઞતાનો શાંત આડબર, તોરી અવાજ, ન છુટકાની મહેરબાની, દરેક નાના ને અપૂર્ણ છે એમ દેખાડવાનો શોખ–આ બધાં લક્ષણોનો સમુચ્ચય બે પગે ચાલતો દેખાય ત્યારે

તેને 'હુંહુશા' નામ આપીએ છીએ. વિવેચનના ક્ષેત્રમાં ઘણા 'હુંહુશા' જડે છે. દુનિયામાં એક ચીજ એવી નથી હોતી કે જે તે ન જાણે ને બીજુ કોઇ જાણી શકે. શ્રીમુખે ઉચ્ચારાએલા સૂત્ર વગર કોઇ પણ સિદ્ધાંત ખરો હોઇ શકે જ નહિ. બહુ બહુ તો 'એ પણ એક પક્ષ છે,' 'એમાં પણ અપૂર્ણ સત્ય છે,' 'ઠીક વાંચવા જેવું છે,' એવી મહેરબાની એ કરે તો સાંભળનારે ધૂળ ચાટી, સાભાર નયને ઉપાસના કરવી એવો કેક ખ્યાલ તેમના શબ્દે શબ્દે બહાર પડે છે. ઘણીવાર એકવચન છોડીને રાજપદનું બહુવચન પોતાને માટે તે વાપરે છે. 'અમને એ પ્રકારનું સાહિત્ય કનિષ્ઠ લાગે છે;' 'અમે આ જાતની કવિતા સાંખી શકતા નથી;' 'અમારાથી આમ થાય, આમ લખાય નહિ;' અમે લખીએ તો આમ લખવું જ જોઇએ;'-ઇ.તે આ બધી સર્વજ્ઞતા ને ડહાપણથી લાદેલી હુંહુશાઇ પોતાના ભાર નીચે સરસતાને કચરતી ને પોતાની અલ્પતાની સાક્ષી પૂરતી ચાલી જાય છે.

કેટલાક વિવેચકો સાહિત્યમાં ધુળેટીઆ હોય છે. તેમના મુખમાં હોય છે-માત્ર અપશબ્દોઃ તેમના હાથમાં હોય છે-ધુળ; તેમના હૃદયમાં હોય છે-તોફાન કરવાનો કે દ્વેષ કેળવવાનો મુદ્દો. જ્યાં કૈં પણ નજરે ચઢે છે કે તે ધુળ નાખે છે. જો કોઈ પણ રસ્તે મળે છે કે વણનોતર્યા, બે અપશબ્દો બોલે છે. બધું ધુળમય કરવું એમાં જ એમને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. પોતે ઉડાડેલી ધુળના ગોટામાંથી બધું ધુળમય ભાસવાથી તે આત્મસંતોષી બની રાચે છે. સરસતા તેમને નજરે ચઢતી નથી. રસાસ્વાદ તેમને કદી મળતો નથી. તેમના હાથમાં ને આંખમાં રહે છે ધુળની ધુળ-અને કલાનો, સાહિત્યનો પ્રવાહ આગળ ચાલી જાય છે.

પણ આ બધા કરતાં સરસતાને સચોટ રીતે ગુંગળાવી નાખનાર એક પ્રકારના ટીકાકારો તો કલા ને સાહિત્યના કટ્ટા વેરી થઇ પડે છે.

આવા ટીકાકાર વિષકન્યા કહી શકાય છે. અને તેમની વાત આકર્ષક છે. તે ઇંદ્રપુરી ઉતારવાની આશા આપે છે. તે અનંત એવા મોક્ષની મીઠીમીઠી આગાહી આપે છે. પણ ખરુ જોતાં તેમને તમારા રસાસ્વાદનો અધિકાર લઇ લેવો છે; તમારી રસિકતાને અવળે માર્ગે લઇ જવી છે; સરસતાની પારખ ને ઉપભોગ અટકાવવાં છે એમને ખરા રસદેવની પૂજા જોઇતી નથી, એમને સરસતા મેળવવાની, ભોગવવાની, સર્જાવવાની બધી વૃત્તિઓને વિષ દેવું છે.

આ વિષકન્યા ધર્મનો આકર્ષક સ્વાંગ લે છે, ને કહે છે: 'જે પ્રભુને ગમે તે જ સરસતા.' કોઇક વખત 'જે સત્ય હોય તેજ સરસ' એ આકર્ષક વાતે પલાળે છે. કોઇક વખત નીતિની ડાહી વાતોથી પીગળાવે છે.

ધર્મનો હેતુ ઉપાસના, મોક્ષ ને ઇશ્વર પ્રાપ્તિ છે. સત્ય શોધવાનો હેતુ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન મેળવવાનો છે. નીતિનો હેતુ સામાજિક આચારને સાચવવાનો છે. પણ કલા ને સાહિત્યનો હેતુ સરસતાના દર્શન ને સર્જનથી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ઘણા નાસ્તિકોમાં અદ્‌ભુત રસિકતા હોય છે, અને ઘણા શ્રદ્ધાળુમાં રસાસ્વાદની ઉત્કંઠા પણ નથી હોતી. ઉલટુ એમ દેખાય છે કે ઇશ્વરપ્રાપ્તિ પાછળ મચેલા કે રૂપરસાદિનું આકર્ષણ ડામતાં સ્ત્રીપુરૂષોમાં રસિકતા જતી રહે છે કે વિકાર પામે છે.

કલા ને સાહિત્યની બધી સરસતામાં ભાવનાત્મક અપૂર્વતાના અંશો છે; સત્યમાં—નગ્ન સત્યમાં—કદી ભાવના કે અપૂર્વતા માટે સ્થાન નથી. અને આચારનુ—જેને નીતિ કહીએ છીએ તેનું—રૂડું રૂપ દેશકાલે બદલાય છે; સરસતા શાશ્વત છે. નીતિ વ્યવહાર માટે છે, સરસતા આત્માનંદ માટે છે. અને જેની સામે કોઇ પણ આગળી ન કરી શકે એવો—કોઇ ખોટુ માને એવુ કદી જે બોલતો નથી, કોઇ ખોટુ ધારે

એવું કદી કરતો નથી–જે જન્મથી મરણ સુધી 'પ્રાણાઘાતાન્નિવૃત્તિ[1] વગેરે 'સામાન્યઃ સર્વશાસ્ત્રેષ્વનુપહતવિધિઃ શ્રેયસામેષ પંથ'માં વીચરતો–જે અપૂર્વ પુત્ર, અપૂર્વ પતિ, અપૂર્વ વ્યવહારીઓ અને અપૂર્વ શબ તરીકે જીવી ગયો હોય એવો નીતિનો લાડીલો કોઇએ જોયો છે ? અને એવો જોયો હોય તો તેનામાં રસાસ્વાદની ઉત્કંઠા કોઇએ જોઇ છે ? તેનામાં રસિકતા કોઇએ સાંભળી છે ? રસદર્શન કે રસસર્જન કદી તેણે કર્યું હોય એવું કલ્પી શકાય છે ?

ઇશ્વર, સત્ય ને નીતિ ઘણી સારી, ઘણી ઉપયોગી, ઘણી જરુરની ને ઘણી પૂજ્ય વસ્તુઓ છે. પણ જ્યાં સરસતા જ પરબ્રહ્મ છે, રસિકતા જ ગુરુ છે, જ્યાં રસાસ્વાદજ પૂજકને અધિકાર અર્પે છે તેવા કલા અને સાહિત્યના મંદિરમાં બીજા દેવોની પૂજા અસ્થાને થાય છે, અને આનંદપ્રાપ્તિના નિર્વાણમાં અંતરાયરુપે થઇ પડે છે. અને આ વિષકન્યાની વાત ગમે તેની આકર્ષકને મીઠી લાગે, પણ તેનો સ્પર્શ વિષ પ્રસારવાનો છે. અને એ વિષ રસાસ્વાદ ને રસદષ્ટિબનેને નિશ્ચેતન કરે છે.

---

१ प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम् । तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः ॥

કોઇ પણ પ્રાણીનો ઘાત ન કરવો, પારકું ધન હરણ ન કરવાનો સંયમ રાખવો, સત્ય બોલવું, યોગ્ય અવસરે યથાશક્તિ દાન કરવું, પારકી સ્ત્રીઓ વીશે વાતચીત ન કરવી, તૃષ્ણારુપી પ્રવાહને રોકવો, વડીલો પ્રત્યે વિનય દર્શાવવો, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે અનુકંપા રાખવી,–આ બધાં જ શ્રેયપ્રાપ્તિનાં સાધનો સર્વ શાસ્ત્રોમાં જણાવેલાં છે, અને જે ધારેલું ફળ આપ્યા વિના રહેતાં નથી. —ભર્તૃહરિ: નીતિશતક, ૨૬.

ખરું જોતાં જ્યાં જ્યાં સરસતા હોય છે, જ્યાં જ્યાં સરસતાથી પ્રાપ્ત થતો આનંદ ભોગવાય છે ત્યાં ભાવનાત્મક અપૂર્વતાની પૂજા નિર્મલતા ને ઉચ્ચાશયો પોષે છે, ત્યાં ક્ષુદ્રતાનું આકર્ષણ ઘટે છે, ત્યાં દેશકાલનાં દૂષણો અદષ્ટ થાય છે; અને ત્યાંજ માનવતામાં ઇશ્વરી અંશ, સત્યપ્રિયતા, ને ન્યાયી આચાર જડે છે. કલા ને સાહિત્યની સરસતાનો અભ્યાસ એજ દૈવી પદ પામવાનું મોટામાં મોટું સાધન છે.

૬

ટીકાકારને બહાર વળાવી હવે ખરા વિવેચકના લક્ષણો તરફ વળીએ.

ખરા વિવેચકને એક જ ધ્યેય હોઇ શકે–સરસતાનું અન્વેષણ. સરસતા તે શુદ્ધ, ને શાશ્વત; અન્વેપણ તે કોઇ પણ બીજા પ્રકારની મોહિનીથી વશ થયા વિનાનું, કોઇની પણ આજ્ઞાની પરવા કર્યા વિનાનું. જ્ઞાન અને સહાનુભૂતિ વિના આ પરમ ધ્યેય સધાતુ નથી. જેમ જ્ઞાનનો વિસ્તાર થાય, જેમ જુદા જુદા સાહિત્યનાં સ્વરુપ ને પ્રકારનો અભ્યાસ વધે તેમ વિવેચક પોતાના કર્તવ્ય માટે તૈયાર બને છે. એક ભાષાના સાહિત્યજ્ઞાન પરથી વિવેચન કરવું તે ભરતખંડની ભૂગોળ પરથી વિશ્વની રચના કરનાર પુરાણીઓના પ્રયોગ જેવું છે. સંસ્કૃતમાં વિવેચન ઘણું જ નિર્જીવ અને કૃત્રિમ છે કારણ કે સંસ્કૃત વિવેચકોને બીજા સાહિત્ય જોડે પરિચય નહોતો. એરીસ્ટોટલ–ગ્રીક વિવેચકોના શિરોમણી અને યુરોપનાં શિષ્ટાચારી વિવેચનના આદ્ય ગુરુની શક્તિ મર્યાદિત બને છે માત્ર એક જ ખામીથી કે ગ્રીક સાહિત્ય શીવાય તે બીજું ભાગ્યે જ જાણતા નહોતા. ગુજરાતી વિવેચનમાં. રા. રમણભાઇ, રા. નરસિંહરાવભાઇ ને રા. આનંદશંકરભાઇ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે કારણ કે ગુજરાતી, અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત સાહિત્યનો તેમનો અભ્યાસ ઉંચા પ્રકારનો છે. આ સાથે, યુરોપીય સાહિ-

ત્યેનો અભ્યાસ આપણે ત્યાં થશે ત્યારે જ વધારે વિશાલ દૃષ્ટિનું વિવેચન આપણે ત્યાં શક્ય થશે. અનેક સાહિત્યના સ્વરૂપોના જુદા જુદા પરિચયથી રસિકતા કેળવાય, અને જુદી જુદી ભાવનાઓથી સરજાએલી સરસતામાંથી આનંદ મેળવવાની શક્તિ વધે તો જ સરસતાનું અન્વેષણ સફળ થાય છે.

એ ઉપરાંત વિવેચનનું મૂળ સહાનુભૂતિ છે. જેને સરસતા પારખવી હોય તેણે કૃતિનું હાર્દ સમજવું જોઇએ. જ્યાં સુધી સહાનુભૂતિથી કૃતિનું નિરીક્ષણ થાય નહિ ત્યાં સુધી તેમાં છુપાએલી સરસતા જણાતી નથી; એ સરસતાનો સરજાવનાર કલાકારની રસવૃત્તિનાં લક્ષણ, સ્વભાવ, ને વલણ સમજાતાં નથી; અને, તેની રસિકતા જોડે તાદાત્મ્ય સાધી તેના અંતરનાં ઉંડાણોમાં નજર નાખી શકાતી નથી.

રસાસ્વાદ બરાબર કરવા રસમાં મશગુલ થવું જોઇએ; પળવાર તેની લગની, તેનું દર્દ લાગવું જોઇએ. ભક્ષ્ય પર રીઝ થયા વિના મોંમાં પાણી આવ્યું છે? સંગીતનું દર્દ લાગ્યા વિના કોઇએ સંગીતનો રસ ચાખ્યો છે? તો પછી કૃતિનું—પલવાર પણ—દર્દ લાગ્યા વિના તેનો રસ કેમ ચખાય? કલાકારનું દૃષ્ટિબિંદુ ખોટું હોય, તેની કલા અકારી હોય, તેના સિદ્ધાંતો વર્જ્ય હોય તોપણ તેણે સર્જેલી સરસતાને નીરખવા, તેમાં આનંદ લેવા તેની રસવૃત્તિની જાદુઇ અસર પોતાના પર વિવેચકે થોડીવાર પણ થવા દેવી જોઇએ; અને તેણે સર્જેલા પ્રવાહમાં પોતાની રસિકતાને તણાવા દેવી જોઇએ.

કલાકારની રસવૃત્તિ જોડે તાદાત્મ્ય સાધવાથી જ તેની સરસતા ખરે સ્વરૂપે જણાય છે. આ તાદાત્મ્ય સાધવું તે અભ્યાસ, મહેનત અને ઔદાર્યનું કામ છે. કલાકારની રસવૃત્તિ કયા બળોથી, કઇ પરિસ્થિતિમાં, કયા સંયોગમાં કયા સાધનો વડે કેળવાઇ અને વિકસી

એ અભ્યાસ કૈ થોડો નથી; અને એ રસવૃત્તિએ કયા પ્રકારની સર્જક શક્તિ ઉત્પન્ન કરી એ નક્કી કરવામાં પણ મહેનત થોડી નથી. અને પોતાને ન રુચે, પોતાના સિદ્ધાંતો જુદા હોય તોપણ, પલવાર, એ રસવૃત્તિમાં લીન થઇ તેણે સરજાવેલી સરસતા જોવી, પ્રશસવી ને સ્પષ્ટ કરવી એમાં ઔદાર્ય પણ થોડું જોઇતું નથી.

આ બધાં ખરી રસિકતાનાં અંગ છે. "આ રસિકતાનું રહસ્ય જાણનાર વર્ગનું મુખ્ય લક્ષણ વિદ્વત્તા નથી, તેમ કલાત્મક કૃતિઓ રચવાની શક્તિ પણ નથી. પણ આ વર્ગની ખરી ખુબી કલ્પના તથા જીવનનાં વૈવિધ્ય અને સમૃદ્ધિ ભોગવવાની અદ્‌ભુત શક્તિમાં રહેલી દેખાય છે. જેની વૃત્તિઓ જડ હોય છે, જે નિશ્ચલ નિયમોની ધુસરી વહી સતોષ માને, નવા આનદોમાં, નવા પ્રસગોમાં જેની કલ્પના અને આસ્વાદ લેવાની શક્તિ નિર્બલ કે ભીરુ હોય તે આ વર્ગમાં આવી શકે નહીં. તેમજ જેની કલ્પનામાં વાસ્તવિક્તા ન હોય, જેના આનંદમાં શુદ્ધિનો રંગ ન હોય તે કદી આ વર્ગમાં સ્થાન પામતો નથી. પણ જ્યારે જીવનનો ભોક્તા અને પરીક્ષક પેદા થાય છે, જ્યારે એની રસિક્તા શુદ્ધ આદર્શોથી પોપાય અને ઘડાય, જ્યારે સચોટ ને સરસ કૃતિઓનો આસ્વાદ તેની રસવૃત્તિને સતત ઉત્તેજ્યાં કરે ત્યારે તેની તુલનાત્મક શક્તિ ખીલે, અને ત્યારે એણે કરેલુ ફરમાન કલાત્મક કૃતિને વિસ્મૃતિના અંધકારમાં પુરી દે કે શિષ્ટતાના સિહાસન પર બેસાડે." (૧)

૭

જુદા જુદા પ્રકારની સરસતાનું નિરીક્ષણ કરતાં તેથી વર્ણન ને આક્ષેપનની શક્તિ વધે છે. પણ જેમ શિષ્ટ સાહિત્યના અભ્યાસથી

૧. મુનશી. રસદર્શનો—સરસતા પા. ૨૫.

આ શક્તિ વધે છે, તેમ શિષ્ટતાના આદર્શો પર બહુ ભાર મુકવાથી તે ક્ષીણ થાય છે. શિષ્ટ સાહિત્યનાં ધોરણોને કેટલી મહત્તા આપવી, તેમની ક્યારે અવગણના કરવી અને આ ધોરણોને આનંદ-પ્રાપ્તિના મૂલ ઉદ્દેશને તાબે કેમ રાખવાં એ વિવેચનની કલાના મુખ્ય પ્રશ્નો છે. અને તે પ્રશ્નોનો ઇતિહાસ એજ વિવેચનનો ઇતિહાસ છે. સાથે સાથે શિષ્ટાચારી અને આનંદલક્ષી વિવેચનના ભેદો પણ એજ પ્રશ્નો ઉભા કરે છે; અને એ બે વિવેચનના દૃષ્ટિબિંદુથી જેને classic ને romantic સાહિત્ય કહેવાય છે તેવા ભેદ પડે છે.

અસલથી વિવેચનને સાહિત્યનું શાસ્ત્ર ગણવામાં આવ્યું છે અને તેથી જ લાંબા કાળ સુધી વિવેચનનું ખરું ધ્યેય વીસરાઇ ગયું હતું.

એરીસ્ટોટલે ગ્રીક સાહિત્યના અભ્યાસ પરથી આ શાસ્ત્ર રચવાનો પ્રયોગ ઇ. સ. પૂર્વે ૪થા સૈકામાં કર્યો. એની સામે કેટલાક પ્રકારના—ખાસ કરી ભાષણ, ટ્રેજેડી, (કરુણપરિણામક નાટક) ને મહાકાવ્યના—અપૂર્વ ગ્રીક નમુના હતા. આ એક દેશના સાહિત્યની અપૂર્વ છતાં પ્રકારવૈવિધ્ય વિનાની કૃતિઓ પરથી એણે ધોરણો રચ્યાં.

ગ્રીક સાહિત્યમાં ભાષણો પ્રધાનપદે હતાં, અને બધા સાહિત્યનો ઉદ્દેશ, ઘણે ભાગે ભાષણો સમૃદ્ધ કરવાનો હતો. આથી આ ધોરણોમાં સચોટતાને અગ્રસ્થાન મળ્યું.

ગ્રીકોને અસ્પષ્ટ કે અતિશયોક્તિભર્યું કૈં રુચતું નહીં. તેમના સ્વભાવને અદ્‌ભુત રસ આકર્ષતો નહી. તેમની કલ્પના જોએલું ને સાંભળેલું સરસ રીતે સજીવન કરવામાં જ રોકાઇ રહેતી. આ કારણોથી એમની કલ્પનામાં સંયમ હતો, અને તે સંયમ સાહિત્યનું એક ધોરણ થયું. એ સયમે કાવ્યને પ્રકૃતિની વાસ્તવિક નકલનું સ્વરુપ આપ્યું.

જે સાહિત્ય હતું તેના સ્વરુપ અને પ્રકારનાં ચોકઠાં એરીસ્ટોટલે સરજાવ્યાં; અને રસવૃત્તિ માટે શિષ્ટાચાર નક્કી કર્યો. ગ્રીસની પડતી દશામાં જે વિવેચકો થયા તે આ ચોકઠા ને શિષ્ટાચારને શાશ્વત નિયમો માની, એને અનુસરે તેજ શિષ્ટ સાહિત્ય એમ માની બેઠા. અને પરિણામે શિષ્ટાચારી વિવેચન (classicism) જન્મ્યું. અને જે શિષ્ટાચારી સાહિત્ય હોય તેનેજ classical (શિષ્ટ) કહેવાવાનો અધિકાર મળ્યો. આ શિષ્ટાચારી વિવેચકો એરીસ્ટોટલના શાસ્ત્રથી એવા મુગ્ધ થઇ ગયા કે સરસતાનું ધ્યેય આનંદ પ્રાપ્તિ છે ને એરીસ્ટોટલના ચોકઠામાં ગોઠવાવાનું નથી એનું કોઇને ભાન રહ્યું નહીં.

લેટીન સાહિત્યકોને ગ્રીક સાહિત્યે બધી પ્રેરણા આપી. અને શિષ્ટાચારી સાહિત્ય એજ સરસ સાહિત્ય એમ સર્વમાન્ય થયું. દૃષ્ટિના આ ભયકર પરિવર્તને વિવેચનને જડ કર્યું. અને વિવેચકો સાહિત્યના પ્રકાર ને ઉપપ્રકાર, અને અલંકારનાં સ્વરુપ ને શુદ્ધિ નક્કી કરવામાંજ સાર્થકતા માનવા લાગ્યા.

લોંગીનસે (ઇ. સ. ૩ જા સૈકામાં) આ પદ્ધતિમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને આનંદ (transport) તેજ સાહિત્યનુ ધ્યેય છે એમ શીખવ્યુ.[૧] એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. અને વિવેચને સાહિત્યને શિષ્ટાચારમાંજ જકડી રાખ્યું.

પણ મધ્યકાલના યુરોપના ઘણા દેશોમાં ગ્રીક શિષ્ટાચારની અસર નહોતી. ત્યાં Romance—અદ્ભુત કાવ્ય ને કથા—પ્રગટયાં. અજ્ઞાન, વહેમ, અનિયન્ત્રિત કલ્પનાવિહાર ને શિષ્ટાચારના અભાવે સાહિત્યનાં સ્વરુપો ને પ્રકાર નક્કી કર્યા. તેમનાં સ્વરુપ અણઘડેલા હતા; તેમાં કલ્પનાનો સ્વચ્છંદ હતો; તેમાં સમય ને સ્થલની એકતા નહોતી; તેમાં

૧ Longinus on the Sublime.

કોઇ પણ રસ આવી શકતો;– માત્ર તેમાં સરસતા હતી એટલોજ ગુણ હતો. તેમાં પહેલી વાર પ્રેમને નિરંકુશ સ્થાન અપાયું. આમ શિષ્ટાચારથી પર એવા સાહિત્યમાં કલાનું મુખ્ય ધ્યેય સધાયું અને નવાં બળો ઉભાં થયાં.

પછી ખ્રીસ્તી ધર્મગુરુઓના હાથમાં સાહિત્યની સત્તા ગઇ અને તેમણે ગ્રીક શિષ્ટાચાર જોડે વિવકન્યાને સુલભ એવાં ધર્મનાં ધોરણો જોડી નાંખ્યા.

યુરોપીય પુનર્ઘટના રેનાંસાં (Renaissance) નું બળ ઇ. સ. ૧૪–૧૫મી સદીમાં પ્રગટ્યું. ધાર્મિક ધોરણો છોડી વિવેચકો શિષ્ટાચારી નહીં પણ શિષ્ટાચાર જેમાંથી પ્રગટ્યો એવી કલાને સાહિત્ય –ફીડીયાસનું શિલ્પ ને વર્જીલ અને હોમરની કવિતા તરફ વળ્યા. ગ્રીક અપૂર્વતા યુરોપને મુગ્ધ કરી રહી અને સરસતાનાં શાશ્વત ધોરણ તરફ આકર્ષી રહી. પ્રાચીન સ્વામીઓના અનુકરણથી સ્વાભાવિક, અનિયંત્રિત સરસતાનું દર્શન થવા લાગ્યું. અને સાહિત્ય શિષ્ટાચારીને બદલે આનંદ-લક્ષી થવા લાગ્યું.

પણ એરીસ્ટોટલના શિષ્ટાચારની સત્તા યુરોપીય સાહિત્યકો પરથી ખસી નહીં. ડગલે ડગલે આનંદલક્ષી સાહિત્યની અવગણના થવા લાગી.

પણ ૧૮ મી સદીમાં સુવિખ્યાત ' એન્સાઇક્લોપીડીસ્ટ ' ડીડેરોએ આનંદપ્રાપ્તિનો મંત્ર જપી, શિષ્ટાચારી વિવેચન સામે બળવો કર્યો. ફ્રેંચ ઉત્ક્રાંતિના ત્રણ વિશ્વકર્માઓ, અર્વાચીનતાના આદ્ય મંત્રદ્રષ્ટા–વોલ્ટેર, રુસો ને ડીડેરો–માંના આ એકે લોંગીનસનું ભુલાએલું ધોરણ, આનંદપ્રાપ્તિ, ફરીથી રજુ કર્યું.

ઇ. સ. ૧૭૮૯માં ફ્રેંચ વિપ્લવ થયો. માનવજાતિનાં બંધનો તુટવા શરુ થયાં અને સાથે શિષ્ટાચારી વિવેચનની શૃંખલા પણ યુરોપમાં

ત્રુટી. વિપ્લવનું અનેકરંગી આકર્ષણ, નેપોલીઅનનાં અદ્ભૂત પરાક્રમો ને તેથીએ અદ્ભુત વ્યક્તિત્વે યુરોપની કલ્પનાને દરેક સ્વરૂપે, દરેક રીતે ઉત્તેજી; અને સરસતા સર્જાવવાની પ્રેરણા આપી. બાઇરન ને શેલી એ ઇંગ્લાંડમાં, શીલરે જર્મનીમાં શિષ્ટાચારી વિવેચનનો પડકાર કરી રસનું દર્શન ને સર્જન કર્યું.

ઇ. સ. ૧૮૩૦માં વીકટર હ્યુગોનો હરનાનીનો ખેલ પડ્યો. આનન્દલક્ષી સાહિત્યકો (Romantists) વિજયદુંદુભિ ગગડાવી રહ્યા.[૧] ગોતીએર ને સ્ટેંધાલ, મેરીમી, સેંડ ને મુસે–બધા–રસસતાના સર્જનમાં મસ્ત બન્યા. સ્ટેંધાલ ને સેંટ વિવેચનને શિષ્ટાચારમાંથી છુટું કર્યું. એરીસ્ટોટલના પંજામાથી યુરોપીય વિવેચન છુટયું; ને સાહિત્યનું ધ્યેય આનંદપ્રાપ્તિ લેખાવા લાગ્યું. વીકટર હ્યુગોએ અર્વાચીન વિવેચનનો મહામંત્ર ઉચ્ચાર્યો: "કૃતિ સારી છે કે ખોટી છે–એજ માત્ર વિવેચનનો વિષય."

સેંટ્સબરી કહે છે: "આ વાક્ય શકવર્તી છે. વિવેચનના સાહિત્યનો આ મહામંત્ર છે. કોઇ પ્રાચીન તેને ઉચ્ચારી શક્યો નહોતો. પ્રેટ્રીઝીએ તે અજાણ્યે ઉચ્ચાર્યું હતું. જર્મન અને અંગ્રેજી આનન્દલક્ષી વિવેચકો આ સૂત્રની આસપાસ ભમ્યા હતા. તેમણે તે સૂચવ્યું હતું, તેને માટે અથવા તેના જેવા સૂત્ર માટે જવાબદાર થયા હતા. પણ સાહિત્યના અધિકાર પત્ર તરીકે તેને કોઇએ ઉચ્ચાર્યું નહોતુ. હ્યુગો એનાથી ડરીને અથવા એનાથી અડધો અજાણ્યો હોય તેમ એને છોડી દેતો નથી. ફરી ફરીને તે ઉચ્ચારે છે, દરેક વખતે નવ-શિષ્ટાચારીઓને ઘા કરવા માટે. સાધનો શાં વાપર્યાં તેની ફીકર નહીં; કેમ વાપર્યાં તેટલું જ પુછો. કાવ્યમાં સારી ને નરસી વસ્તુ હોતી જ નથી; સારા ને ખોટા કવિઓ જ હોય છે. દરેક વસ્તુ સાહિત્યનો વિષય થઇ શકે છે. કવિતાના પ્રદેશમાં દરેકને મત આપવાનો અધિકાર છે. કલાકારે કેવું

૧ See Gautier's History of Romanticism.

કામ કર્યું છે તે જુઓ, કેમ કર્યું છે તે નહિ. કલાકારના મોંમાં ડુચો દેવાની, તેમ આંગળીએ દોરવાની કે હાથકડી કરવાની જરૂર નથી; એ જોઇએ ત્યાં જઇ શકે છે, જોઇએ તે માની શકે છે, જોઇએ તે કરી શકે છે. સ્વરૂપ, કથા, સ્થલ, કાલ, રીત આ બધાં એની સ્વેચ્છા પર રહે છે."[૧]

કલાકારનો રસદર્શન અને રસસર્જનનો, વિવેચકનો આનંદલક્ષી થવાનો. અને રસિકજનનો રસાસ્વાદ લેવાનો અધિકાર આમ ઇતિહાસમાં પહેલી વખત બહાર પડે છે.આમ Classicism–શિષ્ટાચારી વિવેચન અને Romanticism–આનંદલક્ષી વિવેચનના ભેદો સ્પષ્ટ થયા.

યુરોપીય શિષ્ટાચારી વિવેચનના સિદ્ધાંતોનો સાર નીચે પ્રમાણે આપી શકાયઃ—

"કાવ્યના ઉંચા અને વધારે સૂક્ષ્મ પ્રશ્નોનો એરીસ્ટોટલ મહા ગુરુ છે; પણ એરીસ્ટોટલનો અર્થ હંમેશાં સ્વયપ્રકાશી ન હોવાથી તેમાં પૂર્તિની જરૂર પડે છે.

કવિતા એ પ્રકૃતિની નકલ છે. પણ આ નકલ પ્રકૃતિ જેવી છે. તેનું અનુકરણ કરવાથી અથવા પ્રકૃતિ અને સામાન્ય બુદ્ધિના નિયમો પ્રમાણે ચાલતી વસ્તુ કલ્પવાથી થઇ શકે છે.

કવિ નુકશાનકર્તા નથી, પણ ઉપયોગી છે. પણ તેણે આનંદ આપવો જોઇએ એટલું જ નહિ, પણ તેણે ઉપદેશ કરવો જોઇએ.

કાવ્યના પ્રકારો માત્ર કવિઓની પદ્ધતિનું વર્ગીકરણ નથી પણ શિષ્ટાચાર પ્રમાણે બનાવેલી વ્યાખ્યા છે. તેમાંથી કાવ્યો સ્વતંત્ર રીતે સરજાવી શકાય છે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ કવિતા સરજાવવી જોઇએ.

૧ Saintsbury: History of Criticism Vol 111

કરુણપરિણામક નાટકના સામાન્ય નિયમો એરીસ્ટોટલે આપ્યા છે, પણ તે ઉપરાંત સમય, સ્થળ અને વ્યાપાર ત્રણેની એકતા સચવાવી જોઇએ. આવું નાટક પદ્યમાં જ લખાય, અને પદ્ય જો કે કવિતાનું સ્વરૂપ નથી છતાં આ પ્રકારનાં નાટકથી પદ્ય અવિયોજ્ય છે.

હાસ્યરસપ્રધાન નાટકમાં ગદ્ય ચાલી શકે. જુનાં મહાકાવ્યોના નિયમોમાં કૈંક ફેરફાર થઇ શકે અને નવું મહાકાવ્ય કે વીરકાવ્ય લખી શકાય. એકતા તો આ પ્રકારને પણ જોઇએ. અને અદ્ભુત રસથી પૂર્ણ એવી કથાના જેવો સ્વચ્છંદ મહાકાવ્યને નહીં પરવડે. આ શીવાય બીજા બધા પ્રકારનાં કાવ્યો હલકાં છે.

આ બધા નિયમો અમલમાં લાવવા કવિએ આદિ, અંત અને મધ્યમાં પ્રાચીનોનો શિષ્ટાચારજ જોવો. પ્રાચીન એટલે વર્જીલ, બહુ તો હોમર.

પણ સમગ્ર રીતે જોતાં પ્રાચીનોએ દરેક સ્વરૂપ ને પ્રકાર આગળ ધડી રાખ્યો છે અને દરેક પ્રકાર એવી રીતે ઘડયો છે કે તેમનું અનુકરણ કરવું તેજ વિજય મેળવવાનો રસ્તો છે."

આ ઉપરથી 'classicism' નો અર્થ સ્પષ્ટ થશે. હવે આનન્દલક્ષી વિવેચનના સિદ્ધાંતોના સાર તરફ જોતાં ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે.

"સાહિત્યના દરેક યુગનો અભ્યાસ વિવેચકે કરવો જોઇએ. ને દરેકમાંથી તેને કૈં શીખવાનું મળવાનું. 'ગોથિક' અજ્ઞાન–મધ્યકાલનું અસંસ્કારી અજ્ઞાન–એ શબ્દ જે અજ્ઞાન પર રચાયો છે, અને અયુક્ત છે.

સાહિત્યનો એક યુગ બીજાને માટે ધોરણ બાંધી શકે નહીં. દરેક યુગને પોતાના નિયમો હોય અને જો સર્વોપરી સામાન્ય નિયમો

નક્કી કરવા હોય તો દરેક યુગના દરેક નિયમો તેમાં સમાઇ શકે એવા નિયમો ઘડવા જોઇએ.

જરૂર વગર નિયમો વધારવા નહીં. અને જે નિયમો સ્વીકારવા જોઇએ તે સારા પદ્ય અને ગદ્યલેખકોની સર્જનપદ્ધતિ પરથી લેવા જોઇએ. પણ એ પદ્ધતિ પર નિયમો ઠોકી બેસાડવા જોઇએ નહીં.

એકતા હમેશા એક જ પ્રકારની હોઇ શકતી નથી, પણ સાહિત્યના સ્વરૂપ પ્રમાણે બદલાય છે. કોઇક વખત એક પ્રકારની સાહિત્યની કૃતિઓમાં પણ જુદા જુદા પ્રકારની એકતા હોય છે.

સાહિત્યના પ્રકારોના નિશ્ચેતન વિભાગો પાડવા ન જોઇએ. પ્રકારમાં પણ ઉપપ્રકારો હમેશાં થઇ શકે છે.

સાહિત્યની કીંમત પરિણામ પરથી જ કરવી જોઇએ. જો સાહિત્ય પરિણામે સારું હોય તો પદ્ધતિ સારી નથી એમ માનવું નહીં.

સાહિત્યનું ધ્યેય આનંદ છે; એનો આત્મા કલ્પના છે; એનો દેહ શૈલી છે.

માણસને જેમાં રસ પડે તેનો જ રસાસ્વાદ કરવાનો તેને અધિકાર છે. એને રસ પડ્યો એ જ એના વિવેચનનું મૂલ ધોરણ છે.

વિષય ઉપર કશો આધાર રહેતો નથી. બધો આધાર વિષયમાં રસની જમાવટ કેવી છે તે ઉપર રહે છે.

સરસ પદ્ય કે ગદ્યના સ્રષ્ટાએ ભલા માણસ થવું એ જરૂરનું નથી; એ ભલો માણસ ન હોય તો એ દયાને પાત્ર છે એટલું જ.

સાહિત્ય પર નીતિના નિયમોનું સામ્રાજ્ય નથી, સુરુચિનું છે.

ડહાપણ એ સારી વસ્તુ છે, પણ તેના પર ઘણી વખત જોઇએ તેના કરતાં વધારે ધ્યાન અપાય છે. ડહાપણ જેમાં ન હોય એ વસ્તુ સરસ ન જ હોય એમ માનવાને કારણ નથી.

દરેક કલામાં રહેલો રસ બીજામાં લઇ શકાય. કાવ્યમાં સંગીત કરતાં વધારે નાદમાધુર્ય, ચિત્રકલા કરતાં વધારે રંગવૈવિધ્ય આવી શકે.

વિવેચકનું પ્રથમ લક્ષણ સરસતાના સંસ્કાર અંતરમાં ઉતારવાની શક્તિ છે. બીજું લક્ષણ તે સંસ્કારોને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ છે.

સરસતા કદી રાક્ષસી થઇ શકે નહિ. સરસતા એ જ કૃતિને સફલ કરે છે, અને નિયમમાં આણે છે."[1]

૮

'Classical' અને 'Romantic' આ બે શબ્દોમાં રહેલી ભાવનાનો જો ખરી રીતે વિચાર કરીએ તો જે સાહિત્ય એરીસ્ટોટલનાં ધોરણોથી ઘડાયું ન હોય તેને Classical–ખરા અર્થમાં–કહેવાય જ નહિ. છતાં આપણા સાહિત્યમાં એ ભેદ ઉભો કરવાના પ્રયત્નો થયા છે.

આ ધોરણે પાડેલા સાહિત્યના વિભાગોને સ્વ. કાન્ત સ્વસ્થ ને મસ્ત કહે છે; રા. આનંદશંકરભાઇ સસ્કારી સંયમવાળું ને જીવનના ઉલ્લાસવાળું સાહિત્ય કહે છે, રા. વિજયરાય રૂપપ્રધાન અને રંગપ્રધાન કહે છે. સબહુમાન, મને કહેવું પડે છે આ શબ્દો વડે

૧ આ સિદ્ધાંતોની તારવણી સેંટસબરીનાં વિવેચનના ઇતિહાસમાં આપેલા સાર ઉપરથી લીધી છે. સ્પષ્ટ રીતે સમન્વય તે માટે તરજુમો કરવાને બદલે ઉપયોગી નીવડે એવો મારી જ ભાષામાં અનુવાદ આપ્યો છે.

આપણા સાહિત્યના વિભાગો કરી શકાય નહીં; તેને યુરોપીય સાહિત્યના વિશિષ્ટ શબ્દો 'Classical' ને 'Romantic' વડે દર્શાવી શકાય નહિ.

પરાપૂર્વથી આપણો સ્વભાવ સ્વચ્છંદી, વહેમી, કલ્પનામાં વિહાર કરનારો, અદ્દ્ભુત રસનો રસીયો છે. આપણા દેવો ગ્રીક દેવો જેવા માનુષી નથી; આપણાં મહાકાવ્યો હોમરના જેવાં સંયમી નથી. આપણે ત્યાં અતિશયોક્તિની સુગ કોઇને હોય એવું દેખાતું નથી; અલંકારનો અભાવ કોઇને રુચ્યો નથી. એટલે ગ્રીક ધોરણો અહીંઆં થયાં નથી એટલુ જ નહીં પણ તે સ્વીકાર્ય થાય એવી સ્થિતિ કોઇ દિવસ હતી નહીં. આપણા પ્રાચીનોમાં અપૂર્વ ને સયમી એવા કાલિદાસના કુમારસંભવ ને મેઘદૂતમાં કલ્પનાવિહાર અને અલંકાર-સમૃદ્ધિ મોટા–Romantist–આનંદલક્ષી સાહિત્યકને શરમાવે એવાં છે. આપણું બધું જ સાહિત્ય આમ એરીસ્ટોટલના ધોરણોથી વિરૂદ્ધ છે. મમ્મટ કાવ્યને '**नियतिकृत नियम रहिता**' કહી યુરોપીય શિષ્ટાચારનો પાયો જ ખોદી નાખે છે.

એકજ વિશિષ્ટતા યુરોપીય અને હીંદી શિષ્ટાચારી સંપ્રદાયમાં સામાન્ય છે; અને તે સાહિત્ય ને અલંકારના પ્રકાર ને ઉપ–પ્રકારનાં ચોકઠાં કરવાની. અલંકારશાસ્ત્રીએ આપેલી કાવ્યની વ્યાખ્યામાં રસને પ્રાધાન્ય મળે છે ખરુ. પણ સાહિત્યની આંકણીમાં તો રસના પણ આઠ ભાગ કરી નિશ્ચેતન ધોરણ કરી નાખવામાં આવે છે. આ સપ્ર-દાય હીંદમાં દંડી અને વામનની પૂર્વે બહુ લાંબો વખત થયાં પ્રગટ્યો હોય એમ માનવાને કૈ સાધન નથી. આશરે ચોથીથી દશમી સદી સુધી વિવેચનનો આ સંપ્રદાય ફુલ્યો અને ફાલ્યો, અને વિવેચન એટલે પ્રકાર ને અલકારભેદનું શાસ્ત્ર એ માન્યતાથી પર કોઇ ગયું નહીં.

અને પંડિતોના હાથમાં જ સાહિત્યની કીમત કરવાની હોવાથી આ સંપ્રદાયની પ્રણાલિકા એવી કૃત્રિમ ને જડ થઇ કે સાહિત્યે, આનંદપ્રાપ્તિ અને કાલિદાસાદિ પ્રાચીનોનો શિષ્ટાચાર બન્ને છોડી, માત્ર અલંકારથી લાદેલા ઉંટની માફક શુષ્કતાના રણમાં પ્રયાણ કર્યાં જ કર્યું.

મધ્યકાલમાં માત્ર બેજ પ્રકારનું સાહિત્ય રચાયું છેઃ એક પૌરાણિક શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ચાલતું સાહિત્ય; બીજું અદ્ભૂત રસથી પૂર્ણ લોકકથાનું સાહિત્ય. પહેલું પુરાણીઓએ રચ્યું. પણ પ્રેમાનંદ અને વલ્લભ જેવા પણ પુરાણોમાં પણ અદ્ભુત રસ ઓછો લાગવાથી પૌરાણિક શિષ્ટાચાર છોડી વધારે અને વધારે આનંદલક્ષી કૃતિઓ કરવા લાગ્યા. લોકકથામા તો સંસ્કૃત અને જૈન કવિઓએ પહેલેથી અદ્ભુત રસ પુર્યો જ હતો. સામળભટ જેવાએ તે કથાઓમાંથી પણ ધર્મની દૃષ્ટિ કાઢી નાખી તેમને કેવળ આનંદલક્ષી બનાવી.

જ્યારે અર્વાચીન કાળ આવ્યો ત્યારે સંસ્કૃત સાહિત્યના રસદર્શન ને રસસર્જનના આદર્શો સાહિત્યમાં ઉતરવા માંડ્યા એટલે સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક શિષ્ટાચાર પેદા થયો. બીજી પદ્ધતિએ મધ્યકાલીન સાહિત્યનો શિષ્ટાચાર લીધો. અને ત્રીજી પદ્ધતિ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સત્તા ભોગવતા આનંદલક્ષી સાહિત્યકોની અસરથી ઉભી થઇ. મનસુખરામના લેખોમાં, મણિલાલનાં નાટકોમાં, ગોવર્ધનરામના 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં, સંસ્કૃત શિષ્ટાચાર ક્ષણે ક્ષણે વધારે ઘસાતો, દેખા દે છે. દલપતરામ સાથે મધ્યકાલનો શિષ્ટાચાર અદૃષ્ટ થાય છે. નર્મદથી આનંદલક્ષી રસસર્જન શરુ થયું તે ઉત્તરોત્તર વૈવિધ્ય ને સમૃદ્ધિ પામતુ રા. નરસિંહરાવ, કલાપી, કાંત અને રા. નાનાલાલમાં ઉતરી આવે છે.

પણ આપણું રસસર્જન જેવું આનંદલક્ષી હતું અને થતું જાય છે તેવી વિવેચન પદ્ધતિ નહોતી, તેમ જ થતી પણ નથી. પુરાણી અલંકાર પદ્ધતિનો મોહ હજી છેક ગયો નથી. અને આનંદલક્ષી વિવેચનના ક્ષેત્રમાં–કેટલાક મોટા વિવેચકો થયા છે છતાં–સંતોષકારક પ્રગતિ થઇ નથી. હમણાં કોઇ કોઇ વિવેચકો શુદ્ધ, આનંદલક્ષી વિવેચનનો સંપ્રદાય, જાણ્યે અજાણ્યે, સ્થાપવા મથે છે ખરા; પણ એક બે અપવાદ શીવાય સ્વાતંત્ર્યનો વિજયધ્વજ ખુલ્લી રીતે ફરકાવતાં ખચાય છે; અને નવાં ધોરણો સરજાવવાના મોહમાં ખરી સરસતાનું અન્વેષણ અને પારખ કરવાનું મુલતવી રાખે છે. ઘણા વિવેચકો આનંદલક્ષી વિવેચન કરવાનું શરુ કરી, પછી કોઇક વિષકન્યાના મોહમાં સરસતાથી વિમુખ થઇ બેસે છે.

૯

સાહિત્યમાં રહેલી આનંદવાહી સરસતાનું અન્વેષણ અને પારખ એ વિવેચન. અને જેટલી રીતે અન્વેષણ અને પારખ થઇ શકે તેટલી રીતે વિવેચન કરી શકાય. શિષ્ટાચારી વિવેચનની પદ્ધતિ ઘણી જ સહેલી હતી. કયા પ્રકારની કૃતિ છે? એરીસ્ટોટલ, દંડી, મમ્મટ શું શું કહે છે? કયો રસ છે? રસની વ્યાખ્યા જુઓ. કેવો નાયક છે? કેવી નાયિકા છે? કયા અલંકાર છે? આ પ્રમાણે કૃતિને જુદી પાડી, તેના પર ચીઠ્ઠી ચોઢી, યોગ્ય ખાનામાં મુકી દીધી એટલે વિવેચન પૂરું થયું.

આનંદલક્ષી વિવેચનનો એક પ્રકાર ઉત્ક્રાંતિવાદી વિવેચન છે. એની રીત પ્રમાણે વિવેચકનું પહેલું કર્તવ્ય તો કૃતિના સ્વરુપનો ઇતિહાસ અને ઉત્ક્રાંતિ નોંધવાનું છે. નાટક પર વિવેચન હોય તો તેનું સંસ્કૃત સ્વરૂપ, ગુજરાતી સ્વરૂપ, અંગ્રેજી સ્વરૂપ એ ત્રણનો વિકાસ

નોંધવો પડે, અને એ એકાકાર કેમ થયાં અને પ્રસ્તુત નાટકના સ્વરુપમાં એ ત્રણે કેમ પરિણામ પામ્યાં એ પહેલાં જોવું પડે. સાઇમન્સે વિવેચનની વ્યાખ્યા આપી હતી કે 'દિશાની પરવા વિનાનાં બળોની આંકણી તે વિવેચન.' આ વ્યાખ્યા બ્રુન્ટીએર જેવા વિવેચકોએ ખોટી પાડી છે; અને, સ્વરૂપની ઉત્ક્રાંતિના અભ્યાસથી બળની દિશા પરખાય છે, એ વિવેચનનો એક સિદ્ધાંત થઇ ગયો છે. જ્યાં સુધી કૃતિના સ્વરૂપનો વિકાસ સમજાય નહીં, ત્યાં સુધી સ્વરૂપ અને તેની સરસતા વચ્ચે રહેલો નિકટ સંબધ સમજાય નહીં.

બીજો વિકાસક્રમ વિવેચકે નોંધવો જોઇએ તે જે ભાષામાં કૃતિ હોય તેના સાહિત્યનો. સાહિત્ય યુગે યુગને જોડતી સજીવ સાંકળ કેવી છે અને એમાં કૃતિનુ શું સ્થાન છે એ નક્કી કરવાથી જ કયાં કયાં બળોની કલાકાર પર અસર થઇ તે સમજાય છે. આથી સરસતાની પારખ સહેલી થઇ પડે છે. ઘણીવાર રા. નરસિંહરાવમાં આ વિવેચનની છાયા દેખાય છે.

કેટલાક અર્વાચીન વિવેચકો ઉત્ક્રાતિવાદને મહત્તા આપે છે. સરસતાનું સર્જન સ્થાનિક પરિસ્થિતિ ને જનસમૂહની પેઢીઘર ઉતરી આવેલી વૃત્તિ પર આધાર રાખે છે—આ માન્યતા કલાકારની સ્વતંત્ર સર્જકતા સ્વીકારતી નથી. ટેઇને આ મત એના તેજસ્વી 'અંગ્રેજી સાહિત્યના ઇતિહાસ'મા સ્વીકાર્યો છે, પણ એના પછી કોઇ વિવેચકે એ મતને શુદ્ધ સ્વરૂપે સ્વીકારવાની હીમત કરી નથી.

આનદલક્ષી વિવેચનો એક પ્રકાર તત્ત્વદર્શી વિવેચન છે. સરસતા શુ છે તે તત્ત્વજ્ઞાનની મદદ વડે તે નક્કી કરે છે અને પછી તેવી સરસતા કૃતિમા છે કે નહીં, તેનો નિર્ણય કરે છે. પ્લેટો માનતો કે સરસતા શાશ્વત ને સંપૂર્ણ—પરબ્રહ્મ જેવી—બધાથી નીરાળી છતા

બધામાં પ્રસરેલી છે; અને તેનું દર્શન સરસ સાહિત્યમાં થવું જોઇએ. બર્કે 'ભવ્ય ને સરસ' ઉપર નિબંધ લખ્યો છે. કેન્ટે સરસતાનાં તત્ત્વોનું સર્વગ્રાહી અન્વેષણ કર્યું છે. આ પદ્ધતિ શિષ્ટાચારી વિવેચન જેવી જ કૃત્રિમ છે. અને ઉપયોગમાં આણતાં અસંતોષકારક પરિણામ આવે છે. સરસતા કોને કહેવી ? આનંદપ્રાપ્તિથી સ્વતંત્ર રીતે અપૂર્વતાનાં લક્ષણો કયાં છે તે કેમ કહી શકાય ?

આનંદલક્ષી વિવેચનનો મુખ્ય પ્રકાર રસદર્શી વિવેચન છે.

અંગ્રેજી વિવેચક હેઝલીટની વિવેચકની વ્યાખ્યામાં આ દૃષ્ટિબિંદુ સમાયું છે. "ખરા વિવેચનમાં કૃતિનાં રંગ, છાયા ને તેજ, આત્મા ને શરીર પ્રતિબિંબિત થવાં જોઇએ." એટલે સરસતાની પારખ કરવા તે કઇ સામગ્રી વડે ઉદ્ભવી, તેને કેવી રસવૃત્તિએ સર્જાવી, તેને સરજનારની રસિકતા કેવી હતી, તે રસવૃત્તિ કેવા વ્યક્તિત્વમાંથી પ્રગટી અને તે વ્યક્તિત્વ કેવા સંયોગોમાં ઘડાયું તે બધાને શોધી, સરસતાના સર્જનની ક્રિયા સર્જકના દૃષ્ટિબિંદુથી વર્ણવવી જોઇએ. આમ કલાકારના દૃષ્ટિબિંદુથી તેની કૃતિની સરસતાનો નિર્ણય કરવા આનંદલક્ષી વિવેચકો બેઠા. આ બધામાં સેંટ બવ મોટામા મોટો વિવેચક છે. એના મત પ્રમાણે વિવેચન એટલે રસવૃત્તિના વિકાસનો ઇતિહાસ; કલાકારના મગજને જીવંત વ્યક્તિ ગણી તેનું, જાનવરશાસ્ત્રના જેવું વિકાસશાસ્ત્ર રચવું તે (Natural history of minds).

સેંટ બવની વિવેચન પદ્ધતિ વીશે એક સુવિખ્યાત લેખક કહે છેઃ 'વિવેચનનો જુનો સંપ્રદાય પુસ્તકને સંપૂર્ણ કૃતિ માનતો; અને જેવી છે તેવીનું જ તે નિર્ણય કરતો. સેંટ બવે જોયું કે પુસ્તક સમજવા માટે પુસ્તકની સર્જનક્રિયા, એનું મૂલ ને એના વિકાસનો

અભ્યાસ કરવો જોઇએ. છાપેલા પાના પાછળ રહેલો લેખીનીવાળો હાથ, તે હાથ જેનું અંગ છે તે શરીર, તે શરીરની ઉમર ને ટેવો,– એક શબ્દમાં કહીએ તો–જેનો (જેની રસવૃત્તિનો) વ્યાપાર એક કાવ્યમાં, કથામાં કે નાટકમાં મઢાયો છે, ચીત્રાયો છે તે માનવને, પોતે જેવો તે વિચરતો હતો, છવી ગયો હતો તેવો, જોવો તે તેનું ધ્યેય હતું. માનવના અંતરાત્મામા આમ જોવા માટે તેનું આંતરવ્યક્તિત્વ, તેમજ શારીરિક ને નૈતિક વ્યક્તિત્વ જાણવું જોઇએ. અને તેની સામાજિક પરિસ્થિતિ, તેનું કુટુંબ, તેનો વર્ગ, તેના યુગનાં જીવનનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ જે એણે સ્વીકાર્યાં હોય તે બધાં જોવા જોઇએ."[1]

આમ ૪૦ મોટા પુસ્તકોમા કલા ને સાહિત્યનું વિવેચન કરવામાં સેંટ બવે જીવન વીતાવ્યું. ટુંકામાં તે શેક્સપીઅરના શબ્દોમાં 'હઝાર આત્માવાળો માનવ' બન્યો. અને એના વડે વિવેચન રસસર્જન બન્યું, રસદર્શન આંખ આગળ ખડું થયું, ને નિબંધો કાવ્ય થઇ રહ્યા. ગુજરાતમાં આ વિવેચન ક્યારે સંચરશે? કોઇ ભાવિ વિવેચક, વિષકન્યાઓના મોહપાશમાથી છુટી, આવું રસદર્શન કરાવશે તો રા. નાનાલાલના વિવેચનમા એનાં કૈંક બીજ જડશે.

આનંદલક્ષી વિવેચનનો એક અપૂર્વ પ્રકાર તે સંસ્કારાત્મક વિવેચન (Impressionalism). આ વિવેચન કરતી વખતે વિવેચક શાસ્ત્રકાર કે સરખામણી કરનાર. ઉત્ક્રાંતિવાદી કે રસદર્શી થતો નથી. તે કલાકારની માફક કૃતિનો રસીયો થઇ બેસે છે. તેનાં ભાવ ને ઊર્મિને પલવાર પોતાના કરી તેની જોડે તાદાત્મ્ય સાધે છે–તેને ધ્યેય ગણી સમાધિની અવસ્થા ભોગવે છે. કાંપતે હૃદયે તે કૃતિનો ઉપભોગ કરે છે. તેમાં રહેલી નાદ ને અર્થની અવિયોજ્ય મોહકતા સમજે છે

---

૧ Paul Bourget : The Critical Essay in France.

તેમાં સમાએલાં રસદર્શન ને સર્જનનાં રહસ્યો પારખે છે. તેની સરસતા લુટે છે, પોતાની કરે છે. અને કવિ પ્રિયતમા જોડે તાદાત્મ્ય સાધતાં જેમ કવિતા ઉચ્ચારે છે, તેમ સમાધિની મસ્તીમાં પોતાના સંસ્કારો ઉચ્ચારે છે. આ ઉચ્ચારણ માત્ર વિવેચન નથી; કલાત્મક કૃતિ છે. આમ રસાન્વેષણ અને રસસર્જન એક બને છે.

આ વિવેચન સામાન્ય વિવેચકોને સુલભ નથી. એ માટે રસદર્શન ને રસસર્જન કરવાની શક્તિ જોઇએ. કલ્પનામાં વિહરવાની પાંખો પણ જોઇએ. સરસતા પારખવાની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ જોઇએ, તેમ રસવૃત્તિમાં સર્જકતા જોઇએ. કાર્લાઇલ, હ્યુગો, આનાતોલ ફ્રાંસ જેવા જ આ પ્રકારનું વિવેચન સફળતાથી કરી શકે છે.

અને વિવેચનના યોગીશ્વરો આવું રસદર્શન જેમ જેમ કરે છે તેમ તેમ કલા અને સાહિત્યની સરસતાની ખરી પારખ થાય છે. તેમ તેમ સરસતા ને તેના શબ્દદેહની મોહની ભાવનાઓ જગવે છે અને અપૂર્વતા પ્રાપ્ત કરવાની ઝંખના જગાડે છે. અને તેમતેમજ રસિકતા શૃંખલાઓ છોડી, રસાસ્વાદનો અધિકાર ભોગવવા તત્પર થાય છે. અને જો રસિકો આ અધિકાર સરક્ષવાને તત્પર ને ભોગવવાને સક્ષમ રહેશે તોજ ટીકાકારો અદૃષ્ટ થશે, ખરા વિવેચકો સરસતાનું અન્વેષણ આરંભશે, વિવેચનનો સંપ્રદાય ઇજારો છોડી રસદર્શન કરવા અને કરાવવાનું કર્તવ્ય શરુ કરશે. અને આપણે કલાકારોના અનિયન્ત્રિત સર્જનના ભોક્તા થઇશું. અને સર્વાંગસંપૂર્ણ સરસતા નિરંકુશ બની સામ્રાજ્ઞીપદે બીરાજે; કલા, સાહિત્ય અને જીવનને ભાવનાત્મક અપૂર્વતાની પ્રેરણાથી ઉચ્ચાભિલાષી અને વિશુદ્ધ કરે; સરસતાથી ઝરતો આનંદ સુલભ થઇ, આજ દેહે, પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરાવે—આવાં સ્વપ્નાં સેવતા કલાકારોના સંદેશાથી

રસદર્શી વિવેચકો રસાસ્વાદને સંતોષશે ત્યારે જ શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થશે. ત્યાં સુધી તો દરેક રસિકને પોતાનો રસાસ્વાદનો અધિકાર સાચવતાં, મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ શુનઃશેપની માફક કહેવું પડશેઃ

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत ।
अवाधमानि जीवसे[1] ॥

૧. હે વરુણ! અમારા ઉપરનો પાશ ઢીલો કરો, અને મધ્યમ (વચલા) તથા અધમ (નીચેના) પાશ તોડી નાખો, કે જેથી અમે જીવી શકીએ

—ઋગ્વેદ, મં. ૧, ૨૧-૧૯.

તેમાં સમાએલાં રસદર્શન ને સર્જનનાં રહસ્યો પારખે છે. તેની સરસતા લુટે છે, પોતાની કરે છે. અને કવિ પ્રિયતમા જોડે તાદાત્મ્ય સાધતાં જેમ કવિતા ઉચ્ચારે છે, તેમ સમાધિની મસ્તીમાં પોતાના સંસ્કારો ઉચ્ચારે છે. આ ઉચ્ચારણ માત્ર વિવેચન નથી; કલાત્મક કૃતિ છે. આમ રસાન્વેષણ અને રસસર્જન એક બને છે.

આ વિવેચન સામાન્ય વિવેચકોને સુલભ નથી. એ માટે રસદર્શન ને રસસર્જન કરવાની શક્તિ જોઇએ. કલ્પનામાં વિહરવાની પાંખો પણ જોઇએ. સરસતા પારખવાની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ જોઇએ, તેમ રસવૃત્તિમાં સર્જકતા જોઇએ. કાર્લાઇલ, હ્યુગો, આનાતોલ ફ્રાંસ જેવા જ આ પ્રકારનું વિવેચન સફળતાથી કરી શકે છે.

અને વિવેચનના યોગીશ્વરો આવું રસદર્શન જેમ જેમ કરે છે તેમ તેમ કલા અને સાહિત્યની સરસતાની ખરી પારખ થાય છે. તેમ તેમ સરસતા ને તેના શબ્દદેહની મોહની ભાવનાઓ જગવે છે અને અપૂર્વતા પ્રાપ્ત કરવાની ઝખના જગાડે છે. અને તેમતેમજ રસિકતા શૃંખલાઓ છોડી, રસાસ્વાદનો અધિકાર ભોગવવા તત્પર થાય છે. અને જો રસિકો આ અધિકાર સરક્ષવાને તત્પર ને ભોગવવાને અક્ષમ રહેશે તોજ ટીકાકારો અદષ્ટ થશે, ખરા વિવેચકો સરસતાનું અન્વેષણ આરંભશે, વિવેચનનો સપ્રદાય ઇજારો છોડી રસદર્શન કરવા અને કરાવવાનું કર્તવ્ય શરુ કરશે. અને આપણે કલાકારોના અનિયંત્રિત સર્જનના ભોક્તા થઇશું. અને સર્વાંગસંપૂર્ણ સરસતા નિરંકુશ બની સામ્રાજ્ઞીપદે બીરાજે, કલા, સાહિત્ય અને જીવનને ભાવનાત્મક અપૂર્વતાની પ્રેરણાથી ઉચ્ચાભિલાષી અને વિશુદ્ધ કરે; ગરસતાથી ઝરતો આનંદ સુલભ થઇ, આજ દેહે, પરમાનંદની પ્રા[illegible] કરાવે—આવાં સ્વપ્નાં સેવતા કલાકારોના સદેશાથી

રસદર્શી વિવેચકો રસાસ્વાદને સતોષશે ત્યારે જ શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થશે. ત્યાં સુધી તો દરેક રસિકને પોતાનો રસાસ્વાદનો અધિકાર સાચ-વતાં, મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ શુનઃ શેપની માફક કહેવું પડશેઃ

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत ।
अवाधमानि जीवसे[1] ॥

1. હે વરુણ ! અમારા ઉપરનો પાશ ઢીલો કરો, અને મધ્યમ (વચલા) તથા અધમ (નીચેના) પાશ તોડી નાખો, કે જેથી અમે જીવી શકીએ.

—ઋગ્વેદ, મં. ૧, ૨૧-૧૯.

માનવતાના આર્ષદર્શનો

૧૯૨૭

સંસદના સભ્યો, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો !

આ વર્ષે દર વર્ષથી જુદી જાતની પરિસ્થિતિમાં આપણે ભેગાં મળ્યાં છીએ. તમે જાણો છો કે દુઃસહ નુકશાનને લીધે સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીએ પોતાનું પ્રેસ વેચી દીધું છે. એ પ્રેસ અને તેના કાર્યકર્તાઓ સંસદની પ્રવૃત્તિને જે સબળ વેગ આપી શકતા તે વેગનો લાભ હવે આપણને મળતો નથી. સદ્‌ભાગ્ય એટલું જ છે કે પ્રેસ શીવાયની બીજી યોજનાઓ એ કંપની સાચવી રહી છે; અને પ્રેસ પણ, સંસદ સાથે સહયોગ સાધવા તત્પર એવા વડોદરાના જાણીતા પ્રકાશક, રા. મોહનલાલ કોઠારી વગેરેના હાથમાં ગયું છે. 'ગુજરાત'ની ઓફિસ મુંબાઇ અને વડોદરા એમ બે ઠેકાણે અત્યારે વહેંચાઇ ગઇ છે. આ બધાનું પરિણામ શું આવે છે તેની આગાહી કરવા માટે પુરતાં સાધનો મળે એટલો સમય હજી વીત્યો નથી.

સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીના ડીરેક્ટરની બોર્ડના પ્રમુખ રા. ગુલાબચંદ દેવચંદ ઝવેરી ગુજરી ગયા. અંગત મિત્ર, સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીના સ્થાપક ને અગ્રગણ્ય અને સંસદના પરમ મિત્રના મૃત્યુનું સ્મરણ

કરતાં મને આઘાત થાય છે. થોડા સમયપર સંસદના સભ્ય, ભાઇ હરિલાલ દેસાઇ સ્વર્ગસ્થ થયા. એમની બુદ્ધિ, સેવા, મીલનસારપણું ને ઉત્સાહ અણમોલા હતાં. એમના મૃત્યુથી સંસદે એક કીમતી સભ્ય ગુમાવ્યો છે.

આ વર્ષે સંસદે પાંચ નવા સભ્યો સ્વીકાર્યા છે. ગઇ પરિષદના ઉપપ્રમુખ, અને આવતી પરિષદના વિજ્ઞાનવિભાગના ચુંટાએલા પ્રમુખ ડૉ૦ કુંવરજી નાયક જેવા વિજ્ઞાનવિલાસી ગુજરાતના ભક્ત; વીલ્સન કોલેજના પ્રોફેસર અને ધારાશાસ્ત્રી રા. ગુલાબભાઇ જોશી, જેમનાં વિદ્વત્તા અને ગુજરાતપ્રેમ તમારાં બધાંની જાણમાં છે તે; રા. મોતી-ચંદ ગીરધર કાપડીઆ, જેનાં સાહિત્યવિષયક ઉત્સાહ અને જૈન-સાહિત્યનો અભ્યાસ અર્વાચીનતાના આદર્શોથી પોષાઇ રહ્યાં છે તે; સંસદના 'ગુજરાતી સાહિત્ય'ના ઉપતંત્રી રા. જ્યોતીન્દ્ર દવે, જેનાં વિશાળ સાહિત્યજ્ઞાન ને વિનોદી કલમથી તમે પરિચિત છો તે; અને 'ગુજરાત'ના ઉપતંત્રી, રા. દયાશંકર ભટ્ટ, જે એમનું ચાલે તો સંસદનો ભૂત, વર્તમાન ને ભાવિ ઉત્સાહ એકલે હાથે વ્યક્ત કરે અને જેનું તાદાત્મ્ય કોઇ પણ પુરોગામી કે સહચારી સભ્યથી ઓછું નથી તે: આ બધા જોડાયાથી સંસદ સમૃદ્ધ થઇ છે. આ મિત્રોને આ પ્રસંગે આવકાર આપવાની તક લઉં છું.

આ વાર્ષિક પ્રસંગે આપણે ઉત્સાહથી ભવિષ્યનો વિચાર કરવા ભેગાં મળ્યાં છીએ. છતાં અનેક કારણોને લીધે અત્યારે ઉત્સાહ રાખવો કઠણ થઇ પડે છે. કોપેલા પુરંદરનો પ્રતાપ હજુ વીસરાતો નથી. પ્રાચીન કવિની પંક્તિ કાનમાં અથડાય છે:

> ભાગ્યા દેશ કહાનમ ચિડોતર બાવનની ખર હારિ;
> ગૂજરાતીનું ખોખરભાગુ અજીય ન આવઇ પાર
> ચડયા કટક ડણડાહિ ચિડોત્તર ધાણધાર ધન્ધોલિ,

ઘરો જમીનદોસ્ત થઇ ગયાં છે; ખેતરો પાણીનાં ખાબોચીઆં બન્યાં છે. અને જ્યાં અત્યારે ખેતી ચાલી રહી હોત, જ્યાં શીંગાળાં ઢોર મહાલતાં હોત, જ્યાં ખેતરથી પાછી આવતી ગ્રામ્યસુંદરીઓનો ગીતધ્વન સંભળાતો હોત ત્યાં પ્રલયજલ ફરી વળ્યાં છે. નજરે દેખાય ત્યાં સુધી કીચડ ભર્યો છે. તુટેલા ઘરના મોભો ને મરેલી ગાયનાં શીંગડાં ભૂત ચેતનની કરુણ યાદ આપી રહ્યાં છે. અને ગાઉઓના ગાઉ સુધી અદષ્ટ થએલાં ગામોનાં છો બધ કુવા ને મંદિરો–ત્રિશૂલધારી ધુર્જટિએ તાંડવ વખતે ખેરવેલાં પુષ્પો સમાં–પોતાના અસ્તિત્વથી પ્રસરેલા વિનાશની કથા કહી રહ્યાં છે. ડુબી જતાં બચેલું ગુજરાત, ભયત્રસ્ત અને સાધનવિહીન, હજી કાંપે છે. તેનું કલ્પાંત ને તેની યાચના હજી સંભળાય છે.

આ પ્રલયકાલની વીરકથાઓ હજી આપણે પુરેપુરી સાંભળવાની છે. આ ગુજરાતને ઉગારવા ગુજરાતીઓએ જે ભગીરથ પ્રયત્નો આદર્યા છે તે કથા તો હજુ રચાય છે. આ પ્રયત્ન કરનારાઓમાં ચાર સંસદના સભ્યો છે તે અત્યારે કેમ વિસરાય ? તે ડા. ચંદુલાલ રા. છોટુભાઇ પુરાણી, ડા. સુમત અને રા. દયાશંકર ભટ્ટ.

પ્રલય વખતે અને ત્યાર પછી ગુજરાતે વીરતા, ઔદાર્ય ને વ્યવસ્થાશક્તિનાં ઇતિહાસમાં અનેક પાનાઓ ઉમેર્યા છે. જે રા. વલ્લભભાઇએ, રા. અમૃતલાલ શેઠે ને ડાકટર ચંદુલાલે કર્યું, જે સર પરશોત્તમદાસે કર્યું, સરકારના મુખ્ય અગ તરીકે જે સર ચુનીલાલે કર્યું, જે જે ગામેગામ નાનાંમોટાં બધાંઓએ કર્યું અને ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું, તેનો ઇતિહાસ સદાએ ગર્વપદ રહેવાનો. અને પાછું ગુજરાત પગભર થશે, ખાબોચીઆંનાં ખેતરો થશે, વેરાનમાં ગામો વસશે, વૃદ્ધ ચ્યવન ભાર્ગવ સમુ ગુજરાત

પુરંદરનો દેશ આત્મબળથી મહાત કરશે, ને પોતાના તપથી યુવાવસ્થાની શકિત ને પ્રતાપ ફરી મેળવશે તે સમયે આપણે આ પાંચદશ વર્ષના ગુજરાતને જોઇ ગર્વથી ઉચ્ચારીશું કે ગુજરાતે પુરાણો મહામંત્ર સિદ્ધ કર્યો છે: 'આત્મના આત્માનં ઉદ્ધરેત્.'

પણ આ જીવલેણ તપ આદરતાં અનેક નાનામોટા ઉત્સાહો આપણે ત્યાગવા પડશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ ગૌણ થશે; રસિકતા મંદ બનશે; ગુજરાત યુનિવર્સીટી-વખત છે ને-વ્યવહારિકતાના પ્રદેશમાં પ્રવેશતાં વાર લગાડશે. પુનઃસ્થાપના જ સમુખ ઉભી છે, વિકાસને સ્થાન નથી. એ પુનઃસ્થાપના ભાવિ વિકાસ સરળ કરશે એટલાં આશાવચન પણ આપણે ઉચ્ચારી શકીએ તો પુરતું છે. પ્રલયને લીધે કેટલાંક મુવા, કેટલાંક રઝળતાં થયાં ને કેટલાંક દુઃખી થયાં; કેટલાકે વીરતા બતાવી ને કેટલાકે સેવા કરી, કેટલાકે પૈસા ભેગા કર્યા, કેટલાકે ખર્ચ્યા, કેટલાક વીરતા નોંધશે ને કેટલાક વ્યવસ્થા વખાણશે; કેટલાક એની કથાઓ કહેશે, ગાશે કે લખશે, બધા માનવતા દર્શાવશે, જોશે કે વખાણશે; અને માનવતાનાં એ દર્શન પુનઃસ્થાપનાનો આત્મા ઘડશે.

માનવતા જોયા કે જણાવ્યા વિના માનવોને બીજા કશામાં રસ પડે છે ખરો ? માનવી ઘણો જ સ્વાર્થી-આત્મપ્રેમી છે. જેમાં માનવતા હોય તેને જોઇ રહે છે, જેની માનવતા પરખાય તેનો અભ્યાસ કરે છે. તેમાં જ તેને અખુટ રસ રહ્યો લાગે છે.

—અને તે જ પ્રમાણે કોણ પોતાની માનવતા-પછી જેવી હોય તેવી-વ્યક્ત કરવા નથી મથતો ? ખરૂં જોતાં પોતાની માનવતા વ્યક્ત કર્યા વિના કોણ રહી શકે છે? રણમાં ઝઝુમતો યોદ્ધો, રાજ્યો ઉથલાવતો મુત્સદ્દી, રસ ઝીલતો કવિ, કલમ કસતો કારકુન, સવાકાનું

શાક લેતો સુરતી, આ બધા પોતાના ક્ષેત્રમાં, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાનામાં રહેલી વિશિષ્ટતા વ્યક્ત કર્યા વિના બીજું શુ કરે છે?

—અને તે જ પ્રમાણે આ માનવતાનું, સાહિત્યવિલાસીઓ દર્શન કરવા અને સાહિત્યકો દર્શન કરાવવા શીવાય બીજું શું કરે છે? મહાકાવ્ય એટલે દંતકથાના દૈવી મહાત્માઓમાં કલ્પેલી ભવ્ય માનવતાનું આલેખન. ઇતિહાસ તેમજ ઐતિહાસિક નવલકથા એટલે ભૂતપૂર્વ માનવતાની કથા. નાટક એટલે કસોટીએ ચઢેલી માનવતાનું નિરૂપણ.

આ ઉપરાંત ધર્મનું સાહિત્ય ઘણુંખરું એક કે બીજા પ્રકારની માનવતાનું દર્શન કરાવે છે, અને તે સિદ્ધ થાય એવા રસ્તા બતાવે છે. એક ધર્મનું બધું જ સાહિત્ય કાલપટ પર લંબાઇ રહેલો એક વિશિષ્ટ માનવતાનો છાંયડો છે, બે હઝાર વર્ષના ખ્રીસ્તી સાહિત્યમાં નેઝેરેથનાં સુથારની માનવતા ચીતરવાની, તેમાં રંગ પુરવાની, તેને સ્પષ્ટ કરવાની, તેનું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા રહી છે.

તે જ પ્રમાણે ઘણુંય ટુંકજીવી સાહિત્ય–જીવન ચરિત્ર, નવલકથાઓ, રેખાચિત્રો, ટીકાઓ : આ બધામાં માનવતા શોધીને તેને રજુ કરવા શીવાય બીજી શી ઇચ્છા દેખાય છે?

સર્જનાત્મક સાહિત્યના રચનારાઓના, સર્જનના ભેદ પરથી, બે પ્રકાર થઇ શકે છે : માનવતાનું કથન કરનાર, અને પ્રેમનું કથન કરનાર. ઘણા બંને પ્રકારના કહી શકાય કેટલાક સાહિત્યસ્વામીઓ પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિએ દીઠેલી માનવતાનું દર્શન કરાવવા જ સાહિત્યસર્જન કરી જાય છે. આમાંથી જેમણે ખરી માનવતાનાં–વ્યક્તિમાં રહેલી વિશિષ્ટતાનાં મૌલિક તત્ત્વો જોયાં છે, અને વર્ણવ્યાં છે તે સાહિત્યમાં પ્રભુત્વ પામ્યા છે. તેમની આર્ષદૃષ્ટિએ, ચર્મચક્ષુથી અભેદ્ય એવા પડદા ચીરી, માનવજાતિના સનાતન આત્માનું દર્શન કર્યું છે;

અને તેમની વાણીએ, અધિકારીને સદાકાલ હૃદયંગમ બને એવા શબ્દોમાં, તેને વર્ણવ્યો છે. આ આર્ષદૃષ્ટાઓએ કોઈક વાર કલાત્મક સર્જકતાને ગૌણ રાખી, સાહિત્યમાં માનવતાનું સર્વદેશીય નિરૂપણ કરવાના પ્રયાસો કર્યા છે; કોઈકવાર, તેની સિદ્ધિ સરળ થાય એવા સ્પષ્ટ રસ્તાઓ દેખાડ્યા છે. અને એમની પ્રેરણાની સરિતાઓ યુગે યુગે વધારે ને વધારે માનનીય બનતી, પ્રેરણાની રેલમછેલ પ્રસારતી, મહાન મનુજોના જીવન ઘડતી, પ્રતાપી રાષ્ટ્રોના ભાવિ સર્જતી, વિશ્વવંદ્ય થઈ સમયપટ પર પ્રસરી રહી છે. આવા સ્વામીઓએ કરેલાં આર્ષદર્શનો એ માનવજીવનની અતુલ સમૃદ્ધિ છે.

૨

દરેક માણસ નીરાળો હોય છે. સગી માનાં બે જોડીઆ વચ્ચે ભેદ હોય છે; દરેક સ્વભાવ, ને દરેક શરીરની ખુબીઓ જુદીજુદી હોય છે. અને છતાં દરેકની માનવતાની આંકણી કરતાં સાહિત્યસ્વામીઓ એક જ માપ વાપરે છે.

માનવતાના આ દૃષ્ટાઓ એક ભયંકર કાવત્રું રચી કેટલાક મહાપુરુષોનું નામ લેતા જ નથી. તેઓ ગાંડા થયેલા દૈત્ય સમા મેરીઅસ અને મારાત, અમાનુષી નીરો અને કેથેરાઈનમાં માનવતા શોધવા જાય છે. પણ આપણો પડોશી જે, રાતે બારણું ખખડતાં ગોદડામાં મો રાખી, ઘરવાળીને તપાસ કરી આવવાની આજ્ઞા કરે છે, તેને વીશે તેઓ સદાય મૌન રાખે છે. આપણો કોઈ ખેડુત જે જન્મે છે, હળ ખેડે છે, વાવે છે, લણે છે ને મરે છે; તેમ જ આપણા કોઈ દાસકાકા જે જન્મે છે, પરણે છે, પૈસા વ્યાજે ફેરવે છે, શાક લાવે છે, નાતની પટલાઈ કરે છે, અને આખરે શ્રી નાથજી બાવાને સર્વસ્વની ભેટ આપી સ્વધામ જાય છે—એ બેમાથી એકેની તેમને

પરવા નથી. અધમતા, નિર્માલ્યતા, સામાન્યતા અને પ્રતિષ્ઠાને માનવતાનાં અંગો ન જ ગણવા એવો એમનો નિશ્ચલ સંકલ્પ છે.

તે જ પ્રમાણે અક્રિય મહત્તાની તેમને કદર નથી. જ્યાં સુધી કોઇ કલ્પનાવિલાસી પોતાની શકિતને કલાકૃતિરૂપે પ્રગટાવે નહી, જ્યાં સુધી કોઇ ચિંતનશીલ વિચારક બીજાના આચાર ડગાવે નહીં, કોઇ ઉત્સાહી કે મહત્ત્વાકાંક્ષી માણસ પોતાના ઉત્સાહ કે આકાંક્ષાથી દુનીઆ ડગમગાવે નહિ, કોઇ બુદ્ધિશાળી નવા તરંગો પેદા કરે નહિ, ત્યાં સુધી તેમની તે પરવા કરતા નથી. માણસના ભાવ, વિચાર, ભાવના કે સકલ્પ ક્રિયામાં પરિણમે નહિ ત્યાં સુધી તેને તે માનવી ગણતા નથી. અક્રિય માનવતાને તે વર્જ્ય માને છે. તેમનો અચલ સિદ્ધાંત છે કે જે માનવતાનું તે દર્શન કરવા મથે છે તેનો માલીક કાંઇ પણ કરનાર-કર્તા-હોવો જોઇએ; યોદ્ધો હોવો જોઇએ: પછી ભલે એણે આરંભેલા વિગ્રહમાં સામે પક્ષે ધર્મ હોય કે અધર્મ, સુખ હોય કે દુઃખ, જુલ્મ હોય કે સ્વાતન્ત્ર્ય, સયમ હોય કે સ્વચ્છંદ, સ્વાથ હોય કે પરમાર્થ. કેસરીયાં કરનાર માટે જ તેમની વરમાલ છે, બીજા માટે નહિ.

સાહિત્ય એકલામાં નહિ, શબ્દોમાં પણ એ જ માપ રહ્યું છે. રોમનો પુરુષ માટે Vir શબ્દ વાપરતા; એટલે જેમાં 'Vir-tus' શક્તિ, મરદાઇ-હોય તે.

પ્રાચીન સાહિત્યકો પ્રશંસનીય માણસને 'નરશાર્દૂલ' 'નરપુંગવ' એવાં નામ આપતા. પ્રાચીન આર્યો સપૂર્ણ માનવી ને 'યોગી' કહેતા; અને 'યોગ'નો અર્થ **'कर्मसु कौशलम्'** કરતા. વૈદિક સમયમાં બધા 'આર્ય' હતા; અને આર્ય, યોદ્ધો ન હોય એ તે કલ્પી શકતા નહિ. શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનની કાયરતાને 'અનાર્ય્ય' કહે છે.

પણ માનવતાનુ નિરૂપણ કરાવનાર સાહિત્યનો એક પ્રકાર જીવન-ચરિત્ર છે. તે અને આર્ષદર્શન વચ્ચેનો ભેદ યાદ રાખવા જેવો છે. જીવનચરિત્ર સામાન્ય રીતે માનવતાનું આર્ષદર્શન કરાવતુ નથી, પણ માનવતાનો આભાસ ઉભો કરે છે. આર્ષદર્શન કરનાર માનવતા શોધે છે; જીવનચરિત્ર લખનાર ગમે તે વ્યક્તિ પર માનવતાનુ આરોપણ કરવા મથે છે. આ બંનેની દૃષ્ટિ તદ્દન જુદી છે. આર્ષદૃષ્ટિ શાશ્વત અંશની પરીક્ષા કરે છે; જીવન આલેખનાર ચંચલને શાશ્વત કરવા માંગે છે.

જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય ઘણું ખેડાય છે, અને, છાપખાનાના યુગમાં, થોડુ ઘણુ ચિરાયુ ભોગવે છે. પણ ઘણે ભાગે જીવનચરિત્રો છપાયા પછી વચાતાં નથી; વચાય છે, તો વાચકને હસાવ્યા વિના રહેતાં નથી.

અનેક કારણોથી આમ બને છે. પહેલુ તો એ કે ચરિત્રોના રચનારા વીસરી જાય છે કે જેટલે અંશે માનવી યોદ્ધો હોય તેટલેજ અંશે તેની માનવતા આલેખવા યોગ્ય હોય છે. એક જણ પૈસાદારને પેટે અવતર્યો, ભણ્યો, ઘણી પ્રતિષ્ઠા પામ્યો; ઘણી કીર્તિને વર્યો, ઘણા પૈસા કમાયો ને બચાવ્યા; પરણ્યો ને છોકરાં ઉછેર્યાં,–પણ, પછી શુ? એક પુરુષ શુષ્ક ને અરસિક જન્મ્યો, વગર પ્રયત્ને, વગર આત્મમંથને જીવનભર વીતરાગ રહ્યો,–તેમાં શું? એક જણ રાજાનો પાટવી કુંવર જન્મ્યો ને ચક્રવર્તી થઇ મરી ગયો–પણ તેમાં શું? કેટલુ મેળવ્યું તેની કીંમત નથી–કેમ મેળવ્યું તેટલુ જ જોવાનું છે. કેવા વિરોધ સામુ એ ઝઝુમ્યો, કેવી અડગતાથી તે લડયો, કેવી કસોટીએ તે ચઢયો–એજ તેની માનવતાનું માપ કહી આપશે, અને તેની જીવન-કથાનુ આયુષ્ય નક્કી કરશે.

જીવનચરિત્રો, આત્મકથનો, રેખાચિત્રો દુર્લભ થાય છે તેનું બીજું પણ એક કારણ છે. ચરિત્રના લેખકો કયાં તો પ્રશંસકો હોય છે, કે દુશ્મનો હોય છે; એટલે કયાં તો નાયક ન હતો તેવો ચીતરે છે કે હતો એવો ચીતરી શકતા નથી. ભવિષ્યના વાચકોને જોઇએ છે–એક સુવિખ્યાત માણસની નરી માનવતા; ગુણ અવગુણથી મઢેલી, ડહાપણને મુર્ખાઇમાં ઝોલાં ખાતી, આખી, અણીસુધ, નગ્ન માનવતા. જીવનચરિત્રથી માનવતાનું ખરુ દર્શન થાય છે ત્યારે તે અમર સાહિત્ય બને છે.

બોસ્વેલનું 'જોન્સનનું ચરિત્ર' અપૂર્વ જીવનચરિત્ર છે, કારણ કે લેખક મૂર્ખ હતો. જોન્સનની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાના ભાન વગર જે તેણે જોયું ને સાંભળ્યું તે ટપકાવ્યુ. આજે વિદ્વાન, મૂર્ખ, હેતાળ, આચારમાં અવ્યવહારૂ છતાં વિચારમાં અદ્‌ભુત વ્યાવહારિકતા દાખવતો, અર્ધાંધ જોન્સન તેના પાનામાંથી સજીવન થાય છે. મોરલીએ લખેલું ગ્લેડસ્ટનનું જીવનચરિત્ર તેના જેવું ચિરંજીવ સ્થાન નહીં પામે કારણ કે લેખક ડાહ્યો, મુત્સદ્દી ને વ્યવહારુ હતો એટલે એણે ગ્લેડસ્ટન હતો તેવો ચીતર્યો નથી, પોતાની દૃષ્ટિએ જેવો તેને માનતો હતો તેવો ચિતર્યો છે. પણ આપણે મોર્લીનો ગ્લેડસ્ટન નથી જોઇતો!–ગ્લેડસ્ટન હતો તેવો જોઇએ છે; અને તે ન મળતાં ચરિત્ર ફેંકી દઇએ છીએ.

આપણે ત્યાં એક પ્રચલિત સિદ્ધાંત છે કે મરેલાં માણસનાં આત્મકથનો ને પત્રો ને વીગતો,–જો પાછળના મિત્રોએ તેની કલ્પેલી પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ કરતાં હોય તો–પ્રગટ ન થવા દેવાં. આપણું 'ગુજરાત' ન હોત તો નર્મદનું આત્મકથન બ્હાર ન પડત. મણિભાઇનું જીવન ચરિત્ર આવાં કોઈ કારણોથી જ બહાર પડતું નથી. કલાપીનું જીવનચરિત્ર હતું તેવું કોઇ લખતું નથી, તેનું પણ આજ કારણ છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે આચરનારાઓને ભાવિ પ્રજાના હું

ગુનેહગાર ગણું છું. એક મહાત્મા મરી ગયો, અને આપણા દેશને કે સાહિત્યને તે ઘડી ગયો. તે જેવો હતો તેવો એને ઓળખવો તે આપણો અધિકાર છે. જેવો હતો તેવો તે હતો–સદ્‌ગુણ અને દુર્ગુણથી ભરેલો. તે લડ્યો તો તેની નિર્બળતા આપણે નીરખવી છે. તેની સદ્‌વૃત્તિ ને પાપવૃત્તિના આપણે ભાગીઆ છીએ. અને તેની માનવતાના પુરાવા દબાવી તેને ખોટે રૂપે દર્શાવવાનો કોઇ પણ પ્રતિષ્ઠાપ્રેમીને હક્ક નથી.

જ્યારે એ સિદ્ધાતો છોડી જીવનચરિત્રો લખાશે ત્યારે જ તેમાં આર્ષદૃષ્ટિ આવશે.

૩.

આર્ષદર્શન કરાવતા સાહિત્યસ્વામીઓ સાહિત્યના અનેક પ્રકારોનો આશ્રય લે છે. જીવનચરિત્ર આવો એક પ્રકાર છે. કેટલાક આદેશ કે સદેશ રૂપે માનવતા આલેખે છે. કેટલાક પ્રાર્થના કે સૂત્રરૂપે, તે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સરળ કરતા હોય તેમ, આલેખે છે. કેટલાકો તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારાત્મક પદ્ધતિ લઇ શાસ્ત્રરૂપે તેનું દર્શન કરાવે છે. કેટલી વાર જુદાજુદા સાહિત્યકો જુદીજુદી રીતે એક પ્રકારની માનવતાનુ દર્શન કરાવે છે. કેટલી વાર એમ પણ જોવામાં આવે છે કે સયોગો કે સાનુકૂલતા સરખી આવી ચઢે તો એક જ પ્રકારનાં આર્ષદર્શનો કરાવતુ સાહિત્ય પ્રગટે છે.

આમ પ્રગટ થતા સાહિત્યનો કાંઈ નિયમ છે ખરો ? શા માટે એક સૈકા સુધી એક પ્રકારની માનવતા સાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે ? શા માટે એક વખત અવગણના પામેલી વિશિષ્ટતા બીજી વખત પૂજનીય

બને છે ? વળી કયા દષ્ટિભેદથી કોઇ વાર ખ્રીસ્તની, કોઇ વાર નેપોલીઅનની, કોઇ વાર શ્રીકૃષ્ણની, એમ નીરનીરાળા પ્રકારની માનવતા જુદા જુદા આર્ષદ્રષ્ટાઓ અપૂર્વ લેખે છે ?

આ પ્રશ્નોનો નિર્ણય વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઇથી થઇ શકે એમ નથી. પણ નિર્ણયનાં કેટલાંક ધોરણો સુચવી શકાય.

પહેલાં તો દ્રષ્ટાનાં પોતાના સ્વભાવ અને અધિકાર પર તેણે કરેલાં દર્શનની વિશિષ્ટતાનો આધાર રહે છે. સહાનુભૂતિ વિના વ્યક્તિત્વનું રહસ્ય સમજાતું નથી. એટલે આદર્શ તરીકે કયા પ્રકારનો મનુષ્ય એક સાહિત્યકને રુચે છે તેનો આધાર તે સાહિત્યક પર છે. એક લેખક નિર્દોષ ભલમનસાઇને નિર્માલ્યતા માને; બીજો તેને વૈષ્ણવજનનું લક્ષણ માને. જેવી લોકમાં ભિન્ન રુચિ છે તેવી જ આર્ષદ્રષ્ટાઓમાં પણ છે.

તે જ પ્રમાણે એક યુગની કે સમયની વિશિષ્ટતા પણ કોઇએક પ્રકારની માનવતાનું દર્શન સુગ્રાહ્ય કરે છે. જે માનવતા સમકાલીન દુઃખ-માંથી છોડવી શકે તેની જ કદર થતી દેખાય છે. ફ્રેન્ચ વિપ્લવ શરુ થયો તે પહેલાંની નિઃસત્વ દશામાં ફ્રાંસમાં, બુદ્ધ કે ખ્રીસ્તની માનવતાનું દર્શન કોઇને પણ ભાગ્યે જ શક્ય બન્યું હશે. ક્રૂર રોમવાસીઓ જુલમ વર્ષાવી રહ્યા હતા ત્યારે, જલીયાંનવાળા બાગનું ક્રૂર નાટક થતું હતું ત્યારે, ભયાનક વીરની માનવતા કરતાં શાંત સ્મિતભર્યા ખ્રીસ્ત કે ગાંધીજીની માનવતા ભુરકી નાંખે તેમાં શી નવાઇ ? જ્યારે યજ્ઞાદિની પરધર્મીઓ અવગણના કરતા હતા ત્યારે યજ્ઞની સ્થાપના માટે કલ્કીનો અવતાર થશે એવી માન્યતા હતી; આજે ઘણા એ અવતાર બળજોરીથી પરદેશીઓને હાંકી કાઢનાર કોઇ ભીષણ યોદ્ધાનો થશે એમ માને છે. દરેક જમાનો જે માનવતા પૂજે છે તે સાધુનો પરિત્રાણ કરનારી ને દુષ્કૃતનો વિનાશ કરનારી. પણ સાધુ ને દુષ્કૃત કોણ તેની વ્યાખ્યા

દરેક જમાનાની મુશ્કેલી અને દ્રષ્ટાની વિશિષ્ટતા પર રચાય છે. એટલે ખરૂં જોતાં માનવતાનાં દર્શનો સ્થલ, કાલ, ને દ્રષ્ટાના ભેદથી વિધવિધ બને છે.

પણ આ વૈવિધ્યમાં કેટલુક સામ્ય છે; અને સ્થલ, કાલ કે દ્રષ્ટાના ભેદથી નામનો ફેર દેખાય, છતાં મૌલિક પ્રકારો તો તેના તે જ હોય છે. એલેકઝાંડ્રીઅન ખ્રીસ્તી મહાત્માઓ અને વૈરાગ્યસેવી હિન્દુ, બૌદ્ધ, અને જૈન મહાત્માઓમાં ઘણી સમાનતા છે. સેવાધર્મમાં લીન ખ્રીસ્તી અને 'પીડ પરાઇ' જાણનાર વૈષ્ણવની માનવતામાં ઝાઝો ફેર નથી. અને જે માનવતા શિવાજીમાં, સીઝરમા, હેનીબાલમાં, નેપોલીઅનમાં દેખાય છે તે એકની એક નથી લાગતી? આમ પૂજનીય માનવતાના ગણ્યાંગાંઠ્યાં બીબા જ આર્ષદ્રષ્ટાઓનું ધ્યાન ખેંચે છે.

જરાક ઉંડું પૃથક્કરણ કરતાં, દ્રષ્ટાઓ માનવતાના કયા મૌલિક પ્રકાર સાહિત્યમાં અમર કરે છે તે સમજાય છે. એક પ્રકારની માનવતા વૃત્તિઓના વિકાસ પર અવલમ્બે છે; બીજા પ્રકારની, વૃત્તિઓના સંયમ પર અવલમ્બે છે; ત્રીજા પ્રકારની, વૃત્તિઓની કોઇ એક ભાવના સાથે સાધેલા તાદાત્મ્ય પર અવલમ્બે છે. જો સ્વાભાવિક વૃત્તિઓના સયમને નીતિ કહીએ તો કહી શકાય કે આર્ષદર્શનો ત્રણ પ્રકારનાં હોય છેઃ નીતિનિર્લિપ્તતિક (Amoral) માનવતાનાં, નૈતિક માનવતાનાં, ને અતિનૈતિક માનવતાનાં.

એક યોદ્ધો સંયમની પરવા કર્યા વિના સ્વચ્છંદથી લઢે છે, જીતે છે કે હારે છે, બીજો વૃત્તિઓ સાથે સગ્રામ માંડી, આત્મયુદ્ધ કરી, સંયમ પ્રાપ્ત કરે છે; ત્રીજો સ્વચ્છંદ ને સંયમ બનેથી પોતાની શકિત વધારી ભાવના સ્વરૂપે જીવે છે. એક પરાક્રમી કહેવાય, બીજો સાધુ કહેવાય, ત્રીજો યોગી કહેવાય.

એક માનવતા પરિસ્થિતિને દબાવવામાં, કચરવામાં, તાબે કરવામાં સાફલ્ય સમજે છે; બીજી, પરિસ્થિતિથી બેપરવા બની પોતાને અને બીજાને દુઃખ વિનાનો કરવામાં સાફલ્ય સમજે છે; ત્રીજી, સ્વસ્થ, સશક્ત ને અભેદ્ય થાય છે તે લાક્ષણિક અપૂર્વતા મેળવવા માટે. એટલે એક રાજસી કહેવાય, બીજી સાત્ત્વિક અને ત્રીજી નિસ્ત્રિગુણ કહી શકાય.

આ જુદી જુદી માનવતાનાં દર્શન ક્યારે થાય છે એ જોઈએ. જ્યારે જનસમૂહની વૃત્તિઓ પરાધીન થાય છે; જ્યારે દૃષ્ટિમર્યાદા સાંકડી ને કર્તવ્યો વહેંતીઆં બને છે; જ્યારે કાયરતા, કર્ણમધુર નામો ધારણ કરી, ચારે તરફ વિહરે છે; જ્યારે બધા અડગ, દુર્ધર્ષ ને ભયાનક કાર્યશકિતથી ડરતા છતાં, તેની વાટ જોતા બેસે છે ત્યારે રાજસી માનવતાનાં દર્શન કરનાર પ્રગટે છે. તેની દૃષ્ટિએ પડે છે માત્ર પ્રચંડ, કીર્તિઘેલી, વિનાશક માનવતા;– કોઇ પણ ભોગે, કોઇપણ કીંમતે મેળવેલી પરાક્રમી નીતિનર્લિપ્તિક માનવતા;–કોઇ સહસ્રાર્જુન, કોઇ સીકંદર, કોઇ સીઝર, કોઇ સિદ્ધરાજ, કોઇ શિવાજીની માનવતા.

પણ જ્યારે અશાંતિનો પ્રલય ચારે તરફ ફરી વળે છે, જ્યારે ઘોરકર્મી ક્રૂરતા સ્વચ્છદે વિસ્તરે છે, જ્યારે વિજયી પશુતા અને જુલ્મગાર સત્તાના વિજયપ્રયાણમાં દુઃખ ને દીનતાનો આર્ત સ્વર પણ નથી સંભળાતો–ત્યારે કોઇ આર્ષદર્શન કરનાર સાત્ત્વિક માનવતાનાં દર્શન કરે છે. તેની પ્રેરણાથી તે ઉચ્ચારે છે કે બળના ઉપયોગમાં, સ્વચ્છંદની ધૂનમાં, સત્તાના દોરમાં સદાય શયતાન વસે છે. તે શીખવે છે કે દુઃખીઆં સદા દેવકૃપાનાં અધિકારી છે, કારણ કે તેને માટે સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય છે–Blessed are the poor in spirit, for theirs is the kingdom of heaven; જે જીવતાં મરી રહે છે તે જ મરતાં સદાય સજીવ છે. આમ નમ્ર, સંયમી,

અહિંસાપ્રેમી, વિરાગી ને પરમાર્થી માનવતાનાં દર્શન તે કરાવે છે, અને બુદ્ધ ને ખ્રીસ્ત જેવાની પૂજા પ્રસારે છે.

ક્વચિત્ કોઇ આર્ષદ્રષ્ટા પ્રગટે છે કે જે સંયમ અને સ્વચ્છંદની પાર જઇ કોઇક શાશ્વત ધોરણની કસોટી પર માનવતા ચઢાવે છે. સમયની ક્ષણિક મુશ્કેલીઓ વીસરી માનવતાને જ ભાવના સ્વરૂપે નીરખવા તે તત્પર બને છે. એણે ઉપજાવેલું ધોરણ નીતિથી પણ પર–આતિનૈતિક–હોય છે. એણે પારખેલી માનવતા પ્રણાલિકાઓથી અસ્પર્શ્ય એવી કોઇ મહાભાવનામાં લય પામતી તેને દેખાય છે. એની દૃષ્ટિએ માનવતા દેખાય છે–એક ભાવનારૂપે, એક શાશ્વત અને નિશ્ચલ શાસનરૂપે;–સમય ને સ્થળથી સ્વતંત્ર અને સામાન્ય આચારવિચારથી અમર્યાદિત, સ્વયંભૂ સત્યરૂપે. આવી માનવતનું આર્ષદર્શન કરનાર સ્વાધીનતા શીખવે છે. શ્રેયસ્કર સંયમને પણ પ્રાબલ્યનુ સાધન બનાવે છે. ક્ષણજીવી પરાક્રમને એક સર્વગ્રાહી યોજનાનું અંગ કરી મુકે છે. સ્વ–ભાવને સ્વધર્મપદે બેસાડે છે અને સ્વભાવસિદ્ધને જ મોક્ષ મનાવે છે.

૪

સાહિત્યમાં નીતિનિર્લિપ્તતિક દર્શન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ટ પ્લુટાર્ક છે. પ્લુટાર્કના જીવનચરિત્રોનું સ્થાન દુનિઆના સાહિત્યમાં અદ્દભુત છે; જીવન-ચારિત્રના સાહિત્યમાં પ્રથમ છે; આર્ષદર્શનમાં, પ્રેરણાના સાહિત્યમાં ને ઇતિહાસમાં અગ્રગણ્ય છે. વીશ શતાબ્દિઓના વીરોએ એમાં આલેખેલી માનવતા વડે પોતાની માનવતા ઘડી છે. નેપોલીઅને વચન ઉચ્ચાર્યું હતુ કે 'પ્લુટાર્ક ગજવામાં અને તલવાર કમરે લઇ હુ જગત જીતીશ.' થીઓડોર ગાઝાએ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે 'જો પ્રલય કાલે એક જ પુસ્તક બચવાનું હોય તો હુ તે માટે પ્લુટાર્ક પસદ

કરીશ.' પ્લુટાર્ક સંજીવનીમંત્ર છે–નિર્બલમાં નિર્બલ પ્રાણીમાં પરાક્રમ કરવાની વૃત્તિ પ્રગટાવે છે.

પ્લુટાર્કની આલેખનકલા સચોટ છે. તેની દૃષ્ટિ પ્રશંસક કે નિંદકની નથી, માત્ર દ્રષ્ટાની જ છે. તે પ્રશંસા કે નિંદા કરવાની પણ પરવા કરતો નથી. શુભ કે અશુભ હેતુ, ઉચ્ચ કે નીચ ભાવના, સ્વાર્થ ને પરમાર્થ, સંયમ ને સ્વચ્છંદની તે નોંધ લે છે. તેના પર વિચારો દર્શાવે છે. પણ તેનાથી પોતાની દૃષ્ટિ રંગાવા કે ઝાંખી થવા દેતો નથી. નાયકનાં પરાક્રમો તે વર્ણવે છે, તેના જીવનના નાના મોટા પ્રસંગો ઓળખે છે, અને તેણે ઉચ્ચારેલાં અને તેને વીશે સમકાલીનોએ ઉચ્ચારેલાં વચનો સંઘરે છે. અને શબ્દ ને કર્તવ્ય–સારાં અને માઠાં–બંને રજુ કરી તેની ખરેખરી માનવતા દર્શાવે છે અને પરિણામે, તેને ખરેખરી, સજીવ ને આબેહુબ, તરી આવતી આપણે જોઈએ છીએ. પ્લુટાર્કનાં ચરિત્રો, વાસ્તવિકતામાં અપૂર્વ એવા ચિત્રોનું સંગ્રહસ્થાન છે.

પ્લુટાર્કે કઈ પ્રકારની માનવતાનાં દર્શન કરીને કરાવ્યાં છે? એ માનવતા યોદ્ધાઓની તો છે જ પણ કેવા યોદ્ધાઓની?

માનવતાનું દર્શન કરતાં પ્લુટાર્કને નીતિનાં ધોરણોની પરવા નથી. તે પોતે સ્ટોઇક સંપ્રદાયનો હતો. આ સંપ્રદાયનો મૂલ સિદ્ધાંત સ્વાતંત્ર્ય હતો, અને તે સ્વભાવિક નિયમો પ્રમાણે જીવન જીવવાનું શીખવતો. એના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પોતાની વૃત્તિઓને તાબે કરી સશક્ત થવું, અને બુદ્ધિપુરઃસર કર્તવ્યદક્ષ બનવુ એમાં જ સદ્‌ગુણ, એ જ સુખ. આનંદ કાર્યદક્ષતાનું પરિણામ છે–ધ્યેય નથી.

આવા સંપ્રદાયને શ્રેષ્ઠ ગણતો હતો છતાં માનવતાના નમુનની પસંદગીમાં તે નિષ્પક્ષપાત રહ્યો છે. એણે આલેખેલી માનવતા તે કોઈ

સખત રાષ્ટ્રવિધાતાની;[૧] કોઇ મહત્ત્વાકાંક્ષી, હરામખોર ઉસ્તાદની;[૨] કોઇ દૂરંદેશી, વિચારશીલ, મહેચ્છા ધારી રાષ્ટ્રરત્નની;[૩] કોઇ બુદ્ધિશાળી અને બહાદુર એવા મહત્ત્વાકાંક્ષી, સ્વચ્છંદી, સ્વાર્થી ખટપટીઆની,[૪] કોઇ અડગ વીરની,[૫] કોઇ સખત ને નિશ્ચલ સ્વભાવના ક્રૂર સંયમીની,[૬] કોઇ ભયંકર ગર્વમૂર્તિની,[૭] કોઇ અડગ, દ્વેષી, ઝનુની, સ્વાર્થસેવી, સત્તાઘેલા વીરની.[૮] કોઇ સ્વાતંત્ર્યસેવી બહાદુર લોકનેતાની,[૯] કોઇ મહત્ત્વાકાંક્ષી, અભિમાની, કીર્તિલોભી, પોતાની મહત્તામાં મસ્ત એવા સર્વભક્ષી વિજેતાની,[૧૦] કોઇસર્વદેશીય પ્રવૃત્તિ અને સર્વગ્રાહી બુદ્ધિથી પોતાની ને પોતાના દેશની મહત્તા સાધતા ને નીતીને તિરસ્કારતા માનવશ્રેષ્ઠની.[૧૧]

પ્લુટાર્ક મનુષ્યમાં રહેલાં અનેક દૂષણો માફ કરી શકે છે. પણ જે માનવ મોજશોખમાં મશગુલ, નિર્બળ, કાયર, કીર્તિથી વિમુખ કે ધનથી મુગ્ધ હોય તેમાં એ માનવતા જોઇ શકતો નથી. સ્પાર્ટામાં, સરકારે પુરાં પાડેલાં એક જ પ્રકારનાં શુષ્ક ભાણે ગરીબ અને તવગર જમતા; પોતાને ઘેર કોઇ જમતું નહિ અને પરિણામે સ્વાદેન્દ્રિય પર બધા વિજય મેળવતા. જેને સામાન્ય ભોજન રુચતું નહિ તે કાયર મનાતો. 'આખી દુનીઆમાં માત્ર સ્પાર્ટામાં જ કુબેર ભંડારીને આમ આંધળો–એક પાષાણની મૂર્તિની માફક ચેતન અને ગતિવિહોણો બનાવી દેવામાં આવ્યો હતો:' પ્લુટાર્ક નોંધે છે.

સીકંદર જ્યારે ઇરાન જીતે છે અને ત્યાંના અઢળક ભંડારો ને અતુલ વિલાસો જુએ ત્યારે કહે છે કે "મોજમજાહના મોહથી કૈં

૧. લાઇકરગસ; ૨. થેમીસ્ટોકલીસ; ૩. પેરીકલીસ; ૪. એલકીબીઆડીસ. ૫ કેમીલસ; ૬ રટો; ૭ કોરીયોલેનસ; ૮ સીકંદર ૯ ડેમોસ્થનીસ ૧૦. મેરીઅસ; ૧૧. જુલીયસ સીઝર.

પણ વધારે અધમ નથી; મજુરી ભર્યા જીવનથી કૈં પણ વધારે ઉમદા નથી.'"

અભિમાની કોરીયોલેનસ સંગ્રામમાં અતુલ પરાક્રમ દાખવે છે, અને સેનાપતિ તેને દુશ્મનોની લુંટાએલી સમૃદ્ધિનો દસમો ભાગ અર્પવા માંગે છે. ગર્વિષ્ઠ વીર કૈં પણ લેતો નથી. માત્ર પર-સૈન્યના એક જ વીરને છોડી દેવાની માંગણી કરે છે. ધન તરફની આટલી કોરીયોલેનસની બેદરકારી જોઇ રોમનો તેના પર ફીદા થાય છે. પ્લુટાર્ક સૂત્ર ઉચ્ચારે છે : 'શસ્ત્રના સદુપયોગ કરતાં ધનનો સદુપયોગ વધારે અભિનંદનીય છે. પણ ધનની અપેક્ષા ન જ કરવી એ તેના સદુપયોગથી પણ વધારે કીર્તિકર છે.'

સ્પાર્ટાની સ્ત્રીને એક બીજી સ્ત્રીએ કહ્યું કે 'આખી દુનીઆમાં તમે જ પુરુષો પર રાજ્ય કરો છો,' સ્પાર્ટાની સ્ત્રીએ જવાબ દીધો. 'અમે જ પુરુષોને જન્મ આપી શકીએ છીએ.' આ સ્ત્રીની માફક પ્લુટાર્કને મન પણ કીર્તિલોભે સતત પરાક્રમો આદરતા પુરૂષો તે જ પુરૂષો હતા. ભલે કેટલાક જમાનામાં કીર્તિલોભ દૂષણ મનાય, પણ જ્યાં કીર્તિલોભ અને મહત્ત્વાકાંક્ષા ન હોય ત્યાં તે માનવતા જોઇ શકતો નથી.

પ્લુટાર્કે આલેખેલી માનવતાનાં મુખ્ય લક્ષણો આ જ. પરાક્રમ કરવાનો ઉત્સાહ અને શક્તિ; કીર્તિ પર મરી ફીટતી મહેચ્છા; સદાય પ્રજ્વલતી મહત્ત્વાકાંક્ષા; વિધિના ફરમાનને તિરસ્કારતી હીંમત; કર્તવ્ય-પરાયણની ઝનુન; મૃત્યુની વિડંબના; વિજયની લિપ્સા અને તેનો ગર્વ:—એ સર્વ જ્યાં હોય ત્યાં જ માનવતા.

થેમીસ્ટોકલીસે એક સંગ્રામમાં વિજય મેળવ્યા પછી ઉંઘવાનું ને મોજ કરવાનું છોડી દીધું. કોઇએ કારણ પૂછ્યું. તેણે જવાબ વાળ્યો.

'મીલીટીઆડીસે એટલા બધા શિરપાવો મેળવ્યા છે કે તે બધા મને ઉંઘવા દેતા નથી.'

જ્યારે પોતાનો પિતા ફીલીપ વિજય મેળવતો હતો ત્યારે બાલ સીકંદરે કહ્યું, 'મારા પિતા જો આ પ્રમાણે જીત્યા જ કરશે તો પછી મારે માટે કૈં અસાધારણ કરવાનું રહેશે જ નહિ.'

સીઝર સીકંદરનાં પરાક્રમો વાંચી રડી પડયો. "મને ચિંતાનું કૈં ઓછું કારણ છે? મારી ઉંમરે સીકંદરે એટલા બધા દેશો પર રાજ્ય કર્યું હતુ અને મેં અત્યાર સુધી ગર્વ લેવા જેવું એક પણ પરાક્રમ કર્યું નથી."

૫

અવિશ્રાંત પ્રયત્નશીલતા એ આ માનવતાનું બીજું અંગ. અને એ દૃષ્ટિબિન્દુ કાર્થેજના નરવીર અને રોમના કટ્ટા શત્રુ હેનીબાલના શબ્દોમાં કહી શકાય. જ્યારે હેનીબાલ લશ્કર લઇ રોમને વશ કરવા આલ્પ્સનાં ગગનવિહારી શિખરો ઓળંગી આવી પહોંચ્યો ત્યારે રોમનો સત્તાધીશ માર્સેલસ તેની સામે થયો. માર્સેલસને હઠાવવા હેનીબાલે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ કૈં વળ્યું નહી.

એક વખત હેનીબાલે કહ્યુ, 'ઓ દેવો! જે માણસ જય કે પરાજયથી પણ થાકતો નથી તેને કેમ પહોંચી વળવુ? એ જીતે છે તોયે થાક ખાવા દેતો નથી. હારે છે તોયે થાક લેતો નથી. એની જોડે તો સતત લઢવાનોજ સંકલ્પ કરવો પડશે. જીતે કે હારે તોયે, પોતાના સિદ્ધાંતને વશ થઇ એ તો સદા નવા પ્રયત્નો અને મોટાં પરાક્રમો કર્યે જ જવાનો.' માર્સેલસ માટે ઉચ્ચારેલા શબ્દો જે માણસ માટે ઉચ્ચારાય તેમાં જ પ્લુટાર્ક માનવતા લેખે છે.

પ્લુટાર્કની દૃષ્ટિ પ્રમાણે મૃત્યુભીતિમાં માનવતાનો અભાવ અને અડગ હીંમતમાં જ માનવતાનો પ્રારંભ છે.

થેમીસ્ટોકલીઝ બોલવા માંગે છે. સેનાપતિ એને અટકાવે છે અને તે બોલે તો પોતાના દંડથી તેને ભોંય ભેગો કરવા હાથ ઉંચો કરે છે. થેમીસ્ટોકલીસ કહે છેઃ 'મારવું હોય તો ભલે મારો, પણ મને સાંભળો.'

થેમીસ્ટોકલીસ હરામી છે, ઢોંગી છે, લુચ્ચો છે. તેણે પોતાના દેશને વિજય અપાવ્યો તે પણ પોતાની મહેચ્છા સિદ્ધ કરવાજ. એના દેશમાં એને માટે ઇર્ષ્યા અને દ્વેષ પ્રસર્યા, અને એના પ્રતિસ્પર્ધીઓએ તેને દેશપાર કર્યો. પોતે ઇરાની સમ્રાટનો કટ્ટો વેરી હતો, છતાં આખરે તે તેને શરણે ગયો અને ગ્રીસનો વિનાશ સાધી આપવાનું વચન આપ્યું. એથેન્સનું દરીઆઇ લશ્કર ઇરાની સમ્રાટની સામે આવ્યું. સમ્રાટે થેમીસ્ટોકલીસને આજ્ઞા કરી કે તેણે આપેલાં વચન પ્રમાણે તેના દેશની સામે તેણે યુદ્ધ કરવું.

સ્વદેશે તેને દેશપાર કર્યો હતો, અધિકારભ્રષ્ટ કર્યો હતો. સ્વદેશનાં દુશ્મને તેને બચાવ્યો હતો, તેના પર અનેક ઉપકારો કર્યા હતા. સ્વદેશની સામે લઢવું કે જેણે ઉપકાર કર્યા હતા તેનો દ્રોહ કરવો? પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ખાતર, પોતાના દેશને ખાતર દરેક પ્રકારની હરામખોરી જેણે કરી હતી તેણે શું કર્યું?

તેણે સ્વદેશનો દ્રોહ કર્યો નહિ. તેણે મિત્રનો દ્રોહ કર્યો નહીં. તેણે ઝેર પી આત્મઘાત કર્યો.

કોરીયોલેનસ ઉદાર હતો, શૂર હતો, પણ ઘણો જ અભિમાની હતો. રોમે તેને શહેર બહાર કર્યો. તે જઇ દુશ્મનને મળ્યો અને દુશ્મનનું સૈન્ય લઇ રોમનો વિનાશ સાધવા આવ્યો.

રોમના સત્તાધીશો રડ્યા, કકળ્યા પણ ઝનુની ને ગર્વિષ્ઠ વીર ડગ્યો નહી. જે શહેરે તેનું અપમાન કર્યું હતું તેના પર તે વેર લેવા આવ્યો હતો. નિરાધાર રોમની વિનાશની ઘડી આવી પહોંચી.

જે વીરને હંકી કાઢ્યો હતો, તેની કૃપા યાચવા રોમે તેની માતા, સ્ત્રી અને બીજી સ્ત્રીઓને મોકલી. માએ નિશ્ચય કર્યો કે જો બીજું કૈં નહી થાય તો સ્વદેશ માટે યાચના કરતાં તેના પગ આગળ પ્રાણ છોડવો.

માતા પુત્ર આગળ ગઇ અને જે રોમે પુત્રને તિરસ્કાર્યો હતો તે રોમને બચાવવા આજીજી કરી. પુત્રે ના પાડી. માતાએ કહ્યું કે "જો તારે રોમનો વિનાશ કરવો હોય તો એક જ રસ્તો છે. જે માતાએ તને જન્મ આપ્યો તેના દેહને કચરી તું તારા દેશનો વિનાશ સાધવા આગળ વધ."

મા, સ્ત્રી, છોકરાં રડે છે, પ્રાર્થે છે, પગે પડે છે. ગર્વમૂર્તિ કોરીયોલેનસ માને ઉઠાડે છે. "મા! તે તારા સ્વદેશને માટે વિજય મેળવ્યો પણ મને મારી નાંખ્યો. હુ જાઉ છું, માત્ર તારા જ હાથથી પરાજય પામીને."

બીજે દહાડે તે દુશ્મનના સૈન્યને પાછું લઇ જાય છે. દુશ્મનો આ દ્રોહને વીસરી શકતા નથી અને દ્રોહી તરીકે કોરીયોલેનસને મારી નાંખે છે. જીવનમાં જેવી ગર્વિષ્ટ, તેવી જ મૃત્યુમાં પણ ગર્વિષ્ટ આ માનવતા જોઇ અનંત કાળ સુધી હૃદયો ઉછળે એમાં શી નવાઇ ?

એલ્કીબીઆડીસ અને સીઝર અનીતિમાન છે; મેરીઅસ ને સુલા નિર્દય છે. દરેક જણ પોતાની વૃત્તિઓને આધીન થઇ પરાક્રમ કર્યે જાય છે છતાં માનવતાના મંદિરમાં એને માટે સ્થાન છે. પ્લુટાર્કનું

આર્ષદર્શન આમ નીતિવિહિન છે. વૃત્તિઓનો અનિયંત્રિત વિકાસ સાધવાનું બળ એનો પાયો છે. પરિસ્થિતિથી દબાઈ, કચરાઈ નિર્માલ્ય–તમોગુણી કહેવાય ?–બની રહેલા શીવાયના બીજા માનવોમાં પોતાની ઇચ્છા થાય તે લેવું, પોતાની શકિત હોય તેટલી સત્તા મેળવવી એવી ઉંડી અભિલાષાઓ સદાય હોય છે. અને આ અભિલાષાને વશ થઇ કોઇ પણ રીતે ઝઝુમવામાં, ઝઝુમતાં મરવામાં, અને યશ કે અપયશ પ્રાપ્ત કરવામાં જ તેને ખરી માનવતા દેખાય છે.

આ માનવતા મોટામાં મોટા જનસમૂહને પ્રેરી શકે છે અને નિર્બળતા ને ક્ષુદ્રતામાંથી કોઇને પણ બચાવી શકે છે. વિજય અને કીર્તિ માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની શકિત પણ મહાત્માઓમાં જ હોવાથી પ્લુટાર્કે પેખેલી માનવતા જેટલી આકર્ષક છે તેટલી જ દુઃસાધ્ય છે. આલોક પરલોકથી આકર્ષક છે; મૃત્યુ અપકીર્તિથી મોહક છે; પરાક્રમ પ્રતિષ્ટાથી શ્રેયસ્કર છે; મહત્ત્વાકાંક્ષા સતોંષથી પ્રતાપી છે–આ સૂત્રો તિરસ્કારવાં સહેલાં છે, પણ જે માનવતા પર તે રચાયાં છે તે સિદ્ધ કરવી એ રમતની વાત નથી.

સંતોષને નામે સ્વીકારાતી કર્તવ્યશિથિલતા, આધ્યાત્મિક વૃત્તિને નામે પ્રચલતી કાયરતા જે દેશમાં હોય, વિધિના અણજાણ શારનો પર આધાર રાખી પરાક્રમથી વિમુખ રહેવામાં જ્યા ગૌરવ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇજારો લેખાય ત્યાં પ્લુટાર્કનું આર્ષદર્શન–કેરીઓલેનસનો ગર્વ, થેમીસ્ટોકલીસની હરામખોરી, મેરીઅસની ક્રૂર ઝનુન, સીઝરનો સર્વવ્યાપી પ્રતાપ–ખરેખર મુકિતપ્રદ થયા વિના રહે નહી.

૬

પ્લુટાર્કે પેખેલી નીતિનિર્લિપ્ત માનવતા છોડી નૈતિક માનવતા તરફ વળીએ. રજોગુણના ક્ષેત્રમાંથી સત્ત્વગુણના ક્ષેત્રમાં જઇએ.

આ સાત્ત્વિક માનવતાનાં દર્શન અનેક યુગમાં, અનેક દેશમાં અને અનેક દ્રષ્ટાઓને થયાં છે. એકલુ હિંદ જ લઇએ તો તેમાં છેલ્લી પચીસ સદીઓમાં આ માનવતાનાં દર્શન કરનારાઓનાં જુથનાં જુથ થયાં છે એટલું જ નહી પણ તેને જોવા, પૂજવા ને સિદ્ધ કરવાને તત્પર એવાં સ્ત્રી પુરૂષોએ એક પ્રચંડ સંસ્કારતરંગ સરજાવ્યો છે.

એ સંસ્કારતરંગે બૌદ્ધ ધર્મ ઉપજાવી એશીઆ પર વિજય કર્યો છે. જીનશાસન જેવા સંપ્રદાયો પ્રગટાવી હજી સુધી પોતાની સત્તા અમર કરી છે. અશોક જેવા રાજાઓને મુગ્ધ કરી હીંદી ઇતિહાસમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. અને આર્ય ધર્મ પર આક્રમણ કરી તેનાં રૂપ, રંગ ને રહસ્ય પલટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એણે સરજાવેલું સાહિત્ય નિ:સીમ અને અનંત છે. એણે પ્રેરેલા ધર્મોના લાક્ષણિક સાહિત્ય ઉપરાંત આર્યોના ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિના સાહિત્યને પણ એણે પાસ લગાડ્યો છે.

આ સંસ્કારતરંગ તે શ્રમણ ભાવના. એના મૂલમાં રહેલી માનવતા તે શ્રમણ માનવતા કહી શકાય. એની અને આર્ય માનવતા વચ્ચે સતત સંગ્રામ ચાલે છે. અને છતાં કપિલથી ગાંધીજી સુધી ત્રણ હજાર વર્ષ થયા એની મોહિની તેવી ને તેવી જ રહી છે.

મેં શ્રમણ અને આર્ય વચ્ચે ભેદ કર્યો છે. પણ હું એમ કહેવા નથી માંગતો કે શ્રમણ સંસ્કૃતિ અનાર્ય છે કે શ્રમણ માનવતાના આર્યોએ દર્શન કર્યાં નથી કે તેને સિદ્ધ કરતાં સાફલ્ય મેળવ્યું નથી. શ્રમણ માનવતાનું અપૂર્વ દ્દષ્ટાંત ભગવાન બુદ્ધ આર્યોના પણ આર્ય છે એ હું કેમ વીસરી શકુ ? પણ મારી દૃષ્ટિએ શ્રમણ ભાવનાનો પ્રવાહ આર્ય ભાવનાથી કોઇકવાર નીરાળો, ઘણીવાર ભેગો થએલો,

અને છતાં પોતાનું સ્વરૂપ છાંડ્યા વિનાનો વહેતો આવ્યો જોઇ શકું છું.

આ સાત્ત્વિક માનવતાનું સુંદરમાં સુંદર આર્ષદર્શન એક અનામી સાહિત્યસ્વામી તરીકે સંગ્રહી ગયો છે. એણે એ માનવતા વાંચેલી નહીં, કથારૂપે સાંભળેલી નહીં પણ પોતાની જ નજરે જોએલી. એ સાહિત્યસ્વામીએ ભગવાન તથાગતની જીવનચર્યા જોએલી, તેની વાણીની પ્રેરણા સાંભળેલી, તેના પાદારવિંદની રજ માથે ચઢાવેલી. આ આર્ષદર્શન કરનાર તે ધમ્મપદનો કર્તા.

એક વાત હું સ્પષ્ટ કરવા માંગુ છું. તત્ત્વજ્ઞાન, શ્રદ્ધા, કે ધર્મ વીશે હું અત્યારે બોલવા માગતો નથી. જ્યાં માનવતાનું આર્ષદર્શન આ બધામાં ભળી જાય છે ત્યાં તે, આ પ્રસંગને માટે, મારે મન નિરુપયોગી બને છે. અત્યારનો મારો પ્રયાસ 'માનવતા'નાં–મનુષ્યજંતુ ને માનવી બનાવે છે તે વિશિષ્ટતાનાં–દર્શન કેવે રૂપે થાય છે તે જ વર્ણવવાનો છે.

આ માનવતાનાં દર્શન માત્ર હિન્દમાં જ થયાં એમ નથી. સાત્ત્વિક માનવતાની મૂર્તિએ એક વખત જુડીઆમાં ઉચ્ચાર્યું હતું. "Blessed are the merciful, for they shall obtain mercy. Blessed are the pure in heart for they shall see God." આ શબ્દો ઉચ્ચારનારના શિષ્યો મેથ્યુ અને જોને આ માનવતાનું આર્ષદર્શન કર્યું. મધ્યકાલીન યુરોપમાં સેંટ બેનીડીક્ટ, સેંટ બર્નાર્ડ અને એસીસીના સેંટ ફ્રાન્સીસ વગેરે મહાત્માઓને એવું દર્શન થયું. પંદરમી સદીમાં ટોમસ એ કેમ્પીસ નામધારી આર્ષદ્રષ્ટાએ Imitation of Christ–ખ્રીસ્તનું અનુકરણ–એ નામના પુસ્તકમાં એ માનવતા આલેખી છે.

૭

'ધમ્મપદ'કાર ચરિત્રથી નહિ પણ સૂત્રોથી ને સચોટ ઉપમાઓથી માનવતાનું દર્શન કરાવે છે. દંડ, નાગ, પુષ્પ એવી એક વસ્તુ લઇ તેની આસપાસ પોતાનાં દર્શનને વીંટાળી તે સમજ આપે છે. છેલ્લી વારે અર્હંત, ભિક્ષુ, અને બ્રાહ્મણ કોને કહેવો તેનું વર્ણન કરી માનવતા દર્શાવે છે.

આ સાત્ત્વિક માનવતા પાછળ એક જ મહત્ત્વાકાંક્ષા રહી છે: દુ:ખનો વિનાશ કરવાની–દુ:ખનો આત્યંતિક અભાવ સાધવાની. કપિલ મુનિએ આ શ્રમણ માનવતાની ભાવના કલ્પી. સુખ મળે કે ન મળે તેની પરવા નહિ. દુ:ખ ઉદ્ભવે નહિ એટલે જ બસ.

આ માનવતા સમજવી કઠણ છે. એને સિદ્ધ કરવી કઠણ હોય એમાં શી નવાઇ? દરરોજ પશુપક્ષી તો શું, પણ માણસોને–સગાં, સબંધી, સ્નેહીઓને—દુ:ખ પામતાં, મરતા આપણે જોઇએ છીએ. 'સુનેલા ગામને મહાપૂર ઘસડી જાય તેમ માણસ ફુલ વીણતો હોય ને મૃત્યુ પકડીને ચાવી જાય છે.' આપણામાંથી કેટલા તેથી કાંપી ઉઠે છે, તેને દુ:સહ વેદના ગણી રસ્તો શોધવા બેસે છે?

પણ 'ધમ્મપદ'કાર પ્રમાણે એ શકિત જેનામાં ન હોય તેનામાં માનવતા હોઇ શકે નહિ. સિદ્ધાર્થ પખીનું મૃત્યુ જોઇ વિહ્વળ બન્યા: તે જ પળે, તેની માનવતાનું પ્રથમ દર્શન થયું હતુ.

દુ:ખનો અભાવ સાધવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા આ માનવતાનું એક અંગ. એ મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાનું બળ તે એનું બીજું અંગ. મનુષ્યજંતુ દુ:ખ જોઇ કાંપે નહીં; કાયરો તેને છેદવા તૈયાર થાય નહીં, પણ દુ:ખનો વિનાશ કરવાનો વિગ્રહ આદરે એ યોદ્ધાનું નામ શ્રમણ.

શ્રમણ દુઃખનું મૂલ શોધે છે. સસાર દુઃખમય કેમ છે? પ્રતિ-શબ્દ થાય છેઃ પોતે દુઃખમય કેમ છે? 'મારા પુત્રો, મારું ધન, મારા પુત્ર,' કરી તે પોતાને તરફડતો જુવે છે. રૂપ પરિજીર્ણ છે, રોગનો માળો છે, ભંગુર છે; ગંધાતો દેહ નાશ પામશે; જીવિતનો અંત મરણ છે; ધનનો વરસાદ થાય તો પણ કામની તૃપ્તિ નથી; કામ ને તૃષ્ણાથી શોક થાય છે, ભય થાય છે.

શ્રમણની નજરે દુઃખ દેનાર પડે છેઃ રાગ, ભય, ક્રોધ. એની દૃષ્ટિ નિર્મળ થાય છે. એને ખરી માનવતા શામાં છે તે સમજાય છે. રાગ, ભય, ક્રોધનું મૂલ 'સંગ' છે—આસક્તિ છે; કારણ કે **संगात् संजायते कामः ।** જો એ સગ છેદી નાંખે તો પછી દુઃખ રહેજ ક્યાંથી?

ધમ્મપદકાર માનવતાની પ્રેરણા આ શબ્દોમાં દર્શાવે છેઃ 'હે બ્રાહ્મણ! તૃષ્ણાસ્ત્રોતને કાપ. પરાક્રમ કરી કામને દૂર કર. સંસ્કારોનો ક્ષય જાણીને હે બ્રાહ્મણ! તું નિર્વાણ જાણનારો થઇશ. કારણ કે જેનો રાગ, દ્વેષ, માન, તિરસ્કાર આરની અણી ઉપરથી સરસવની પેઠે પડી ગયો છે તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.'

સદ્ગ્રહસ્થો! આ શબ્દો આપણા સાહિત્યમાં છે, આપણી જીભે છે. આપણી રગોમાં છે એમ કહીએ છીએ, પણ નથી. અને શબ્દ-જાલની મોહિનીમાંજ આપણે લપટાઇ રહીએ છીએ. એક ગોર કાકા હતા—એક ગોર.ણી કાકી હતાં. કાકી મરવા પડયાં; ચીસો પાડી તરફડવા માંડયાં. ગોર કાકા પોપટની માફક શ્રમણ માનવતાનો મંત્ર ઉચ્ચાર્યી ગયાઃ વાસનાનો ત્યાગ કર. તારો હમણાં મોક્ષ થશે.' શબ્દો—શબ્દો—શબ્દો—અર્થહીન, પ્રેરણાવિહોણા કરી મુકેલા શબ્દો!

શ્રમણ પોતાના ને પારકા દુઃખે વિહ્વલ છે. તેનો આત્માં રેહેંસાય છે. દુઃખને સમજાવી પટાવી દૂર કરવા તે નથી માંગતો–તેનો વિનાશ સાધવા તૈયાર થાય છે.

એકલો, એકાંતમાં તે સગ છેદવા તૈયાર યાય છે. સીકંદરથી વધારે હીમત તે ભેગી કરે છે; મેરીઅસથી પણ વધારે નિર્દય તે બને છે. ધન, વૈભવ, કકળતી સ્ત્રી, નિરાધાર સતાન, વાટ જોતી કીર્તિ બધાને એક ઝટકે વિદેહ કરીને વિજેતા થવા સંકલ્પ કરે છે. એના સંકલ્પની અડગતા એ જ એની માનવતાની કસોટી.

'ફરકતું, ચપલ, દૂરૈક્ષ્ય, દુર્નિવાર્ય એવા ચિત્તને તે મેધાવી, બાણકાર બાણના રાડાને જેમ સીધુ કરે છે તેમ, સીધુ કરે છે.' શ્રમણ વીરતાની પરાકાષ્ટા અનુભવે છે. પ્રાણ ભલે જાય પણ ચિત્તને તે રોધવા મથે છે–મહાવ્રતોથી, મહાવ્રતોમાં પણ મુખ્ય એવા અહિંસાવ્રતથી.

यतो यतो हिंसमना निवत्तति ।
ततो ततो सम्मतिमेव दुक्खं ॥

જેમ જેમ તે હિંસામાંથી મનને નિવારે છે તેમ તેમ તેનું દુઃખ શમે છે.

હિંસા સ્વાભાવિક છે, અહિંસા અસ્વાભાવિક છે એ કોણ નથી જાણતુ ? મન, વાણી ને શરીરથી અનિષ્ટચિંતન, ઉદ્વેગકર વાક્ય, પ્રાણી માત્રનો દ્રોહ કેવાં સહેલાં, કેવાં સ્વાભાવિક, કેવા આકર્ષક છે ! એ બધી હિંસાને જાતિ, દેશ, કાલ સમયની પરવા કર્યા વિના સાર્વભૌમ વ્રતથી તે ઉચ્છેદી નાખે છે. બીજાં મહાવ્રતો છે: સત્ય, બ્રહ્મચર્ય આદિ, પણ તે બધાનુ મૂલ અહિંસા જ છે.

આમ શ્રમણ અદ્ભુત પરાક્રમ કરી રહે છે: ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ

કરે છે. પોતાની અને દુઃખ ઉપજાવનાર વચ્ચેનો સંબંધ તે છેદી નાંખે છે. દુઃખ દેનારાં કારણો તેને મરેલો રામજે છે; એ તેને મોહ, માયા, મિથ્યાદર્શન માને છે.

ટોમસ એ કેંપીસને પણ ધમ્મપદકારનું જ દર્શન થાય છે.

'મિથ્યામાં પણ મિથ્યા, સર્વ મિથ્યા છે–ઇશ્વર તરફ પ્રીતિ શીવાય, અને તેની સેવા શીવાય. આ શ્રેષ્ઠ વિદ્યા છે...ચંચળ વૈભવ શોધવા ને તેમાં વિશ્વાસ કરવો મિથ્યા છે. માન મેળવવા મથવું એ પણ મિથ્યા છે. ઉંચે ચઢવું તે પણ મિથ્યા છે. શારીરિક ઇચ્છાઓ સંતોષવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ મિથ્યા છે...જિજીવિષા મિથ્યા. સારૂં જીવવા તરફ બેદરકારી પણ મિથ્યા છે...જે નાશવંત છે તેનો પ્રેમ એ મિથ્યા છે.'

શ્રમણ પારકાનાં ને પોતાનાં દુઃખનો વિનાશ કરવા નીકળ્યો; અને યુદ્ધ કરતાં એણે દુર્જય એવી ચિત્તવૃત્તિઓની સાથે વેર બાંધ્યું. રાગ, ભય, ક્રોધ, હિંસા, સુખ, દુઃખ–જે વસ્તુઓ આપણું જીવન રસિક બનાવે છે, જેને માટે આપણે જીવીએ છીએ–તેને કચરી નાંખ્યા. એણે મનુષ્ય સ્વભાવને ઉલટાવ્યો: સદેહે તે વિદેહ થયો.

'ચંદ્ર જેવો વિમલ; શુદ્ધ, પ્રસન્ન ને નિર્મલ; તૃષ્ણા જેની ક્ષીણ થઇ છે એવો તે, પોતે દુઃખી થતો નથી, કોઇને દુઃખી કરતો નથી.' તે મહત્ત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ અનુભવે છે. તે સુખદુઃખને, ચિંતા અને વિષાદ વિના સહન કરી શકે છે. તે નિર્દ્વન્દ્વ બને છે. તે પોતે શાંત છે; બીજું બધુ મિથ્યા છે. તે નિર્વાણને સ્પર્શે છે.

આ ભયંકર ને ભવ્ય માનવતા આમ પોતાના પ્રાબલ્યથી માનવીને સાધુ કરી શકે છે.

મને શ્રમણ ભાવના સાથે સહાનુભૂતિ નથી. હું એને આર્યાવર્તના અધઃપતનનું પ્રથમ કારણ માનું છું. એણે જીવનમાં મૃત્યુની પયગંબરી આણી છે; અહિંસાને નામે ભીરુતા દેશમાં આણી છે; ઔદાર્ય ને સહિષ્ણુતાના વેશમાં નિર્માલ્યતા આણી છે. અને છતાં એ ભાવનાએ જે માનવતા સર્જાવી તે વિચારતાં તેમાં રહેલી હીમત, અડગતા, પ્રતાપ ને પરાક્રમ કલ્પતાં હૈયુ પ્રણિપાત કરે છે. અને જે ભગવાન બુદ્ધે પોતાના ભોગ વડે એ માનવતાને સજીવન કરી તેની મહત્તા, તેની શક્તિ, તેની અપૂર્વતાનાં સબહુમાન સ્મરણમાં શ્રમણ ભાવનાએ વર્તાવેલો કેર અને નિમંત્રેલી અધમતા પલવાર વીસરી જાઉ છુ.

આ માનવતાનાં ઘણાએ દર્શન કર્યાં છે. ઘણાએ તેને પ્રશસી છે. એણે અનેક મહાત્માઓને મુગ્ધ કર્યા છે. એણે અનેક જોગી જતીને માન અપાવ્યાં છે. એણે અસખ્ય ધુતારાઓને દાળરોટલો અપાવ્યો છે. પણ એને સિદ્ધ તો થોડાક જ મહાત્માઓએ કરી છે. સામાન્ય જનને તો એ સ્વમરૂપેજ રહી છે–પોતાના શીવાય બીજાને સિદ્ધ કરવા માટે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ–અ–માનવ થવા તરફ અણગમો–સર્વત્ર વ્યાપે છે. અને તેથી જ એ માનવતાને બધા પૂજ્યભાવે જોઇ રહે છે. પણ જોઇજ રહે છે, તેની વાતો કરે છે; નહીં તો મારા પૂર્વજે તો તે સિદ્ધ કરી જ છે એવો ભ્રમ સેવી ગર્વ લે છે. ભર્તૃહરિ જેવો સૂક્ષ્મદર્શી સત્યવક્તા નિરાશાથી સત્ય ઉચ્ચારે છે. **न मुश्चामः कामान् अहह गहनो मोहमहिमा ।**

૮

આપણે રજોગુણી માનવતાનું આષદર્શન જોયું. સાત્ત્વિક માનવતા

પણ જોઈ. હવે ત્રણે ગુણથી પર–આતિનૈતિક–માનવતાનાં આર્ષ-દર્શનો જોઈએ.

"નિસ્ત્રૈગુણ્ય" શબ્દ વિચારવા જેવો છે. ભગવાન વાસુદેવે અર્જુનને કહ્યું તે : **त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन** નિસ્ત્રૈગુણ્ય માનવતા તે કેવી ? સ્વચ્છંદ ને સંયમથી પર તે કેવી માનવતા ?

વૃત્તિઓના સ્વયંનિર્ણિત વિકાસમાં જ આ માનવતા આત્મસિદ્ધિ જુએ છે. અને છતાં તેના સંયમને આત્મસિદ્ધિનું સાધન બનાવે છે. એમાં સ્વચ્છંદથી થતો શક્તિચ્છેદ નથી ને સંયમથી ઉદ્‌ભવતી શુષ્કતા નથી. સ્વચ્છંદનો ઉભરાટ ને સંયમની સ્વસ્થતા બને, આતિનૈતિક માનવતાના દુર્ધર્ષ ને અડગ સિંહાસન પર–જ્યાં 'સ્વ–ભાવ–સિદ્ધિ'જ એક અને અચળ ધ્યેય છે તેવા સ્થાન પર–મનુષ્યને બેસાડે છે.

પ્લુટાર્કની નીતિનિર્લિપ્તતિક માનવતાનું આતિનૈતિક સ્વરૂપ જર્મન તત્ત્વવેત્તા નીટ્ઝેને દેખાયું. શ્રમણ માનવતાના આતિનૈતિક સ્વરૂપનાં દર્શન આર્ય સાહિત્યસ્વામીઓને થયાં હતાં. આ બે જ માનવતાનાં આર્ષદર્શનો વીશે કૈંક કહીશ.

પ્લુટાર્કે જે માનવતા જોઈ અને વર્ણવી તે વૃત્તિઓના વિકાસ ઉપર રચાએલી, કીર્તિલોભી, મહત્ત્વાકાંક્ષી માનવતા. એ માનવતાને એક જ ધોરણ: પોતાની વૃત્તિઓ સંતોષવાનું, તેમનો વિકાસ સાધવાનું. નીટ્ઝેની આર્ષદૃષ્ટિને પણ વૃત્તિઓના વિકાસમાં જ માનવતા સમાએલી જણાય છે; પણ વૃત્તિઓ તે દરેકની નહીં પણ માત્ર Mastersની–'પ્રભુઓની', વીરની, ભોક્તાની.

પ્લુટાર્ક જીવનચરિત્રના નાયક પસંદ કરતાં, અજાણ્યે ઘણે ભાગે 'પ્રભુઓ'ની જ પસંદગી કરી છે. પણ નીટ્ઝેની દૃષ્ટિએ તો મનુષ્યો સ્પષ્ટ રીતે બે પ્રકારના દેખાય છેઃ એક ઉચ્ચ વર્ગના, એક નીચ વર્ગના; એક 'પ્રભુ' વર્ગના–Masters, બીજા દાસ વર્ગના–slaves. 'પ્રભુઓ'ની વૃત્તિઓનો સ્વચ્છંદી વિકાસ, અને એ વિકાસની દૃષ્ટિએ 'સ્વ–ભાવસિદ્ધિ'–એનું જ નામ માનવતા. દાસોની વૃત્તિઓનો રોધ તેમાં જ 'પ્રભુ'ઓની નીતિ.

આ આર્ષદર્શન પ્રમાણે માનવતા તે 'પ્રભુઓ'ની જ; સશક્ત અને સ્વતંત્ર, સત્તાશીલ અને સત્તાકાંક્ષી ભદ્ર વીરની, માનવતા જે પોતાને પ્રબલ માની વાચા અને મૌન બન્ને સેવી શકે, જે પોતાના અને પારકા પર સખ્તાઇ કરી શકે, જે સત્તાકાંક્ષી અને સત્તાશીલ હોય, ચિંતા ને ઘૃણા વિના જે સખ્તાઇની કદર કરી શકે એવા પશુશ્રેષ્ઠ–Blonde Beast–ની માનવતા.

આ 'પ્રભુ' પોતાનું ને પારકાનુ નિયમન કરી શકે છે. નમ્રતા, ખુશામત, અધમતા, ભય, અસત્યને તિરસ્કારે છે. દયા અને નિઃસ્વાર્થ-પણાની અવગણના કરે છે. શક્તિ, હીંમત, હરામખોરી, ક્રૌર્યમાં રાચે છે. તે અધમો તરફ કૈં પણ ફરજ સ્વીકારતો નથી. તે નિર્ભય છે, ને સર્વભક્ષી પ્રતાપ ઇચ્છે છે. વિનાશ, જુલ્મ, પરિગ્રહ અને હિંસા એને શ્વાસ અને પ્રાણ સમા છે. એનામાં ઉભરાતો પ્રભાવ છે, ઉગ્રતામાંથી ઝરતુ સુખ છે, પોતાની આત્મસમૃદ્ધિના ભાનનો ગર્વ છે. એ દુર્ભાગી દાસોને મદદ કરે છે, દયાથી નહી પણ ઉભરાતા પ્રભાવભંડારને લીધે પ્રગટેલા ઔદાર્યથી.

પોતાની માનવતાની પૂજા જ એને મન અનતિક્રમણીય એવો પરમ ધર્મ છે. વૃત્તિઓના વિનાશ પર રચાએલી માનવતા તરફ તે

તિરસ્કારથી જુએ છે. નિર્માલ્યતા જે પોતાને ભલાઈ કહાવે છે, કાયરતા જે પોતાને નમ્રતાનું નામ આપે છે, જોર અજમાવવાને નિર્બળ એવી ભીરુતા જે પોતાને ધૈર્ય તરીકે ઓળખાવે છે, વેર લેવાની અશક્તિ જે ક્ષમારૂપે વિચરે છે તેને તે દાસોની નીતિ ગણે છે. "Blessed are the meek, for they shall inherit the earth"–એમાં નિર્માલ્યતાના આશાવાદ શીવાય એ કંઈ જોઈ શકતો નથી. જે જીવન ઉત્તેજે છે, જે જીવન પ્રેરે છે, તેમાં જ તેને માનવતા જણાય છે. વૃત્તિઓના નિરોધ પર, સુખના વિસર્જન પર, મૃત્યુની પયગંબરી પર રચાએલી માનવતાને તે અધમમાં અધમ દાસવૃત્તિનું લક્ષણ ગણે છે. એની માનવતાને એક જ પ્રેરણા છે: નિશ્ચલ ને ભયંકર સત્તાકાંક્ષા. એનો એક જ સ્વધર્મ છે : પોતાના સ્વભાવનો.

સીઝરો અને સીકંદરોની માનવતા આમ એક મહાન ભાવના બની રહે છે. અને તે નીતિથી પર, જીવનનું પરમ સત્ય બને છે. કેટલાકને આ નગ્ન પશુતાની પૂજા લાગશે. પણ આ 'પ્રભુઓ'ની માનવતામાં નીતિનિર્લિપ્ત માનવતા જેટલો પરાક્રમનો ઉત્સાહ, અને નૈતિક માનવતાના જેટલી સ્થિતપ્રજ્ઞા છે. હીંમત, પરાક્રમ, મહત્ત્વાકાંક્ષા, સ્થિરતા અને સ્વાસ્થ્ય વિના દુર્જય શક્તિ આવતી નથી. અને શક્તિ વિના 'પ્રભુઓ'ની માનવતા શક્ય નથી.

નીટ્ઝેનું આર્ષદર્શન દુનીઆના કોઈ પણ આર્ષદર્શનથી ભવ્યતામાં, પ્રતાપમાં કે પ્રેરકતામાં ઉતરતું નથી. તે કહે છે :

'હું માનવશ્રેષ્ઠો વર્ણવું છું. મનુષ્ય છે તે પોતાનાથી પર એવા માનવશ્રેષ્ઠને સરજાવવા માટે જ. તમે એ સર્જન માટે શું કર્યું ?'

'પ્રાણી માત્રે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ એવું સર્જ્યું. તમે શું આ પ્રવાહ પાછો વાળશો? અને મનુષ્યથી પર જવાને બદલે જાનવરો તરફ વળશો?'

'માણસ ને વાદરાને શો સંબધ? તે માણસની સરખામણીમાં વિડબનાની મૂર્તિ છે, કલક છે. જ્યારે માનવશ્રેષ્ઠો જન્મશે ત્યારે માનવ પણ એક વિડંબના, એક કલંકરૂપે રહેશે.'

'તમે જંતુમાંથી મનુષ્ય થયા. હજુ તમારામાં બહુએ જંતુતા છે. એક વખત તમે વાનર હતા. હજી પણ માણસ ઉચા પ્રકારનો વાનર છે. તમારામાં ડાહ્યામાં ડાહ્યો પણ એક વિસંવાદ છે; પ્રેત અને વનસ્પતિ એ બેનું મિશ્રણ છે. ત્યારે શું હુ તમને પ્રેતો કે વનસ્પતિ થવાનું શીખવું?'

'સાંભળો! હુ તમને માનવશ્રેષ્ઠો વર્ણવું છું. માનવશ્રેષ્ઠો તે જ ભૂતલની સાર્થકતા. તમે જરૂર કહેશો કે માનવશ્રેષ્ઠ જ ભૂતલનું સાર્થક્ય બનશે.'

'હું આદેશ કરું છું. બધુઓ! પૃથ્વીને જ વળગ્યા રહો, પૃથ્વીથી પર એવી આશાઓની કોઇ તમને વાત કરે તો તેમાં શ્રદ્ધા રાખશો નહી. જાણ્યે કે અજાણ્યે તે ઝેર દેનારા છે.'

'જીવનને તિરસ્કારનારા તે બધા જાતે કહેવાઇ ગએલા, વિષથી ભરપુર છે. પૃથ્વી તેમનાથી થાકી રહેલી છે. તેમને જવા દો.'

'એક વખત ઇશ્વરનો દ્રોહ મોટામાં મોટો ગુન્હો હતો. પણ ઇશ્વર ગુજરી ગયા, અને દ્રોહ કરનારા પણ ગુજરી ગયા. પૃથ્વીનો દ્રોહ કરવો–અજ્ઞેયને પૃથ્વીથી વધારે માન આપવું એ ભયંકરમાં ભયકર પાપ છે......'

'મનુષ્ય જાનવર અને માનવશ્રેષ્ઠ વચ્ચે બંધાએલું દોરડુ છે.....'

'એકાંત અરણ્યમાં આત્મા બીજો અવતાર લે છે. અહીંઆં આત્મા સિંહ બને છે, સ્વાતંત્ર્ય મેળવે છે, પોતાના અરણ્યમાં આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરે છે.'

'તે પુરોગામી અધિપતિને શોધે છે, તેના તરફ વેર કરે છે; તેના પુરોગામી ઇશ્વર સામે વેર કરે છે, અને મહાસર્પ વૃત્ર સાથે વિજયયુદ્ધ આદરે છે. સિંહ જેને પોતાનો ઇશ્વર અને પ્રભુ માનવાની ના પાડે છે એ મહાસર્પ કોણ? એ મહાસર્પનું નામ "તું કર" (પારકાનો આદેશ). પણ સિંહનો આત્મા કંપે છે. તે કહે છે (તારી આજ્ઞા પ્રમાણે નહીં પણ) 'હું જ કરીશ.[1]'

આમ 'પ્રભુ' માનવતા ક્યારે સિદ્ધ કરે છે કે જ્યારે તે પોતાને નીતિ અનીતિ–ગુણ અવગુણનો નક્કી કરનાર માને છે ત્યારે. "એને કોઇની સંમતિ જોઇતી નથી. એ પોતેજ ન્યાય કરે છે. જે મને પીડે છે, તે જ પીડાકારક છે. 'પ્રભુ' પોતે ખરું–ખોટું નક્કી કરનાર છે." એ પોતાનાથી પર એવા માનવશ્રેષ્ઠ સરજવા મથે છે.

સતત સેવેલી સત્તાકાંક્ષા, નિશ્ચલ ને અડગ પરાક્રમે સેવેલો પ્રભાવ એ જ આ માનવતાની ખરી પ્રેરણા. Build your cities on the Vesuvius. Live dangerously. તમારાં નગરો જ્વાલામુખી પર રચો. ભયંકર રીતે જીવો.

'પ્રભુ'ની માનવતા જોઇ ડરમાં કે તિરસ્કારમાં પુઠ ફેરવવામાં અર્થ નથી. જે પ્રજા મહત્તા સાધે છે, ત્યાં આવો 'પ્રભુ' વર્ગ છે.

---

1 So Spake Zarthustra.

ત્રિપુરારિના વિશ્વવિનાશક તાંડવની માફક આ માનવતાનો પ્રભાવ દાસોને જેટલો ભયાનક છે, તેટલોજ વીરોનો પ્રેરક છે.

આ પ્રકારની આતિનૈતિક માનવતાનું દર્શન નીટ્ઝેને સાહિત્ય સ્વામીઓમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન અપાવે છે. કારણ કે એ જેટલું સત્ય છે તેટલુ પ્રેરક છે, જેટલુ પ્રેરક છે તેટલું જ વિપ્લવકારક છે.

૯

શ્રમણ માનવતાનુ આતિનૈતિક સ્વરૂપ તે આર્ય માનવતા.

બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવર્ત્યા પછી શ્રમણ ભાવનાને આર્યોએ ધર્મશાસ્ત્રોમાં, સૂત્રોમા ને સાહિત્યમાં સ્થાન આપ્યું. ઘણીવાર તેના તે જ શબ્દ એક જુના આર્ય અર્થમાં અને બીજા શ્રમણ અર્થમાં વપરાયા. ઘણીવાર ગીતામાં ને યોગસૂત્રમાં થયું છે તેમ શ્રમણ અને આર્યભાવનાનો સમન્વય કરવાના પ્રયત્નો થયા. ઘણીવાર મહાભારત જેવા ગ્રંથોમાં સુધારા વધારા થયાથી આર્યોની માનવતાના નિર્મળ રંગમાં ક્યાં તો શ્રમણ ભાવનાના કે બીજા સંસ્કારના રગ ભળ્યા. અને પાછળથી શ્રમણ ભાવનાએ ઉડાં મૂલ નાંખ્યા હોવાથી આર્ય માનવતાના આર્ષદર્શન દુર્લભ થયા.

આ કારણોથી આર્ય માનવતાનું આર્ષદર્શન એક જ સાહિત્યસ્વામીના સાહિત્યમાં મળવું અશક્ય છે. કયા કર્તાનુ કયું સાહિત્ય તેનો પણ મેળ રહ્યો નથી અને કયા સાહિત્યમાં કઇ ભાવનાનો ક્યારે રગ લાગ્યો તે કહેવાતું નથી. છતાં વેદમા, ઉપનિષદમાં, સૂત્રોમાં, મહાભારતમાં ને ગીતામાં તે માનવતાનાં આર્ષદર્શનો મોજુદ છે–છુટા અને છવાયાં, છતાં સ્પષ્ટ.

શ્રમણ અને આર્ય માનવતા નિરાળી છે. તેનો સંગમ થાય તો થોડે સુધી બન્નેની દિશા ને રંગ એક જેવાં જણાય છે. પણ ખરું વ્યક્તિત્વ આવતાં બન્ને જુદાં પડે છે. બન્નેની પ્રેરણા, બન્નેનાં ધ્યેય, બન્નેના પ્રાબલ્ય તદ્દન જુદાં દેખાઇ આવે છે.

શ્રમણની પ્રેરણા અત્યંત કોમલ હૃદયમાંથી ઉદ્ભવે છે; તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા દુઃખનો આત્યંતિક અભાવ સાધવાની છે. આર્યની પ્રેરણા શક્તિની ભૂખમાંથી ઉદ્ભવે છે; મુખ્ય ને ન ભૂલાય એવો ફેર: પોતાના કે પારકાના દુઃખથી આર્ય વિહ્વલ બનતો નથી.

આર્ય ઉચ્ચારે છે:

'હે અગ્નિ ! પરમ એવી શક્તિમાં ભાગ આપ; અને આપ એક ભાગ મધ્યમ એવી શકિતમાં, અને છેલ્લી શકિતમાં...કે જેથી મારો કોઇ વિજેતા થાય નહીં......'[1]

'અગ્નિ ! તું આ ઉદકરસ લે ને મને તેજોમય કર. હે અગ્નિ ! મને વર્ચસ આપ, સંતતિ આપ, આયુષ્ય આપઃ ત્યારે મને દેવો ને ઇન્દ્ર ઋષિ તરીકે ઓળખશે.'[2]

'અક્ષય આશ્રય દેનાર ઇંદ્ર ! અમને સહસ્રધા શકિત દે કે જેમાં સકલ માનવતા-પુરૂષત્વ-આવી જાય.'[3]

'હે ઇન્દ્ર ! તારા ઔદાર્યને સીમા નથી. અમારા પર કૃપા કર, વજ્રધારી મઘવા ! અમારી પ્રાર્થનાને સાટે તેં શકિત જ આપી છે.'[4]

---

૧ ઋગ્વેદ ૧. ૬. ૨૭. ૨. ઋગ્વેદ ૧. ૫. ૨૩. ૩ ૧. ૧. ૧૦
(૪) ઋગ્વેદ ૮. ૬. ૪૬.

'અમારું બળ સાત ભુવનને ભરો; ચાર દુરસ્થ સ્થાનો ભરો. સમૃદ્ધિની શોધમાં, વિશ્વદેવો સાથે, અમારી સમૃદ્ધિ અમને રક્ષો.'

'અમારુ બળ અમને દાન અપાવે; અમારા બળથી દેવો ઋતુ-ઓનો સહચાર સાધે. શક્તિથી વીરોના સઘરૂપી સમૃદ્ધિ મને મળી છે. બળનો ઈશ હું સર્વે ભુવનો જીતું.

'અમારી સમક્ષ શક્તિ હો, અમારી વચ્ચે પણ શક્તિ હો. શક્તિ, અમારા હવિથી, દેવોની મહત્તા વધારો. શક્તિથી વીરોના સઘરુપી સમૃદ્ધિ મને મળી છે. બળનો ઈશ હુ સર્વે ભુવનો જીતુ.'[1]

"વિજ્ઞાન કરતાં બળ વધારે બળવાન છે. એક બળવાન સો વિજ્ઞાનવાનને કપાવે છે."[2]

"જે પ્રયત્નશીલ છે તેજ જીતે છે, શાંતિથી રહે છે, સમૃદ્ધ બને છે."[3]

આમ આર્ય શક્તિ–તેજભરી, વિજયવતી શક્તિ વાંછે છે. શ્રમણની માફક દુઃખના અભાવ પર તે મુગ્ધ નથી; શ્રી–વિજય–ભૂતિ તેનું પરમ ધ્યેય છે.

દુઃખનો વિનાશ કરવા જે પ્રયોગ શ્રમણ કરે છે તે જ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા આર્ય કરે છે. દુઃખનું મૂલ એવી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવા શ્રમણ તિતિક્ષા ને વૈરાગ્ય સેવે છે; પણ આર્ય તેને પોતાની નિર્બળતા કાઢી નાંખવા સેવે છે. એકને મન નિર્મમત્વમાં જ સિદ્ધિ રહી છે, બીજો તેને એક પ્રબળ સાધન લેખે છે. આર્ય માનવતા ને મૂર્તિમાન કરનાર ભગવાન કૌટિલ્ય કહે છે :

(૧) યજુર્વેદ ૧૮. ૪૭ (૨) છાંદોગ્ય ૭. ૮. (૩) ઋગ્વેદ ૭. ૩૨.

પ્રેરકતાની ઉન્નત ભાવના, વિશ્વામિત્ર તે સંસ્કાર ને શક્તિની ગર્જના, જામદગ્નેય તે સંસ્કૃતિનો અગ્નિ પ્રસારતો વિનાશક દાવાનલ, ઔર્વ તે પરસંસ્કાર બાળવાનો ઉગ્ર વડવાનલઃ-આ કલ્પના ને ભાવનાની બનેલી તેજોમય પ્રાકૃતિક શક્તિઓ;

—અને ભીષ્મ તે તપસ્વી, વ્રતધારી, મુત્સદ્દી ન્યાયી રાજ્ય સત્તાનું ગૌરવ, વેદવ્યાસ તે સંસ્કાર ને સાહિત્યની ઘટનામાં રહેલી દિવ્યદર્શી ને સર્વગ્રાહી સર્જકતા, વાસુદેવ તે વિજય, શ્રી ને ભૂતિની સર્વાંગસુંદર સિદ્ધિની મહત્ત્વાકાંક્ષા, યાજ્ઞવલ્ક્ય તે નિર્મલ ને નિઃસીમ પ્રકાશ પાડતી જ્ઞાનજ્યોતિ; પાણિનિ તે વિશુદ્ધ વાણીની વ્યવસ્થિત અપૂર્વતા;-તપ અને એકાગ્રતાથી ભાવનામય થએલી આર્ય માનવતાની આ દુર્જય મૂર્તિઓ;

—અને ભગવાન બુદ્ધ પોતે, એક દૃષ્ટિએ ગણીએ તો શ્રમણ માનવતાના પ્રસારક, પણ બીજી દૃષ્ટિએ ઇંદ્રિયવિજયથી સ્વભાવજન્ય અનુકંપાને પ્રાકૃતિક શક્તિમાં ફેરવી પોતે તે શક્તિમાં લીન થઇ જનાર આર્યશ્રેષ્ઠ;

—અને ભગવાન ચાણક્ય, તે રાષ્ટ્રવિધાન ને સુવ્યવસ્થાની મહત્ત્વાકાંક્ષી ને સર્વગ્રાહી તપોમય શક્તિ,

—અને પ્રણય બનેલા ચૈતન્ય, વિચાર બનેલા શંકર, પડકાર બનેલા પ્રતાપ, વિજય બનેલા શિવાજી, રાષ્ટ્રીયતા બનેલા દયાનંદ ને અરવિંદ; જ્ઞાનસમૃદ્ધિ બનેલા રામકૃષ્ણ ભાંડારકરઃ

—આ બધા એક જ કુટુંબના આર્યો-યોગીઓ-તપે બનેલી પ્રાકૃતિક શક્તિઓ-મનુષ્યદેહી વિશિષ્ટ ભાવનાઓ !

૧૦

આમ માનવતાનાં જુદાં જુદાં આર્ષદર્શનો યુગે યુગે થાય છે; અને છતાં દરેક માનવતાનો પ્રકાર એક વ્યાપક દૃષ્ટિમાં પણ આવી શકે. આર્ષદર્શનોનું એકીકરણ કરી શકાય ?

પોતાની વિશિષ્ટતા સશક્ત, સુરેખ ને સચોટ થાય એ પ્રયત્નમાં જ દરેકની માનવતા શરુ થાય છે. એ વિશિષ્ટતાનું શુદ્ધરૂપે પ્રદર્શન થાય તેમાં જ માનવતાની સિદ્ધિ છે. એ વિશિષ્ટતાના શક્તિછેદમાં જ માનવતાની અપૂર્ણતા છે.

સીઝરે સ્વચ્છંદથી શક્તિછેદ નહી આદર્યો હોત તો ચાણક્યમાં ને એનામાં શો ફેર રહેત ? એકે રોમન સામ્રાજ્યની પુનર્ઘટના કરી, બીજાએ આર્યાવર્ત્તની પુનર્ઘટના કરી. સીઝર પ્રાકૃતિક શક્તિ ન થઇ શક્યો એટલી એની માનવતાની ઉણપ.

શ્રમણ માનવતા સિદ્ધ કરવા જનાર જો બધા સ્વભાવે અનુકંપા-પૂર્ણ હોય, અને નિર્મમત્વથી પોતે અહિંસામય બને તો કોઇને કાંઇ કહેવાનું રહે જ નહી.

તે જ પ્રમાણે 'પ્રભુ'વર્ગની વૃત્તિઓમાં માનવતા છુપાઇ હોય તો દાસવર્ગની વૃત્તિઓમાં શા સારુ નહીં ? સત્તાકાંક્ષામાં માનવતા રહી હોય તો અનુકંપામાં પણ શા સારુ નહી ?

બધા આર્ષદ્રષ્ટાઓએ દર્શાવેલી ભિન્નતામાં આમ એકતા જડે છે.

કોરીયોલેનસ માતું માન રાખવાના ગર્વમાં વિદેહ થયો; સીઝર રોમનું રાજ્યતન્ત્ર એક હાથે કરતાં વિદેહ થયો; ભીષ્મ હસ્તિનાપુરની રાજ્યસત્તાનું ગૌરવ સાચવતાં વિદેહ થયા; ક્રીસ્ત દરિદ્રોનાં દુઃખ હરવ

જતાં વિદેહ થયા; સિદ્ધાર્થ ભૂતદયાની લગની લગાડતાં વિદેહ થયા; શ્રી કૃષ્ણ ભારતના ગૌરવને મૂર્તિમાન કરતાં વિદેહ થયા.

દરેકની વિશિષ્ટતા જુદી છે. પણ દરેકની વિશિષ્ટતાનું પ્રાબલ્ય એકસરખુ તેજસ્વી ને ગૌરવશીલ છે. દરેકની માનવતા એકસરખી મહાન છે. કારણ કે દરેકનો સ્વભાવ એ જ 'સ્વ'નું કારણ છે; અને તેનાથી પ્રેરાએલી દૃષ્ટિ દરેકને માનવતાનું ધ્યેય બતાવે છે. એ ધ્યેયની સિદ્ધિ તે પરમ ધર્મ—સ્વધર્મ. એ સ્વધર્મ માટે નિધન સેવવું તેમાં જ દરેકની માનવતાની મહત્તા.

આ પ્રમાણે આર્ષદ્રષ્ટાઓ યુગે યુગે માનવતાનાં દર્શન કરી ને કરાવી, પ્રયત્નની મહત્તા પ્રેરી, સ્વભાવની સિદ્ધિનાં રહસ્યો શીખવી, આ દેહે ને આ સ્વભાવે અલ્પતા છાંડી ગગનચુંબી મહત્તા પ્રાપ્તિ કરવાની આકાંક્ષા પ્રગટાવે છે. એમણે સેવેલા શબ્દબ્રહ્મના સર્વવ્યાપી પ્રતાપમાં તણાઇ, આપણે ભૂતકાલીન માનવતાની ભવ્યતાના ધ્યાનમાં લીન બનીએ છીએ. અને સર્વ ધર્મો છોડી 'માનવતા'ના શાશ્વત ધર્મને શરણે જતાં, ગર્વ ને આનદ અનુભવીએ છીએ.

મૂલ્ય પરિવર્તન

૧૯૨૮

સંસદના સભ્યો, સન્નારીઓ ને સદ્‌ગૃહસ્થો,

આજે સાહિત્યસંસદનો વાર્ષિક ઉત્સવ છઠ્ઠી વાર આપણે ઉજવવા ભેગા થયા છીએ. સંસદની હતી તેવી જ જબરી જાદુગીરી આજે આપણને એક બનાવી રહી છે;–આપણી વચ્ચે સ્નેહભાવ, સાહચર્ય ને ઉત્સાહના બંધ બાંધી રહી છે. એ જાદુગીરીનો પ્રભાવ દર વર્ષ વધતો જોવા કોણ ઇચ્છા નહીં રાખે? પણ એ ઇચ્છા ગયે વર્ષે સફળ નથી થઇ. પ્રેસની ગેરહાજરી અને એ ગેરહાજરીથી પરિણમતી મંદતાથી એ પ્રભાવ વધતો અટક્યો છે પણ પ્રભાવ રહ્યો છે તેને માટે મંત્રીઓનો, ઉપમંત્રીનો રા. દયાશંકર ભટનો જેટલો આભાર માનું એટલો ઓછો છે.

આ વર્ષે સંસદમાં એક ફેરફાર થયો તેની નોંધ ન લઉં મારા આજના પદને કલંક લાગે. પોતાના રોજગારના વ્યવસાયને રા. લાભશંકરના ઉત્સાહ અને સમયનો લાભ સંસદને નહીં મ. હોવાથી તેમને સ્થાને એક મંત્રી શોધવાનું કામ તેના પર આ પડ્યું હતું. 'ગુજરાત' દ્વારા જ જેણે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આદરી

જતાં વિદેહ થયા; સિદ્ધાર્થ ભૂતદયાની લગની લગાડતાં વિદેહ થયા; શ્રી કૃષ્ણ ભારતના ગૌરવને મૂર્તિમાન કરતાં વિદેહ થયા.

દરેકની વિશિષ્ટતા જુદી છે. પણ દરેકની વિશિષ્ટતાનું પ્રાબલ્ય એકસરખું તેજસ્વી ને ગૌરવશીલ છે. દરેકની માનવતા એકસરખી મહાન છે. કારણ કે દરેકનો સ્વભાવ એ જ 'સ્વ'નું કારણ છે; અને તેનાથી પ્રેરાએલી દૃષ્ટિ દરેકને માનવતાનું ધ્યેય બતાવે છે. એ ધ્યેયની સિદ્ધિ તે પરમ ધર્મ—સ્વધર્મ. એ સ્વધર્મ માટે નિધન સેવવું તેમાં જ દરેકની માનવતાની મહત્તા.

આ પ્રમાણે આર્ષદ્રષ્ટાઓ યુગે યુગે માનવતાનાં દર્શન કરી ને કરાવી, પ્રયત્નની મહત્તા પ્રેરી, સ્વભાવની સિદ્ધિનાં રહસ્યો શીખવી, આ દેહે ને આ સ્વભાવે અલ્પતા છાંડી ગગનચુંબી મહત્તા પ્રાપ્તિ કરવાની આકાંક્ષા પ્રગટાવે છે. એમણે સેવેલા શબ્દબ્રહ્મના સર્વવ્યાપી પ્રતાપમાં તણાઇ, આપણે ભૂતકાલીન માનવતાની ભવ્યતાના ધ્યાનમાં લીન બનીએ છીએ. અને સર્વ ધર્મો છોડી 'માનવતા'ના શાશ્વત ધર્મને શરણે જતાં, ગર્વ ને આનંદ અનુભવીએ છીએ.

મૂલ્ય પરિવર્તન

૧૯૨૮

સંસદના સભ્યો, સન્નારીઓ ને સદ્‌ગૃહસ્થો,

આજે સાહિત્યસંસદનો વાર્ષિક ઉત્સવ છઠ્ઠી વાર આપણે ઉજવવા ભેગા થયા છીએ. સંસદની હતી તેવી જ જબરી જાદુગીરી આજે આપણને એક બનાવી રહી છે;—આપણી વચ્ચે સ્નેહભાવ, સાહચર્ય ને ઉત્સાહના બંધ બાંધી રહી છે. એ જાદુગીરીનો પ્રભાવ દર વર્ષે વધતો જોવા કોણ ઇચ્છા નહીં રાખે? પણ એ ઇચ્છા ગયે વર્ષે સફળ નથી થઇ. પ્રેસની ગેરહાજરી અને એ ગેરહાજરીથી પરિણમતી મંદતાથી એ પ્રભાવ વધતો અટક્યો છે. પણ પ્રભાવ રહ્યો છે તેને માટે મંત્રીઓનો, ઉપમંત્રીનો અને રા. દયાશંકર ભટનો જેટલો આભાર માનું એટલો ઓછો છે.

આ વર્ષે સંસદમાં એક ફેરફાર થયો તેની નોંધ ન લઉં તો મારા આજના પદને કલંક લાગે. પોતાના રોજગારના વ્યવસાયને લીધે રા. લાભશંકરના ઉત્સાહ અને સમયનો લાભ સંસદને નહીં મળતો હોવાથી તેમને સ્થાને એક મંત્રી શોધવાનું કામ તેના પર આવી પડ્યું હતું. 'ગુજરાત' દ્વારા જ જેણે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આદરી ને

સાહિત્યક્ષેત્રમાં કીર્તિ સંપાદન કરી, જેણે સંસદના પ્રથમ સભ્ય થવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો, જેણે સંસદની પ્રવૃત્તિ જોડે સદાય તન્મયતા સાધી છે તેને નવા મંત્રી તરીકે આવકાર દેતાં આપણને જરુર આનંદ થયા વિના નહીં રહે.

ગયે વર્ષે ગુજરાત રેલસંકટની ગીરફતારીમાં પડયું હતું; આ વર્ષે બારડોલીનો વિજયોત્સાહ ઉજવે છે. ગયે વર્ષે એ પ્રકૃતિના મદ સાથે લઢયું, અને આ વર્ષે રાજમદ સાથે લઢયું. બંને વર્ષે એણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો–પણ આ વર્ષે પહોરથી મોટો. પ્રકૃતિ સાથે બાથડવાનું કાર્ય બધા કર્યા જ કરે છે, રાજ સાથે બાથડવાની ગુજરાતની ટેવ તો સૈકાઓથી ઘસાઇ ગઇ હતી.

ગયે વર્ષે સાહિત્યમાં માનવતાનો આદર્શ જોવા મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ વર્ષે માનવતામાં સાહિત્યનો આદર્શ જોવાનું મને મન થાય છે. પણ એમાં નવાઇ જેવું શું ? સાહિત્યના આદર્શોનું બીજ માનવતાના મૌલિક રહસ્યોમાં જ રહેલું છે. આઠ મહીના પહેલાં બારડોલી એટલે નિર્માલ્ય ગુજરાતીનો એક તાલુકો; આજે બારડોલી એટલે ગુજરાતનું જીવત મહાકાવ્ય. ધગધગતા માનવ સંકલ્પોના એક અદ્‌ભુત કીમીઆની કથામાં સાહિત્યના આદર્શોનું મૂલ કેમ નહીં જડે ?

માનવતાના કીમીઆમાં શું નથી રહ્યું ? મહાપુરુષની મહત્તા એટલે આ કીમીઓ કરવાની શકિત. મહાયુગનો પ્રારંભ એટલે આ કીમીઆની શરુઆત. મહાન રાષ્ટ્રનો જન્મ એટલે આ કીમીઆનું સાફલ્ય. નવી કીંમત, નવી આંકણી, નવા સંકલ્પ, નવું જીવન, નવાં પરાક્રમો ને નવાં માહાત્મ્ય, મૂલ્યનાં પણ નવાં મૂલ્ય કરવાં–એ જ મહત્તા; અને એ જ મહત્તામાં મહાકાવ્યનું વસ્તુ સમાયું છે. એકીલીસે પોતાની મહત્તાથી એક સ્ત્રી પાછી લઇ જવા આવેલા ચાંચીઆઓને

દેવો બનાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે પોતાની મહત્તાથી પાંચ ભાયાતોને ધર્મોદ્ધારક ચક્રવર્તી કરી સ્થાપ્યા. એકના કીર્તિગાનમાથી હોમરે ઇલીયડ બનાવ્યું. બીજાના ગુણગાનમાંથી વ્યાસે મહાભારત રચ્યુ. જીવત મહાકાવ્યોની ઝાંખી, શાબ્દિક આવૃત્તિ તે સાહિત્યનાં મહાકાવ્યો. આવાં મહાકાવ્યો રચવા માટે સમયનુ અતર ને મહાકવિની પ્રતિભા બે જોઇએ. પાસે ઉભેલા સામાન્ય જનોને તો એવી મહત્તાનો નિર્દેશ કરી સતોષ માનવો પડે.

૨

મૂલ્યનાં પણ નવાં મૂલ્ય કરવા સહેલાં નથી. આખું જીવન કોઇ એક મૂલ્ય પર રચાય છે ને વહે છે. કોઇક તેનું મૂલ્ય સુઘડ ઘર, સુંદર પથારી ને સરસ શાક વડે કરે છે; કોઇ પૈસા વડે, કોઇ કીર્તિ વડે કરે છે; કોઇ સત્તા વડે, કોઇ તપ વડે, કોઇ પ્રણય વડે કરે છે. મતિએ મતિએ મૂલ્ય જુદાં હોય છે અને છતાં તેના પરિવર્તન બહુ અઘરાં હોય છે.

ગુજરાતી એટલે મોઢીઓ, શોખીલો, પાન ચાવતો, ગપાટા હાકતો ફક્કડ, અથવા કસરીઓ, પેટે પાટા બાંધી જંઇ ભેગા કરતો, સ્વાર્થી વેપારી. એના અંતરમાં આદર્શ નામ માત્ર જ અને એની બુદ્ધિમાં સર્વગ્રાહિત્વ કરતા વ્યાવહારિકતા વધારે. એના પૂર્વજોના રુધિરે ચૈતન્યો ને શંકરો સરજાવેલા નહી. એના કીર્તિપટ પર પ્રતાપની, શિવાજીની, કે રણજીતની છાંય સરખી નહી. એ પૈસા બનાવે, સઘરે કે ખર્ચે, શ્રીનાથજી કે પાલીતાણામા પથ્થર સીંચે, બહુ થાય તો હરિકીર્તન કરે ને અલીને અલીનાં છૈયાં માટે વારસો મુકી જાય......

અનેક વર્ષ પર મુંબાઇના પેડર રોડ પરના એક ભવ્ય બગીચામાં મુંબાઇની સમૃદ્ધિ ને મહત્તા એકઠી થએલી સાંભરે છે. અપાર શોભા હતી. અનંત ભભક ચમકતી.

ત્યાં અતિથિ આવ્યો–નિર્જીવતાના અવતાર જેવો તે લાગતો. એના પગ ઉઘાડા હતા–અને પારસી સ્ત્રીઓ બેભાન બની ગઈ. એનું ધોતીયું જાડું ને ટુંકું હતું–અને સુશોભિત ગૃહસ્થોએ નાક ચઢાવ્યાં. એણે કાઠીયાવાડી ફેંટો બાંધ્યો હતો, ને એક જણથી કહેવાઈ ગયું: "ઘનો દરજી!"

આ માણસમાં મૂલ્યોને અવનવાં મૂલ્યો આપવાની અગાધ શક્તિ હતી. એની ઇચ્છાશક્તિમાં અડગતા હતી. એ મતભેદમાં માનતો નહિ: જે એ માનતો તે સત્ય. પયગમ્બરોની અદ્ભુત આત્મશ્રદ્ધા તેનામાં હતી. તેણે કીમીઓ કર્યો. સત્ય ને અહિંસા, યોગસૂત્રમાંના શીંગણાં, પાર્થિવ મુત્સદ્દીપણાનાં સિદ્ધાંત બની સંચરવા લાગ્યા. જાડી, ગંદી ખાદી ગર્વપદ સાંસ્કારિતાનું ચિહ્ન લેખાયું. ભીષ્મ ત્યાગ એ ગુજરાતીનું લક્ષણ મનાયું. નિર્ભયતાએ ખટપટનું સ્થાન લીધું. ફફડ ગુજરાતી અડગ વીર બન્યો. લહેરી જીવનમાં સચોટ વ્યવસ્થા આવી... બીચારું બારડોલી નિઃસીમ બહાદુરીનું ઉપમેય થઈ પડ્યું. મૂલ્યનાં પણ મૂલ્ય ફરી અંકાય એવા આ કીમીઆની કોણ અવગણના કરી શકે?...

આ કીમીઆગર અર્વાચીન દધિચિની માફક, હાડકાંમાંથી વજ્ર બનાવવા મથતો હતો. આપણી કાયરતા, રીસાળતા, નિઃશસ્ત્રતા અને ધર્માંધતાને તપાવી તપાવી સત્યાગ્રહ બનાવતો હતો. આપણી પાસે શસ્ત્ર નથી એટલે ધાર્યું કરવા આપણે સામાને મારી ન શકીએ–પણ આપણે મરી શકીએ. વર્ષો પરની વાતચીત યાદ આવે છે: "કોઈ જોર જુલમથી આપણી પાસે કાંઈ કરાવવા આવે. આપણે ન કરીએ, અને તે આપણને મારી નાખે, તો જીત્યો કોણ? આપણે કે તે? આપણે જ! એનું ધાર્યું એ આપણી પાસે ન કરાવી શક્યો." વિજયનું વિચિત્ર દર્શન! એના શસ્ત્રને એ મૃત્યુંજય મંત્રથી સીંચે છેઃ 'આ વાતમાં મરણ પથારીએ જ પડવાનું છે.'... 'આ તો કર્યે જ

છુટકો'. દરેક માણુસ જીવનની બાજીમાં સામે રમતા યમની પકડમાંથી સરકવા પ્રયત્ન કરે છે.

"દાવ રમીયે નવ નવા
શોગટાં જ બચાવવા,
ગૂઢ શક્તિ સમર્થ એ
ના દે કંઇ પણ ફાવવા"

આ કીમીઆગરે આ રમત નકામી ઠેરવી. આ અસમાન રમનારાઓની સોગઠાબાજી પાછળ જીવન ને શક્તિ શા માટે ગુમાવવાં? તેના પરિણામની બીકમાં શા માટે ધ્રુજ્યા કરવું? આવા ખોટા દાવ ખેલવા કરતાં આગ્રહ ફળે નહીં ત્યા સુધી યમના હાથમાં જઇને ન બેસવું? યમના હાથમાં જ બેઠા એટલે ક્યાં તો સંકલ્પની સિદ્ધિ થાય કે પછી સંકલ્પ ન સરે તેવી દુનીઆ છોડી જવાય. 'છુટી ગઇ મૃત્યુ ભીતિ' કવિએ ગાયું, પછી, 'સતત શાંતિ અનંત' : કીમીઆગરે ઉમેર્યું : 'સતત શક્તિ અનંત.' સંકલ્પ કરવો; તેને સત્યથી ને અહિંસાથી વળગી રહેવું; વળગીને અરવું જ છે એવો પ્રયાસ આદરવો; વખત આવે પ્રયાસ સફળ કરવો, મરવું–પણ આગ્રહ છોડવો નહીં: સાદાં, સામાન્ય સૂત્રો ખરાં, પણ તેમાં વિજય અને મૃત્યુ બનેની ફરીથી આંકણી આવી જાય છે; મૃત્યુંજયનો નવો મંત્ર દર્શન દે છે.

મૃત્યુંજયના અનેક મંત્ર છે. યમની અવગણના કરતા, વિડંબના કરતા, તેને ડારતા ઉલ્લાસી ને ગર્વિષ્ઠ માનવો પણ એક મૃત્યુંજય મંત્રનો જાપ જપે છે. પણ તે મંત્રથી આ જુદો છે. આ મંત્ર જપનાર માનવ જ્યાં સુધી પોતાનો આગ્રહ ન ફળે ત્યાં સુધી નમ્ર ભાવે પણ અડગતાથી મૃત્યુના હાથમાં જાણી જોઇને જઇ બેસે છે. કેટલાક આને જીદ કહે. કેટલાક આને ગાંડપણ માને. પણ કીમીઆગર એ મંત્રબળે પોતાનું સત્યાગ્રહનું વજ્ર દુર્જેય કરે છે.

આ વજ્રને ધાર ચઢાવવાને મહાત્મા ઉદ્યુક્ત છે. ચશ્મા પરથી જોતી આંખો વડે તે ભાવિને પુછે છે : 'એનો કોણ ક્યારે ઉપયોગ કરશે ?' ગહન પ્રશ્ન ! પાસે વહેતી સાબરમતીના કલ્લોલમાં પ્રશ્નના પડઘા શમી જાય છે.

તે શમતા પહેલાં શિષ્ય આવે છે–શ્રીકૃષ્ણ પાસે પાર્થ આવ્યો હતો તેમ. તે લગભગ વૃદ્ધાવસ્થાને સ્પર્શી રહ્યો છે. આકારવીહોણી તેની કાબરચીતરી મુછો ફરકે છે. નીશાભરી હોય એવી તેની આંખો ઉગ્ર છે. એનો સીનો ડરાવે એવો છે–એને રસ્તે જતાં જોઇએ તો આડે નહી આવીએ. એ પોતાને 'ગુજરાતનો સુબો' કહાવે છે. ગુજરાતનું દુઃખ પોતાને માથે વહોરવા, તેનો ભય પોતાને હાથે વિદારવા, તેની કીર્તિ પોતાને પરાક્રમે વધારવા તે તત્પર છે. ગયે વર્ષે પ્રકૃતિ કોપી ત્યારે તે તેને શમાવવા મથ્યો; આજે રાજા કોપ્યો ત્યારે તેને ડારવા તૈયાર થયો. 'ગુજરાતનું કોઇ નામ લેશો મા'–એ એનો કીર્તિલેખ. જે ગુજરાતની અસ્મિતા આપણે માત્ર સાહિત્યદ્વારા સેવીએ છીએ તેને એ કર્તવ્યદ્વારા સેવે છે.

મહાત્મા હસે છે; એમને કાબરચીતરી મુછોના ફરકાટમાં આજે જુદી જ ગતિ દેખાય છે. મુંગે મોઢે તે કારણ પુછે છે.

"બારડોલી–આપણા પ્રિય બારડોલીના ખેડુતો પર અન્યાય વરત્યો છે. અસાધારણ મહેસુલનો ભાર પડ્યો છે. મહેસુલ એટલે મરાઠી ચોથનો અર્વાચીન અવતાર. દાદ નહી, ફરીઆદ નહી. આપો નહીં તો રાજની મીલ્કત ખાલી કરો. ભીમભાઇ પ્રાર્થી પરવાર્યા, દાદુભાઇ વીનવી પરવાર્યા–મને હવે નિમંત્રે છે. મારા છતાં ગુજરાતમાં આ આપત્તિ ! મહાત્માજી ! આજ્ઞા કરો."

કીમીઆગર હસ્યાઃ 'ના બાપુ ! ના. સમય સાનુકૂલ નથી. હિન્દુ ને મુસલમાન લડે છે. સાઇમન આક્રમણ કરવાનો છે. હમણાં આ ક્યાં ?' શિષ્ય ડોકું ધુણાવે છે : 'હું તો આશિષ માગવા આવ્યો છું.' ગુરુ સમજે છે. "જા વિજય કર." કાબરચીતરી મુછો સાબરમતી પરથી આવતા પવનમાં જોશબંધ ફરફરે છે.

સુબાનું શાસન ફરી વળ્યું. સત્યાગ્રહ કાજે મરણ પથારીએ જ સદા સુતેલા ગુર્જર વીરોએ બારડોલીનો રસ્તો લીધો. એમાંના થોડાનાં નામો વીસરાય એમ નથી.

સાબરમતીતીરેથી નીકળ્યા અબ્બાસ અલી–સીતેર વર્ષે સત્તર વર્ષનો ઉત્સાહ દાખવતા યુવક; ઇમામ સાહેબ–ઇશ્વરપ્રિય, સરલ ને શ્રદ્ધાળુ જીવ, મહાદેવ દેસાઇ–મહાત્માની ભક્તિભૂખ્યા કલમબાજ; આનંદસ્વામી–જેની આંખો ને કાન બધું ગ્રહે પણ જેની જીભ તે ઉચ્ચારે નહિ એવા અપૂર્વ કારભારી; સજય જુગતરામ અને બીજા ઘણા...સૌરાષ્ટ્રે પાઠવ્યા અમૃતલાલ શેઠ–તીક્ષ્ણ કલમ ને ઝમકભરી જીભના ધણી. ખેડાએ મોકલ્યા ગોપાલદાસ–સત્યાગ્રહભેખે ભટકતા ભર્તૃહરિ ને તેમનાં પત્ની; મોહનલાલ પંડ્યા "ડુંગળી ચોર"–જે સદાએ આચરે છે તપશ્ચર્યા ને જળે છે સ્વાતન્ત્ર્યની ઝાળે; ને ભીલોના ઉદ્ધારક રવિશંકર. વડોદરેથી નીકળ્યા સેવાધર્મી દંપતી ડા. સુમંત ને સૌ. શારદા બહેન–બને સંસદના સભ્ય. ભરુચે મોકલ્યા ઉત્સાહમૂર્તિ ડાકટર ચંદુલાલ–એ પણ આપણા સભ્ય; સુરતથી આવ્યા ડાકટર ઘીઆ–અથાક ને સર્વવ્યાપી, ને કલ્યાણજી–જેના ઉત્સાહથી કુનેહ ચડે, જેની કુનેહથી વ્યવસ્થાશક્તિ વધે તે...અમદાવાદથી, બારડોલી માટે દશે દિશામાં સતત ગતિથી સંચરતા મણિલાલ કોઠારી...સૌમ્યતાની નિર્બળ મૂર્તિ લાગતાં છતાં અડગ સત્યાગ્રહ સેવતાં મીઠુંબહેન પીટીટ, chip of the old block કુમારી મણિબહેન અને બીજા

અનેક...ઘણાં જ પરિચિત; આજે જેમને જોતાં મારા શબ્દો અતિશયોક્તિભર્યાં લાગે એવા સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો; પણ છ મહીનાના અદ્‌ભુત પરાક્રમે અંકિત એવાં, હિંદ સ્વતંત્ર હોત તો ઇતિહાસને શણગારે એવાં સ્ત્રી ને પુરુષો.

સુબો બારડોલીને મહાત્માજીના 'મૃત્યુંજય'નો જાપ જપાવવા માંડે છે. "અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાથી ન ચળશો. સંકલ્પ કરો કે મારે હાથે સરકારને પાઇ પણ નહિ આપું. જોઇએ તો જમીઓ કરો, ખાલસા કરો, ખેતર પર જાઓ, હરરાજીઓ બોલાવો. જે કાંઇ કરવું હોય તે જબરદસ્તીથી કરો. મરજીઆત કાંઇ નહિ કરાવી શકો." આટલેથી તેને સતોષ નથી. "હું જો ખેડુત હોઉં તો હું કહી દઉં કે મારા ટુકડા કરો તો પણ આવા પૈસા નહિ આપું." આ મંત્ર રોજરોજ, ફરીફરી તે સભળાવે છે. "અમે મરવા સુતા છીએ; મારી નાંખો પણ નવું મહેસુલ નહિ મળે."

શિષ્ય, ગુરુના મંત્રથી, જુનાં મૂલ્યને નવાં મૂલ્ય આપવા માંડે છે. જુનાં મૂલ્ય શાં તેની આપણને ક્યાં ખબર નથી ? ઇતિહાસ-કાળમાં હીંદુ ખેડુતે કોઇ પણ વિજેતાને ચોથની ના કહી નથી; 'લેવું હોય તે લે અને જીવતો જવા દે' એજ એનો પેઢીધર ઇતિહાસ. તેમાં આ વ્યવસ્થિત વિદેશી રાજ્યચક્રના સત્તાધીશોનો પડતો બોલ ઉઠાવનાર આ ખેડુત. તે અવતાર આખો વહીતરું કરે, ભુખે મરે, રાજ્યનું દાણ ચુકવે અને માલીકી વગરની જમીન 'મારી મારી' કરી મરે. એનો જીવનક્રમ—ખાવું, પીવું, વહીતરું કરવું, દાણ ભરવું—તેનો ઉથ-લાવનાર આજે આ પાક્યો. રાજ્યસત્તા પર ખેડુતનો આધાર નથી, ખેડુત પર રાજ્યસત્તા ટકે છે. રાજ્યસત્તાની આજ્ઞા પ્રજામાન્ય નથી, પ્રજાનો સંકલ્પ રાજમાન્ય છે. મરવું ભલું, પણ દાણ ભરવું ખોટું. ભયંકર વિપ્લવકારક સૂત્રો, જે હીંદમાં સુણાયાં નહોતાં, તે બારડોલીમાં

સભળાય છે. ગામે ગામ સત્યગ્રહનો સંકલ્પ કરે છે: 'સઘળાં કષ્ટ સહન કરવાં પણ અન્યાયી મહેસુલ ભરવું નહીં.'

અજબ માણસ છે–આ ગુજરાતનો સ્વયનિર્ણીત સુબો. દીવાની અને ફોજદારી કજીઆ; મ્યુનીસીપલ અને જાહેરજીવનનો કારભાર; કોન્ફરન્સો ને કોંગ્રેસો; અમદાવાદનાં લોહીઆળ બંડો અને નાગપુરનો શાંત સત્યાગ્રહ; રાજકીય ખટપટ અને મહાત્માજીનો અહિંસાત્મક અસહકાર—આ બધામાં રમી રમીને પાકો પરેશાન થઇ રહ્યો છે. રાજ્યસત્તા અને લોકપ્રાબલ્ય અને બન્નેની નિર્બળતા જાણે છે ને બન્નેને નચાવવામાં કુશળ છે. આ કૌશલ્યને કીમીઆગરના કીમીઆનો પાશ લાગ્યો છે, છતાં તે ઓછું થયું નથી. એનો ગાંધીવાદ ગાંધીજીના વાદથી જરા જુદો છે,–મહાયાન બૌદ્ધધર્મ બુદ્ધના પોતાના સિદ્ધાંતોથી જુદો હતો તેમ.

એકહથ્થુ સત્તા તેને હમેશાં પ્રિય છે, અને છતાં મહાત્માજીના નિશ્ચલ શાસનોને–જેને તે પોતે ભલે અભિપ્રાય કહે પણ જેમાં અભિપ્રાયના ચંચળ અંશ દેખાતા નથી તેને એ સદાય નમતું આપે છે. એનામાં સેનાનની સચોટ દૃષ્ટિ છે. કોણ ક્યાં ખપ લાગશે,–કોનો કેવો ખપ પડશે–કોણ કેવો નડશે,–કોનો કાંકરો કાઢી નાખવો પડશે એ બધું એ સમજે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે. એના બધા કાર્યકર્તાઓ એક વ્યવસ્થિત લશ્કરમાં હોય તેમ પોતપોતાનું યોગ્ય સ્થાન લે છે. તે પોતે અધ્યક્ષસ્થાન લઇ લે છે ને મતભેદ, વાદવિવાદ, હોંસાતુસી નિર્મૂલ કરે છે. જુદા જુદા આશ્રમો છાવણીમાં પલટાઇ જાય છે. જુદા જુદા નેતાઓ વિભાગપતિ બને છે. સુબાનો શબ્દ તેજ બારડોલીમા શાસન. તેનાં ભાષણો તેજ માત્ર બારડોલીની પ્રેરણા.

જુના મૂલ્યનાં અકલ્પ્ય એવાં આ નવાં મૂલ્ય. જાહેરજીવન એટલે દરેક નાનામોટાંઓના મતભેદ–અધિકારને માટે, જાહેરાત માટે દોડાદોડી. અવ્યવસ્થિત સ્વાતંત્ર્ય એટલે લોકશાસન. આ જુના હીંદી જાહેરજીવનનાં મૂલ્ય. ફીમીઆગરે આ મૂલ્ય પણ નવાં આક્યાં. એણે શીખવ્યું કે એનો બોલ તે બ્રહ્મવાક્ય. એ અદ્‌ભુત માણસના આપમતીઆપણાએ ગુજરાતી અને કેટલેક અંશે હીંદી જાહેર-જીવનને વ્યવસ્થિત કર્યું. દરેક પોતાના ક્ષેત્રમાં આજ્ઞાનું પાલન કરે–આજ્ઞા કરનાર એક જ. ખરી વાત. વ્યવસ્થા વિના રાષ્ટ્ર શક્ય નથી, વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર ચલાવવું શક્ય નથી, વ્યવસ્થિત તંત્ર સાથે સફળ વિરોધ કરવો શક્ય નથી. આ સુબો વ્યવસ્થામાં અપૂર્વ એવા બ્રીટીશ સામ્રાજ્યની સામે થયો છે. પોતે એ વ્યવસ્થાની કીંમત જાણે છે, અને એના સ્વયંસેવકો પણ જાણે છે. યુદ્ધમાં વિવાદને સ્થાન નથી.

૪

આ સુબો ગામેગામ ફરે છે, અને હજારો સ્ત્રીપુરૂષો એને સાંભળવા આવે છે. બારડોલીમાં બોલી શકે તો તે એક. અને એ બોલી શકે છે. એ એના ગુરુનું બેસવામાં, અભિનયમાં, ઉચ્ચારણમાં આબાદ અનુકરણ કરે છે. પણ ગુરુની વાચા પર તપસ્વીનો સંયમ છે; તેના વાગવૈભવને અનુદ્વેગકર, સત્ય, પ્રિયહિત થવાની મર્યાદાઓ છે. શિષ્યના વાક્‌પાટવમાં માનુષી રંગબેરંગીપણું છે. તે આક્ષેપ મૂકે છે, તિરસ્કારે છે, હસાવે છે, ચોંટે એવી ચોપડે છે; ખેડુતોને સુગમ એવો ગ્રામ્ય ટકોર કરે છે; તોછડાઇથી તે તિરસ્કારે છે ને ઉચ્ચારણની અવગણના કરે છે.

ગુજરાતના વાગ્વૈભવનો ઇતિહાસ ગઇ કાલે શરુ થયો. પચ્ચીશ વર્ષ પર ગુજરાતીમાં ભાષણ કરવું અશક્ય લેખાતું. અટકી અટકી,

ચાવી ચાવી બોલતા અંબાલાલ સાકરલાલ, અને ધીમે ધીમે વાતચીત કરતા હોય એમ બોલતા રમણભાઈ ગુજરાતમાં એક વખત પ્રખર વક્તા મનાતા. એ સમયમાં અપવાદરૂપ આક્ષેપાત્મક વાક્પાટવના અગ્રેસરો સંઘવી અને મહારાણીશંકર. ત્યાર પછીના જમાનામાં ચંદ્રશંકર, વિભાકર અને જમનાદાસ દ્વારકાદાસનાં શબ્દશોભાથી મુગ્ધ કરતાં ભાષણો ત્યાર પછીના આ પ્રચલિત જમાનાના અધિષ્ઠાતા ગાંધીજી, જેણે ગુજરાતી ભાષાના વાક્પાટવનાં ઘણાં અંગો ખીલવ્યાં. અને જો ભાષાની ઘણા પ્રકારની સમૃદ્ધિનો ઉપયોગ; શ્રોતાવૃંદ નચાવવાની જુદી જુદી ખુબીઓ; સમયોચિત ભાવ પેદા કરવાની શક્તિ, શ્રોતાઓનાં હૃદય ભેદવાની અને આચાર ફેરવવાની કલા; પયગંબરી પ્રેરણાનું સ્વરૂપ: આ બધાં જો ઉત્તમ વાક્પ્રાટવના મુખ્ય અંગ હોય, તો આ વલ્લભભાઈનાં બારડોલીનાં વ્યાખ્યાનો ગુજરાતી વાક્પાટવના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્ન લેખી શકાય.

એની કટાક્ષમયતા, એનો વિનોદ સચોટ છે–સામાને ભયંકર છે; પોતાનાંને પ્રોત્સાહક છે. એની ઠેકડીમાં હીમત પ્રેરવાની અજબ શક્તિ છે. દરરોજ લોકોની પ્રિય ભેંસો લુટાય છે, હરરાજ થાય છે. કોઈ તે માટે આંસુ સારે તે પહેલાં ભેંસો પકડવાનો હુકમ કરનારને તે 'ભેંસોના વાઘ'નું બીરુદ આપી દે છે. ગુજરાતીઓએ 'માખીનો વાઘ' સાંભળ્યો હતો પણ 'ભેંસોના વાઘ'નો ભાષામાં અને બારડોલીમાં જન્મ થએલો સાંભળી બધા હસે છે, બીક જતી રહે છે, હીંમત પ્રગટે છે અને સામાવાળા માટે તિરસ્કાર પ્રગટે છે. ઘરમાં, અંધારામાં મહીના થયાં રહેલી ભેંસો રોગિષ્ટ થઈ સફેદ બને છે. માલિકોના હૈયા આ રંગ જોઈ દ્રવે છે. બીજી ઠેકડી એ કરે છે: "ગોરા સાહેબને કાળી ભેંસ ન ગમી તે મડમડી કરી નાંખી!" ગામેગામ, જિલ્લાએ જિલ્લાએ એ ઠેકડી સભળાય છે: "ભેંસોને સાહેબે મડમડી

કરી નાંખી !" આ ભયંકર વિનોદરસ દરરોજ કૈં નવું નવું કાઢે છે. દુઃખીઆં દુઃખ વીસરી નિર્બળતાનાં ભોગ થતાં અટકે છે. આ માણુસની ઠેકડી શસ્ત્રથી પણ સબળ છે.

હવે કોણ કહેશે શુંશાની કીંમત પૈસા ચાર છે?

૫

સામ્રાજ્ય સમરાંગણે ચઢ્યું, તેના અમલદારોનો બોલ કોઇએ ઉથાપ્યો નહોતો, કોઇ ઉથાપી શકે એમ હતું નહીં. આ પદ્ધતિ પર તો સામ્રાજ્યે આખી અવનિનો કબજો લેવાનો કાર્યારંભ કર્યો છે. એ પદ્ધતિ ખરી જ છે તે પુરવાર કરવા માટે તેની પાસે અગણિત સૈન્ય, અસખ્ય તોપો, શસ્ત્રસજ્જિત વિમાનો છે. તેની મહેસુલની આંકણી સામે વિરોધ કરનાર આ બારડોલી! સત્તાધીશોના પ્રાસાદોમાં વિડંબના અને હાસ્યની ગર્જના પ્રસરી રહી. શું જોન અને સ્મીથોને બદલે દેસાઇઓ અને પટેલોનાં શાસનો ચાલશે? જુના હીંદથી પરિચિત, જેને નવાં મૂલ્ય સમજાયાં નથી, કીમીઆગરનો કીમીઓ જેણે જોયો નથી તે સત્તાધીશો કટિબદ્ધ થઇ બારડોલી પર ઉતરી પડ્યા.

આ બધી સ્વારી એક જ સંકલ્પ પર મહેસુલ-વધારો નહીં આપવાનો. મહેસુલ આપી દે તેને સુખ મળે, તેની વિટબણા જાય, તેની જમીન રહે, સત્તાધીશ સાહેબ પાન આપે, સામ્રાજ્ય પોતાનો કહી માન આપે. સકલ્પને વળગી રહ્યો તે મુઓ. આ સામ્રાજ્ય તરફનાં મૂલ્ય.

બીજી તરફ માત્ર મૃત્યુંજયનો સંકલ્પ-મારી નાંખો, નવું મહેસુલ નહીં ભરીયે. જીવથી, મીલ્કતથી, સ્ત્રી પુત્રોથી, આબરુથી, અધિકતર માત્ર એક સંકલ્પ-સત્યનો આગ્રહ, જે ક્ષણેક્ષણે તોડવામાં આપણ્

બધાનો અવતાર જાય છે એવો એક બોલ ! વિચિત્ર મૂલ્યપરિવર્તન ! કોઇ માની શકે નહી; કોઇએ ક્યાં સુધી માન્યું નહી. શું બધા ગાંડા થયા છે કે બધું જવા દેશે ?

આપણે ડરી ડરી જીવન વીતાડીએ છીએ–રખે કારાવાસ નિમંત્રે એવી બીકે બધી પ્રવૃત્તિ ઘડીએ છીએ–રાજ્યદંડમાંથી બચવા ધારાશાસ્ત્રી શોધીએ છીએ, ધારાનાં ધોરણો ઘડીએ છીએ, અદાલતો સેવીએ છીએ. ધારાના ધાકનું જીવનમાં કાંઇ નાનુંસુનું સ્થાન છે ?

બારડોલી નવાં મૂલ્ય કરે છેઃ સંકલ્પભંગ કરવા કરતાં કારાવાસમાં જવું સારું. રોજેરોજ વલ્લભભાઇ પોકારે છે : 'હું શાબ્દિક સ્વાતંત્ર્યને નિયમન કરનારા બધા ધારા તોડું છું : મને પકડો !' ગુલ્લાલા સમ છોરુઓ રાચે છેઃ અમને લઇ જાઓ, અમારે કારાવાસ જવું છે. એક જાય છે, બીજો હાજર થાય છે; બીજો જાય છે, ત્રીજો હાજર થાય છે. પચાસ યુવકોની હાર તૈયાર થઇ ઉચ્ચારે છેઃ લઇ જાઓ, કારાવાસનો લાવો ક્યાથી ? બેડી ક્યારે પડે તેની વાટ જોતા સ્વયંસેવકો અધીરા બેસે છે.

હિન્દુ સ્ત્રી એટલે પતિભક્ત; પ્રાણ જાય પણ પ્રાણાધારને તસ્દી પડવા ન દે. પતિને જગાડવા કરતા પુત્રને મરવા દેવો એ એનો આદર્શ. આવી સ્ત્રી પતિભક્તિનું મહાત્મ્ય બદલે છે, આજ્ઞા કરે છેઃ 'બોલ નહી છોડશો, જેલમાં જવું હોય તો જાઓ, હું છોકરા પાળનાર બેઠી છું.'

સ્ત્રીઓ પોકારે છેઃ 'કોઇ પકડી જાઓ. પુરુષો ચાલ્યા, અમે રહી ગયાં.' મીઠુ બહેન પીટીટ કારાવાસને ગામેગામ શોધે છે. મણિબહેન વેચાએલી જમીનનો ગેરકાયદેસર કબજો લઇ કારાવાસ નિમંત્રે છે.

સત્તાધીશ જભ્ભેરો ખખડાવે છે. પંદર દહાડા પછી બધાને પરહેજ કરીશું. કીમીઆગર કહે છેઃ હું આ આવ્યો. લાલા લજપતરાય, પંડિત માલવીયા, અકાલીઓ, મદ્રાસીઓ, ગામેગામના ઉત્સાહીઓ તલસે છેઃ 'આખરે અમારો વારો કયારે આવશે?' મિતભાષી મુખઇગરાઓ સંકલ્પ કરે છે : સુરત સ્ટેશન પર પ્રતિષેધ થાય તો પાછા ન આવવું!

કારાવાસના હજની મોહિનીનાં આટલાં મૂલ્ય કદી હિન્દે દીઠાં નથી. આ હજ કયારે કરાય એની જ અધીરાઇ જોઇ જુના મૂલ્યે જીવનારા વિસ્મય પામે છે. 'શુ આ લોકો કારાવાસ સેવશે? ને સેવશે તો કેટલા? એ તો તડાકા છે. વલ્લભભાઇ કારાવાસ જાય નહિ.' જે જોઇ શકતા નથી તેનાથી વધારે અંધ બીજા કોણ? અંધાપાનો પાર નથી. એક જણ કહે છેઃ 'હું એના પર બદનક્ષીનો મુકદ્દમો કરીશ, જેલમાં મોકલીશ.' ...બીચારો શું જાણે કે આ કીમીઆની ક્રિયામાં પીનલકોડની રાખ પણ રહી નથી?

૬

મિલ્કત અને તેને લીધે મળતી પ્રતિષ્ઠા, જીવનના ઉષઃકાળથી, મનુષ્યને પ્રાણથી પણ વધારે પ્રિય છે. એક હાથ ધરતી માટે ઘણાએ પ્રાણ ગુમાવ્યા છે ને ઘણાએ વંશપરંપરાના મુકદ્દમાઓમાં બધુ ખેદાનમેદાન કરી મૂકયું છે. એ તકરારી એક હાથની ધરતી માટે કેટલાએ ભાઇઓએ, કેટલાએ પિતાપુત્રોઓ, કેટલાએ માદીકરાઓએ સ્નેહસંબધને વિષમય કરી મૂકયો છે. તેમાં, ગામડામાં તો જીવનની ખરી પ્રતિષ્ઠા જમીનદારી.

મૂલ્ય બદલાય છે. કીમીઆગર કીમીઆનાં વસાણાં નાંખ્યો જાય છે. 'પોતાની ટેકના કરતાં કે આબરુના કરતાં જમીન વધારે નથી......જમીનવાળાની જમીન ગઇ, રેલમાં ઘસાઇ ગઇ ને તેની

ઉપર રેતીના રણ જામ્યા છે. ગુજરાતીઓ જેમ આસમાનીને ધીરજ ને વીરતાપૂર્વક વશ થયા તેમ બારડોલીના સત્યાગ્રહીઓ આ સુલતાની રેલને વશ થાઓ ને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરો.'

ઇસ્માઇલ ગબા પાસે હજારોની જમીન છે. નાનકડા તાલુકામાં આ જમીન માટે મળતી પ્રતિષ્ઠા તે ભોગવે છે અને તેને લીધે બારડોલીમાં એ મોટો માણસ છે. પણ એની એ મોટાઇ કરતાં એને મન એના બોલની કીમત વધી પડી. એક પળમાં સરકારની અવકૃપાથી તેની જમીન ચાલી ગઇ, તેની મીલ્કત બીજાની થઇ, બધું વેચાઇ ગયું. એક બોલ માટે તે ભીખારી થઇ ઉભો. માનનીય, આંસુવિહોણો, સત્યમાં જ જેને શ્રદ્ધા રહી છે, પોતાનો સંકલ્પ જ સમૃદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા છે એવો ઇસ્માઇલ, અડગ, શાંત, નવા મૂલ્યે મહાન.

વીરચંદ માત્ર વેપારી છે. એનું પેઢીધર જીવન એટલે 'જઇ.' પૈસામાંથી પૈસા કરવા એ જ એનો ધર્મ. એ પૈસામાં જ એની પ્રતિષ્ઠા. એ બારડોલીમાં આબરુદાર છે, ગાડીઘોડે ફરે છે. ગાડીઘોડે ફરવું એ કયા જમાનામાં પ્રતિષ્ઠાનું લક્ષણ નથી મનાયું ? ભયંકર ઠીમીઓ થયો. વ્યાપારી વીરચંદે શપથ લીધા, પાળ્યા. એક દિવસનું વ્યાજ જતાં એનો જીવ જાય તેની હજારોની મીલ્કત જપ્ત થઇ, હરરાજ થઇ, ઘરમાં ભંગાણું પડયું, ઘોડાઓ હરરાજ થઇ ગયા. વીરચંદ હસ્યા કરે છેઃ એણે એનો સંકલ્પ પાળ્યો છે.

આ પરિવર્તન નજરે ન જોયું હોત તો અકલ્પ્ય રહેત. વીરચંદોના જીવનમાંથી મીલકતોનાં માહાત્મ્ય જાય, પછી શું રહે ? દુનીઆની જુની ઘડતર પુરી થઇ. નવા ઘડતરનો પ્રારંભ થયો, બીજું શું ? અને બધા મહેસુલ આપવા ના કહે છે. મજુરી કરતી

ખેડુતોની સ્ત્રી જમીનો તારાજ થવા દે છે, ઘરોમાં ધાડ પડવા દે છે, ભેંસો વેચાવા દે છે, પતિઓને કારાગૃહ સેવવા પ્રેરણા કરે છે, અને દિન પ્રતિદિન આ યુદ્ધ મચ્યું રહે તે માટે રુપીઓ બે રુપીઆ સુભાને ચરણે ધરે છે. આ યુયુત્સુ ઓસધ નીડર છે એટલું જ નહીં, નિર્યોગક્ષેમ બન્યો છે.

મૂલ્યપરિવર્તન થતાં જ જાય છે. લોકો પ્રકાશને બદલે દિવસ ને રાત અંધકાર સેવે છે, પશુઓ જોડે પુરાઈને પડી રહે છે. ચાર આંગળના ઘરમાં બાલબચ્ચાં ને ઢોરો સાથે મહીનાના મહીના જીવન વીતાવે છે. એક જણ ગભરાતું નથી, એક જણ અધીરું થતું નથી. 'એમાં શું ? બોલ પાળીએ છીએ ને ?' બોલ તુટે કે ઢોરો વેચાઈ જાય તેના કરતાં સડતાં ઢોરોને ગળે વળગી, પડી રહેવામાં તેમને જીવનની ખરી કીમત જણાય છે.

૭

પણ મોટામાં મોટું પરિવર્તન થયું હોય તો રાજ્યસત્તા તરફની ગુજરાતની દૃષ્ટિનું. ઇતિહાસકાળના પ્રારંભથી હિંદીના જીવન વ્યોમ પર રાજ્યસત્તાનું અધારું વાદળ છવાએલું હતું. તેની ગર્જનાથી તે કાંપતો; તેની વિદ્યુલ્લેખા જોઇ તે પ્રણિપાત કરતો. રાજા કાલનું કારણ; અન્નદાતા, કૃપાનાથ, દેવાધિદેવનો પ્રતિનિધિ. એ રાજાઓ ગયા, અને માબાપ બ્રીટીશ સલ્તનતની પ્રૌઢ છાયા જેટલી રક્ષતી તેટલી ગુંગળાવતી. એનો અવતાર ગોરો કલેકટર બહાદુર–સર્વસત્તાનો અધિકારી–મુગલ શહેનશાહના દમામથી ગામોમાં ફરતો; આપણામાંના શ્રેષ્ઠ તેને ઓટલે ઉભા રહી શિર ઝુકાવવામાં જીવનસાફલ્ય પામતા. ડેપ્યુટી કલેકટર આવી સત્તાનો હિંદી અવતાર. મામલતદાર એટલે તાલુકાનો ધણી. મામલતદાર સાહેબ આવે ત્યારે ગામ બહુ ઘેલું થતું હતું. એને નામે એક હવાલદારે

કરેલી આજ્ઞા કોની મગદૂર હોય કે શિરસાવદ્ય ન ગણે ? આ જુનાં મૂલ્યનું ચિત્ર એક વણટેવાએલી બાલક દૃષ્ટિએ કેવું લાગે તેનું વર્ષો પર મેં આવું વર્ણન આપ્યુ હતું:

"તેને [સુદર્શનને] એક ભાન રહ્યું. તેની ને તેના પૂર્વજોની મહત્તા, તે માત્ર તેની ખોટી કલ્પના હતી. તે બધા દેશીઓ માધવલાલ, પ્રમોદરાય તે માત્ર જુદે જુદે સ્વરૂપે મામાઇ શેઠ ને દલાલ વકીલ હતા. તાજા શીખેલા સસ્કૃત શબ્દોથી તેના મગજમાં એક ચિત્ર ઉભુ થયુ. એ બધા—

"लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातम् ।
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च–"

ની ક્રીયામાં જીવન વીતાડતા હતા. તેની પીડિત કલ્પના શકિતએ મોટી શ્વાન સૃષ્ટિ ઉભી કરી. તે તે બધા સ્મિથને બગલે જતા હતા. મામાઇ શેઠ જેવા બગલામાં બેસી-ચહા પી પુછડુ પટપટાવતા હતા; દલાલીઆ શ્વાનો બંગલામાં ન જઇ શકવાથી હૃદયભગ્ન બની બહાર પુંછડી હલાવતા હતા; અને ઓટલા પર બેસી ચહા પીવાના લહાવા માટે એકમેકની સામે ઘુરકતા હતા."

બારડોલીમાં આ બધું બદલાઇ જાય છે. વેઠીઓ ચાકર સરકારનું ફરમાન માથે ઉઠાવવા કરતા વંશપરપરાની ચાકરી છોડે છે. પેઢીધરનો પટેલ જેને જોરે ગામનું રાજ્યતત્ર ચાલે તે રાજ્યસત્તાની આજ્ઞા માનવા કરતાં, પોતાની પદવી ત્યાગે છે. ૨૭ વર્ષની નોકરીથી વૃદ્ધ તલાટી પોતાનો અધિકાર પડતો મૂકે છે. મામલતદારો, ડેપ્યુટી કલેક્ટરો વીનવે પણ રસ્તાનો ચાલનાર પણ તેમનું માનતા નથી. કલેક્ટર સાહેબનાં નિમત્રણો સ્વીકારાતાં નથી—એમનાં પાન પડયાં પડયાં પેટીમાં સુકાઇ જાય છે. મહાન સત્તાધીશો બારડોલી જઇ શકતા નથી. કેમ કરી જવાય ? કોઇ વાહન આપશે નહીં, કોઇ ખાવાનુ આપશે નહીં...બે હાથની ઝુંપડીમાં નગ્ન રહેનાર એક કાળીપરજીઆ પાસે ઇંડા માગવા સત્તાધીશોનો સેવક જાય છે.

સર્જનકાળથી જેણે સેવા કરી છે એવો કાળીપરજીઓ પડકાર કરે છેઃ 'જા જા, હું નથી આપવાનો. અમે તો સ્વરાજમાં ભળ્યા છીએ.'

અવનીના ધણી થવાની આકાંક્ષા જેને છે એવી રાજ્યસત્તાના પ્રતિનિધિઓ, અવિનયી પઠાણોની તોછડાઇ સહેતા, સરકારી થાણામાં એકલા અટુલા પડી રહે છે. જ્યારે તેઓ બહાર ફરે છે ત્યારે તેમની સામે કોઇ જોતું નથી. સત્તાધીશો દાંત કચકચાવે છે; બારડોલી તેમની નિરધારી જોઇ હસે છે.

સત્તાધીશોમાં શ્રેષ્ઠનો જેને સકારણ 'સામંતચક્રચૂડામણિ' કહી શકાય, જેના નિમંત્રણોને મહાપુરુષો પણ મોક્ષ લેખે છે તે આવે છે. તેના નિમંત્રણનો કોઇને લોભ નથી. જેવો તે આવે છે તેવો તે પાછો જાય છે........ભયંકર મૂલ્ય પરિવર્તન ! કોઇએ સામ્રાજ્યની કારકીર્દીમાં આવું સાંભળ્યું હતું ? આવા સત્તાધિકારીના નિમંત્રણથી શું ગામડીઆઓની પ્રતિજ્ઞા ચઢે ? કાંઇ વાત છે ?........સત્તાધીશ ઉગ્ર પ્રકોપમાં સમશેર ખખડાવે છે, તોપના ધડાકાના પુરોગામી પડઘા પાડે છે.

જ્યાં મૂલ્યપરિવર્તન થયું નથી એવા પુનામાં, જે નવાં માહાત્મ્ય સમજ્યા નથી તેરાનાં હૈયાંઓ હોલવાઇ જવાની તૈઆરી પર છે. સુઓ બારડોલીમાં પ્રતિશબ્દ કરે છેઃ 'તમારાં તોપો લશ્કરો લાવો તો ખરાં. અમે એને માટે પૈસા આપ્યા છે. એક વખત અમારા ગામડામાં તેનાં દર્શન તો કરાવો.' બારડોલીમાં તોપના ધડાકાના પુરોગામી પડઘા સાંભળી બધા હસતા હતા. આજે ધડાકા થવા દો, કાલે આખુ ગુજરાત, આખું હીંદ સજીવ થશે....એ પડઘા ફ્રીમીઆગરે અમ્દાવાદમાં સાંભળ્યા. શાંત, સ્વસ્થ, ચિંતા જેને સ્પર્શતી નથી એવે અવાજે તેણે કહ્યું "આપણી શરતોનો છુટકો તો

સરકારને પીધે જ છુટકો.'' ......આ મૂલ્ય પરિવર્તનના વિજયપ્રયાણને મર્યાદા નથી. રાજ્યસત્તાના પ્રબળ અંગ સર ચુનીલાલને પણ એ પરિવર્તન પોતાનું કરે છે. સત્તાધીશને પણ પલાળે છે....

રાજ્યસત્તાનો ભય ગુજરાતમાંથી ગયો–પૂરો થયો. હવેથી રાજા કાલનું કારણ નહીં; પ્રજા રાજાનું કારણ અને આધાર.

૮

આક્ષેપ કરવાના ઇરાદાથી મને બારડોલીના સરદારનો સ્વયંનિર્ણીત અંગરક્ષક કેટલાકે કહ્યો છે. એ શું એક મૂલ્યપરિવર્તન નથી ? ધનસેવી ધારાશાસ્ત્રી વગર ફીએ વખત ખુએ; અદાલતનો અનુભવી અવ્યવહારુ દેખાતા પ્રતિજ્ઞાપાલનના દર્શનથી આર્દ્ર બને; સમાધાન એ રાજકીય પ્રવૃત્તિનો આત્મા છે એમ માનનાર અડગતા સેવી અપજશ લે; ડારતી, કંપાવતી માનવતાનો પ્રશંસક અહિંસામય અને સહનશીલ સત્યાગ્રહથી પ્રશંસામુગ્ધ બને : એ પણ આજ મૂલ્યપરિવર્તનનું એક દૃષ્ટાંત. ગુજરાતના હૈયાના ધબકારે પોતાનું હૈયું ધબકવા દેવું એમા નાનમ શી ? જેમને એમાં નાનમ લાગે તેમને ગુજરાતી જનનીને પેટે પડવાનો અધિકાર નથી.

મેં જડને અડગ ને અભય એવાં પુરુષ ને સ્ત્રી જોયાં. ન્યાત જાત ને સંપ્રદાયની તેમને પરવા નહોતી; ધન વૈભવ ને પ્રતિષ્ઠાનો તેમને મોહ નહોતો. બધાં માનવ નિર્બલતાની સીમાઓ વટાવી ગયાં હતાં. બધાં બારડોલી માટે ને બારડોલીદ્વારા એક ને અભેદ થઇ ગયાં હતાં. પ્રતિજ્ઞા માટે પ્રાણ દેવાની એકજ તેમને હોંસ હતી. એકજ શાસન હતું–જાતે નીમેલા સરદારની આજ્ઞાનું. એકજ ઇચ્છા હતી–વિજયની; એક જ ધર્મ હતો–બારડોલીના ટેકનો. વિરાટ પુરુષનાં બધાં એકતાન અંગ બની ગયાં હતાં. પ્રચંડ માનવતાના અધિકારીઓના

વિશુદ્ધ સંગઠન પર રચાએલાં, એક પ્રેરણાએ સજીવન, એક ધ્યેય 'તરફ' સંચરતા, ગુજરાતનાં ભવ્ય સ્વપ્નાં મેં જન્મભરથી સેવ્યાં હતાં. તે ગુજરાતનો ઉદય મેં બારડોલીમાં જોયો. એ ધન્યપળે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંથી ઉતરી આવેલા આ સત્યને મેં અંતરથી આવકાર આપ્યો, મૂલ્યપરિવર્તનનાં રહસ્ય પારખ્યાં, અને સત્ય જોયાં છતાં તેનો અસ્વીકાર કરવાની કાયરતામાંથી બચ્યો.

૯

મૂલ્યપરિવર્તનનું આવું જીવંત મહાકાવ્ય ગુજરાતમાં આ વર્ષે ગુજરાતીઓએ પોતાના જીવન વડે રચ્યું. એના લયના પડઘા હજુ સંભળાય છે. એ પરિવર્તનનો અર્થ શો? જે વસ્તુઓ અત્યાર સુધી જીવનનો આધાર હતી તે વીસરાય, જે વસ્તુઓનો હીસાબ નહોતો તે વધાવાય:—આમ જીવનનાં મહાત્મ્ય નવાં અંકાય એટલે શું? એટલે વિપ્લવ. જ્યાં મૂલ્યપરિવર્તન પુરેપુરાં થાય છે ત્યાં વિપ્લવનો પ્રારંભ થાય છે. જે રાજ્યક્રાંતિને પુરાણું ફ્રાંસ દુઃખ, ક્રૌર્ય ને અધમતાનો આરંભ લેખે છે, તેને માટે મીકલેટ ઘોષણા કરે છે; "હું વિપ્લવની વ્યાખ્યા આપું છું—નિયમનનો સંચાર, માનવના અધિકારનો પુનરુદ્ધાર અને ન્યાયનો પુનર્જન્મ." જે બારડોલીના વિજયને ઘણા અશાંતિનો ઉપોદ્‌ઘાત લેખે છે, તેને હું સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય ને શક્તિભર્યા ગુજરાતનું પહેલુ પ્રકરણ લેખું છું.

વિપ્લવ શબ્દના ઉપયોગથી કે લોહી રેડવાથી થાય છે એવી ભ્રમણા પ્રચલે છે. વિપ્લવથી માણસોની વૃત્તિ સંયમવિહોણી થઇ જઇ કેર વર્તાવે છે, એ હકીકત પણ ઇતિહાસમાં ઠેરઠેર જડે છે. પણ બધા જ વિપ્લવો સંયમ વિનાના નથી હોતા. પ્યુરીટનોએ ક્રોમવેલની પ્રેરણાથી કરેલો વિપ્લવ સંયમવિહોણો તો ન જ કહી શકાય. નેપો-

લીયનના વિગ્રહ પછી જર્મનીએ પુનરુદ્ધાર માટે કરેલા વિપ્લવમાં સંયમ થોડો નહોતો. સંયમ અને વ્યવસ્થા સહગામી છે, અને જે વિપ્લવ વ્યવસ્થાને પ્રથમ સ્થાને મુકે તેને સંયમવિહોણો કહેવાય નહીં. કડીતોડ વ્યવસ્થા એ બારડોલીના વીરોનું પ્રથમ લક્ષણ હતું. જ્યાં સરકારની સત્તા દેખાતી નહીં ત્યાં પણ જીવનક્રમ વ્યવસ્થિત રીતે જ ચાલ્યા કરતો, અને પાંચ મહીનામાં રાજ્યતંત્રથી ચાલે છે તેનાથી પણ સુંદર વ્યવસ્થા થઇ હતી. આ વિપ્લવ અવ્યવસ્થામાંથી સ્વાશ્રયી વ્યવસ્થા પ્રગટાવે છે એ એનાં અનેક સુંદર લક્ષણોમાંનુ એક સુંદરમાં સુંદર લક્ષણ છે.

એ અહિંસાત્મક છે, એ પણ એની વિશિષ્ટતા છે. અત્યાર સુધી અહિંસાને મુખ્ય અંગ ગણી એકે વિપ્લવ થયો નથી. એ છેલ્લે સુધી અહિંસાત્મક રહેશે કે કેમ એ તો ભવિષ્યનો એક મહા પ્રશ્ન. પણ અત્યારે અહિંસાએ બારડોલીનો પ્રયોગ વિજયી કર્યો છે એ તો નિર્વિવાદ છે. અને જ્યાં સુધી હાલ નજર પહોંચે છે ત્યાં સુધી એ અહિંસાત્મક રહે તેમાં જ એનો જયવારો છે.

વિપ્લવ જીવનક્રમની જરુરીઆત છે. વૃદ્ધ રાષ્ટ્ર બળી મરે છે અને તેની રાખમાંથી નવું રાષ્ટ્ર પ્રગટે છે. એ પુનર્જન્મની ક્રિયા તે વિપ્લવ. જે દેશનું વાર્ધક્ય જર્જરિત થયું છે તેને એવા પુનર્જન્મ શીવાય વિનાશમાથી બચવાનો બીજો માર્ગ નથી. એ વિપ્લવ અને તેના મૂલરૂપ મૂલ્યપરિવર્તનને આવકાર દેવો તેમાં જ ભાવિની સેવા સમાઇ છે.

જે વિપ્લવ બારણાં ઠોકી રહ્યો હતો તે બારડોલી વાટે પેઠો છે. ગુજરાતની ભસ્મમાંથી નવું ગુજરાત પ્રગટયું છે—નવું ગુજરાત જેની રૂપરેખાની આગાહી આપણે દરેક વર્ષે આ પ્રસંગે કરતા હતા તે. અને જ્યારે પોતાને બળે તે પોતાના સંસ્કાર અને જીવન ઘડવાનાં

સાધનો પ્રાપ્ત કરશે; જ્યારે પોતાની યુનીવર્સીટી અને પોતાના રાજ્ય-તંત્રથી શોભશે; જ્યારે તેનું સાહિત્ય અપૂર્વ વિશિષ્ટતાના સુવર્ણમય કૈલાસે પગ દેશે; ત્યારે—કોઇ એક વિરલ મહાકવિને કોઇ ગુજરાતણ જન્મ આપશે, જે ગુર્જરીને ગીર્વાણ ગિરાની મનોહર મીઠાશો રસી, પોતાની મોરલીના સૂરોથી હૃદયો મુગ્ધ કરતો, આપણા મૂલ્યપરિવર્તનની કથાને, ભાવિ જનતાના ઉદ્ધાર અર્થે, એક સરસ અને સનાતન મહાકાવ્યરૂપે સરજી જશે.

સુવર્ણયુગનાં સર્જન

૧૯૨૯

સંસદના સભ્યો, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો !

આજનું ભાષણ શરુ કરતાં પહેલાં સદ્‌ગત શેઠ પરશોતમ વિશ્રામ માવજીના મરણની સખેદ નોંધ લઉ છું. સાહિત્ય, કલા ને પુરાતત્વના રસીઆ એ વિદ્યાવિલાસીના મૃત્યુથી મેં એક મિત્ર, સંસદે એક અગ્રગણ્ય સભાસદ, અને ગુજરાતે એક અમૂલ્ય રત્ન ખોયું છે.

સંસદ સ્થપાયે સાત વર્ષ પુરાં થયાં. આઠમા વર્ષના પ્રારંભે સસદ જે નવી પરિસ્થિતિમાં ઉભી છે તેની નોંધ લેવાની રજા લઉ છું.

સસદનો પ્રખર ઉત્સાહ મંદ પડતો જાય છે. ધગધગતો તાપ ઓછો થતાં ગગનગામી કોઇ રવિવિર્યમાથી કકડાઓ છુટા પડે તેમ આ ઉત્સાહ જતાં તેના કેટલાક ઉત્સાહી સભ્યો પોતપોતાની નીરાળી પ્રવૃત્તિઓ આદરી રહ્યા છે. કેટલાક સસદને પોતાના તાપ અને પ્રકાશનું કેંદ્ર બનાવવાને બદલે પોતાના નવા ગ્રહો પર તેજ વર્ષાવી રહ્યા છે. કોઇક, જ્યોતિર્મય વાતાવરણમાંથી દૂર થતાં કોઇ સૂર્ય વ્યોમમાં તેજવિહોણો ફરે તેમ નિરુત્સાહ થઇ ગયા છે. આપણે રવિમાલાઓને રસ્તે કોઇ સર્વવ્યાપી વિશ્વનિયમથી ખેંચાતા જઇએ છીએ

કે શું? અને જો જતા હોઇએ તો કોઇ મોટો ખળભળાટ, કોઇ વિનાશક ધૂમકેતુનું ભયંકર પ્રયાણ, કોઇ નવા સૂર્યોનો ઉદ્ભવ છુટેલાં અંગોને ભેગાં કરી, ગએલી એકતાનતા પાછી નહીં આણે? અત્યારે આવી આશાથી પ્રેરાઇ આ ઉત્સવમાં પહેલાંના ઉત્સાહથી જોડાઉં છું.

'ગુજરાત' રા. મોહનલાલ કોઠારી પાસેથી લઇ તેને સમૃદ્ધ કરવા રા. શયદા અને રા. સાદીકને આપ્યું હતું. પણ અણધાર્યા અંતરાયોને લીધે તે પોતાની ઇચ્છા અમલમાં ન મુકી શકયા. અને સાત વર્ષની મહેનતે સમૃદ્ધ એવું 'ગુજરાત' આજે ત્રમાસિકરૂપે ફરીથી જીવનપ્રયાણ શરુ કરે છે.

ગુજરાત બંધ કરવું એ પ્રશ્ન પણ ઉદ્ભવ્યો હતો. સંસદે એની દ્વારા અનેક આદર્શો, વિચારો, આનંદો પ્રસાર્યા હતા. વિજયરાય અને લાભશંકર, મસ્ત ફકીર અને ધનસુખલાલ, મનહરરામ અને બટુભાઇ ઉમરવાડીઆ, જ્યોતીન્દ્ર દવે અને મોહનલાલ કોઠારી અને દયાશંકર ભટ, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી અને નરસિંહરાવ દીવેટીઆ, મણિલાલ નાણાવટી અને લીલાવતી મુનશી જેવાં અનેકોએ એની કીર્તિ અને સમૃદ્ધિ પાછળ બને તેટલાં તન, મન ને ધન આપ્યાં હતાં. મને તો એ પુત્ર સમ પ્રીતિનું અને મિત્ર સમ હૃદય ઠાલવવાનું સ્થાન હતું. એને મરવા દેવુ એ કેમ બને?

સાહિત્યના ઇતિહાસની યોજના વિશાળ સાહચર્યની આશા પર રચાઇ હતી. તે બે ત્રણ જણની મહેનત પર જ હવે અવલંબેલી હોવાથી સંકુચિત કરવાની જરુર પડી છે.

સંસદની પ્રવૃત્તિ પર સમય અને શક્તિ એકાગ્ર નહી રાખનારાઓમાં મોટામાં મોટો ગુનેહગાર હું છું. હું અણધારી ને બહોળી પ્રવૃત્તિઓમાં

ધસડાતો જોઉં છું. શરીર પહેલાંની માફક કહ્યું કામ આપતું નથી. સસદના સચાલકોના સમાગમનું સદ્‌ભાગ્ય પહેલાં જેવું મને મળતુ નથી.

જો નવો ઉત્સાહ નહીં પ્રગટે, જો નવાં કાર્યો વેગભર નહીં ઉપાડાય, જો નવા ઉત્સાહીઓનું સાહચર્ય નહી મળે તો ઠાલી નામ શા માટે સભારવાં?—અને ઠાલી ચીલાઓ શા માટે સાચવવા? અનિવાર્ય નિર્બલતા પ્રાપ્ત થતાં ડાયોજીનીસે પોતાને હાથે પ્રાણ લીધો હતો. એ તત્ત્વજ્ઞાનીને પગલે અનુસરવાનો વખત હજી સસદને આવ્યો હોય એમ મને લાગતું નથી. એના ધણા સભ્યોમાં હજી એકતાનતા છે, આદર્શની એકતા છે, પરસ્પર પ્રીતિ છે. એના ધણા મિત્રોની અમીભરી દૃષ્ટિ એના પર પડે છે. એના ધણા સ્નેહીઓ એનો અભિપ્રાય જાણવાની આતુરતા રાખે છે. 'ગુજરાત'ની ગેરહાજરી એના ધણા વાચકોને સાલ્યા વિના રહી નથી. જ્યાં સુધી આ સ્થિતિ છે ત્યાં સુધી ડાયોજીનીસને અનુસરવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો નથી.

૨

મારા હૈયામાં કેટલા વખતથી ખિન્નતાનો સંચાર થયો છે. આપણામાં વ્યવસ્થિત ઉત્સાહ ટકતો નથી અને વ્યવસ્થા રચવાની શક્તિ જણાતી નથી. નવા વિચારો, નવા આદર્શો, નવી રચનાઓ જોઇએ તેવી ઝડપે મૂલ ધાલતા નથી; જગત જીતે એવો ઉત્સાહ આપણામાં પ્રગટતો નથી. દેશની, ગુજરાતની, મુંબાઇની સ્થિતિ જે જોઉ છું અને સાભળું છું તે શે મોઢે વર્ણવું? માનવતાની ઉણપ, અદેખાઇ ને કાયરતાની અવધિ, વ્યવસ્થાશક્તિનો અભાવ, દીર્ઘદર્શી આદર્શમયતાનો અસ્ત—આ બધાનાં જે મે દર્શન કર્યાં છે તેણે મારો ઉત્સાહ અને આત્મશ્રદ્ધા ડગાવી મુકયાં છે.

આખા ખંડમાં જીવન અસ્ત અને વ્યસ્ત જણાય છે. નેતાઓ એકબીજાની ચડસાચડસીમાં મગ્ન, અને ઠાલી શાબ્દિક વિગ્રહથી સંતુષ્ટ; નાના મોટા સમૂહો વ્યવસ્થા વિનાના, પરસ્પર વિરોધી ભાવનાથી પ્રેરિત; શ્રેષ્ઠો સ્વાર્થમાં ચકચૂર, સામાન્યો કાયરતામાં નિઃસત્ત્વ; પ્રતિસ્પર્ધીઓ દ્વેષમાં ઉન્મત્ત, સર્વવ્યાપી પરદેશીઓ બધી રીતે સુસજ્જ. જીવ ખોનારની વારે ધાતાં ભલાભલાની કાય કાંપે છે; જુલ્મની ફરીઆદ કરતાં જીભ સુકાય છે; સત્યનું પ્રતિપાદન કરવાની ઉત્કંઠા થતાં પ્રાણ ગુંગળાય છે. કરોડો, પ્રતાપી આદર્શોથી પ્રોત્સાહિત મધ્યવર્તી નાયકગણ વિનાના આંધળા, કીડીમંકોડીની માફક, જેમ તેમ જીવન વીતાવે છે. સ્ત્રીઓ, અજ્ઞાન અને અધીન, સ્વાર્થી પુરૂષોની ઘાણીમાં પીલાય છે. બાળકો, નિર્બલ અને નિરાધાર, અજ્ઞાન માબાપોના ભોગ બને છે. સ્વજનો, દેવમંદિરોના આપણે દીધેલાં દ્વારો ખોલવાને અશક્ત, ભાંડુ ભાવ કેળવી શકતાં નથી. અને દેશના ખરા કે ખોટા ભાગલા કરવાને ઉત્સુકો કમર કસી મંડયે જ રહે છે. આપણે બધા, પ્રતિસ્પર્ધીઓનો દોર શમાવવા અને માંહ્યોમાંહ્ય એકતા આણવાને કાયર, ભેદાભેદથી વિભક્ત, ચારે તરફથી વિજયી આક્રમણના ભોગ બની રહ્યા છીએ.

શું નવસૃષ્ટિનું સર્જન આપણને શક્ય નથી ? શું એ સર્જન માટે નિઃસીમ ઉત્સાહ ને પ્રચંડ પરાક્રમ આપણને નહીં સાંપડે ? આર્યાવર્ત હતું તેવું નહીં થાય ? આર્યો અભય અને ઉત્સાહી નહીં બને ? પુરાણી પ્રજાઓ નવપલ્લવિત થઈ છે. શું ભારતનેજ લલાટે મરણાકાંક્ષીની માફક યમ-રાજની વાટ જોવાજ લખાયું છે? આ યયાતિનું વાર્ધક્ય સાટામાં લઈ તેને જુવાની બક્ષવાનું તેના કોઈ પુત્રના હાથમાં નથી? શું આર્યાવર્તનું પુણ્ય પરવાર્યું ? આ પ્રશ્ન, પુછવે ભયંકર અને ઉત્તરે પણ તેવોજ ભયંકર.

આવા જ પ્રશ્નો સવાસો વર્ષ પર હર્ડરે જર્મની વીશે પુછ્યા હતાઃ રાષ્ટ્રો, દેશો, રાજ્યો, વૃદ્ધ બની મરી જાય કે નવયૌવન પ્રાપ્ત કરી શકે? અને કરી શકે તો કેવી રીતે? પચીસ વર્ષમાંજ નવા જર્મનીએ એ પ્રશ્નોનો જવાબ દીધો હતો.

આવી ખિન્નતાથી પ્રેરાઇ ચિંતાતુરોએ અનેક વાર આ દેશ માટે પણ એવા પ્રશ્નો કર્યા છે.

૩

આવા એક ખિન્નાત્માની મૂર્તિ અત્યારે મારી નજર આગળ ખડી થાય છે...

આશરે ૧૬૦૦ વર્ષ પર, આર્ય સંસ્કારનાં સ્તભરૂપ મહારાષ્ટ્રીય નરપતિ યજ્ઞશ્રી શતકર્ણીના રાજ્યકાલમાં, એક વિદ્વાન પૌરાણિક મત્સ્યપુરાણ રચતાં એવી ખિન્નતા અનુભવતો હતો. તે ચારે તરફ નજર નાંખે છે: ચપાવતી ને મથુરામાં નાગો; સુરાષ્ટ્ર ને અવતિમાં આભીર, શૂદ્ર, અર્બુદ ને માલ્વ–બ્રહ્મતેજ વિનાના મ્લેચ્છપ્રાય; સિંધમાં ચંદ્રભાગાને તીરે, કુંતી દેશમાં, કાશ્મીરમાં શૂદ્રો, વ્રાત્યો, મ્લેચ્છો;— બધા "અબ્રહ્મવર્ચસઃ ધર્માનૃતપરાઃ ફલ્ગુદાઃ તીવ્રમન્યવ:" –બ્રહ્મતેજ વિનાના, ધર્મ ને સત્યથી પર, કચરા જેવા, ખીજાજીનાં ડીંગલાં. ઉત્તર હીંદુસ્તાનમાં, રજપુતાનામાં, સિંધ, મધ્યપ્રાંત ને ગુજરાતમાં, દખ્ખણના થોડા ભાગમાં એક ચક્ર રાજ્ય કરતા હતા–વિધર્મી પિતાના પરદેશી ને પરસસ્કારી પુત્રો. આર્યાવર્ત છિન્નભિન્ન થઇ ગયું હતું.

પુરાણકારના હૈયામાં ખિન્નતા સચરે એમાં શી નવાઇ?

હજારો વર્ષ થયાં એના જેવા આર્યોએ સુંદર સ્વપ્નામાં જોયું હતું, સરસ વાણીમાં ઉતાર્યું હતું, અને અનહદ પરાક્રમે સર્જવું શરુ

કર્યું હતું–આર્યાવર્ત, એક અને અભેદ્ય. તેમણે સમુદ્રથી તે સમુદ્ર સુધી, ગિરિથી ગિરિ સુધી વિસ્તરેલા આર્યાવર્તને એક પ્રદેશ માન્યો હતો. પાપવિમોચની સાત ગંગાઓની પવિત્રતા ગામે ગામના જલમાં 'जलेऽस्मिन् संन्निधिं कुरु–'કહી એમણે મૂર્તિમાન કરી હતી. સાત કુલપર્વતની ઓથમાં એનું સ્વાસ્થ્ય સચવાએલુ માન્યું હતું. સાત નગરીની સમૃદ્ધિમાં મોક્ષદ્વાર જોયું હતું; સાત ઋષિઓને આખા દેશના જીવનવિધાતા માન્યા હતા. સાત જન્મનાં પાપ વિનાશવા, એમણે જગે જગનાં જ્યોતિર્લિંગોની ભક્તિથી પ્રેરિત દરેક પ્રાંતના વાસીઓને આખા દેશમાં મોકલી આપ્યા હતા. એમણે અથર્વવેદમાં ઉચ્ચાર્યું હતું: 'यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे यस्यां देवा असुरा नभ्यवर्तयन्'१ આર્યાવર્તની એકતા સતેજ રાખવા એમણે યયાતિ, ભરત અને સગરને સમ્રાટ ને એકરાજ માન્યા હતા. જરાસંધે એ માન્યતા સિદ્ધ કરતાં જીવ ખોયો હતો. કૃષ્ણ વાસુદેવે એ એકતાની પ્રતિમા બની અર્ધ્ય મેળવ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે ને કૌટિલ્યે એ એકતાની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ કરી હતી.

આર્યને મન આર્યત્વ એટલે દેવનિર્મિત આ બ્રહ્માવર્તની ભક્તિઃ એની ધુળ એના માથા પર, એનું જલ એની જીહ્વા પર; એના મહાત્મા તે એના દેવ, એનું મહાત્મ્ય તે એનું જીવન. એના સંસ્કાર તે એનો ધર્મ. એનો વિજય ને એનું સ્વાસ્થ્ય એ એનો મોક્ષ. એની સરહદ બહારનાની એને પ્રેરણા નહીં, એની સરહદ ઓળંગતા એને શાતા નહીં. અહીંઆ જ રહેવું ને મરવું, અહીંઆના દેવ ભજવા ને મંત્ર સેવવા, અહીંઆથી જ ને અહીંઆનાને જ હાથે તર્પણ પામવું–

૧ અહીઆં પૂર્વે પૂર્વજનો વિચર્યા, અહીઆ દેવે અસુરને મહાત કર્યા.

આ જ આર્યનું આર્યત્વ. આ બધામાં જ એક ને અભેદ આર્યાવર્તની એની ભાવનાની પરમ સિદ્ધિ.

૪

મત્સ્યપુરાણકાર જુએ છે તો બહાર અંધકાર છે, અંતરમાં પણ અંધકાર છે. એ અંધકારમાં એક વીજળી ચમકે છે. મગધમાં વિશ્વષ્ફણીનો પ્રતાપ દેખાય છે. તે દેખાવે બાયલો, પણ યુદ્ધે વિષ્ણુ, શત્રુઓને પૃથ્વી પરથી ઉખેડી બીજાને ક્ષત્રિપદનું સામર્થ્ય આપે છે. તે આર્ય છે, દેવ, પિતૃ ને બ્રાહ્મણનો સેવક છે; અને રાજ્યસત્તા પ્રસારી, ગંગાતીરે જઇ, શરીર દમી ઇંદ્રલોક વિચરે છે.

આર્યત્વના વારસો આજે વિશ્વષ્ફણીને વીસરી ગયા છે. આવતી ઉષાનો, હવે પછી આવવાના સોનાના સુરજનો એ અરુણ હતો. ભવિષ્યમાં જોવાને, આ અરુણને ઓળખવાને, અસમર્થ મત્સ્યપુરાણકારની ખિન્નતાનો પાર નથી. સુવર્ણયુગનાં નામ ને નિશાન નથી; 'ફલ્ગુદા: તીવ્રમન્યવ:' :–કચરા જેવા ને મીજાજના ડીગલાનો સાગર ગાજી રહ્યો છે.

નિરાશાની ચિતામાથી અમર આશાનો દિવ્ય દેહ ઉભો થાય છે. વિનાશ પ્રસરતો લાગે ત્યારેજ નવ સૃષ્ટિનાં બીજ રોપાય છે. સુવર્ણ યુગના સર્જન ઠંડી મીઠી ચાંદનીમાં થતાં નથી; વિપત્તિના રાડામાં, મહાઆદર્શની આગમાં, દિશા પ્રજ્વાલતા ઉત્સાહે, મહત્ત્વાકાંક્ષ ને ત્યાગનાં દાવાનલની સોનેરી જ્વાલાઓમાં થાય છે.

ગંગાના પ્રદેશોમાં, પ્રયાગ, સાકેતા ને મગધમાં રાજ્ય કરે છે—ગુપ્તવંશજ. કયો ગુપ્તવંશજ? શું એનું નામ? તે 'ફલ્ગુદા:, તીવ્રમન્યવ:' માંનો એક નથી. એક વાસુદેવની ગુપ્તી રાણી ના સ્મરણ રહ્યા છે.

એક શ્રીગુપ્તે (che-li-Kito) ચીની મુસાફરો માટે ધર્મશાળા બંધાવી હતી. એક બીજ માત્ર તે હતો: અણુથી પણ નાનો, વિસ્મરણની ધુળમાં ઢંકાએલો, ગુપ્તવંશજ. તેનો પુત્ર ઘટોત્કચ ગુપ્ત—એ પણ એક અણુ. 'તીવ્રમન્યવ' ને તેની પરવા નથી. ખિન્નાત્માઓના ખેદનો પાર નથી.

ઘટોત્કચનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત; ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના રાજનગર પાટલિપુત્રના ભગ્નગૌરવ રાજમહાલયમાં ફરતો એક નાનકડો રાજા; જેની શક્તિમાં જોઇએ તો સંકલ્પ, સૈન્યમાં આત્મબળ, સમૃદ્ધિમાં સાહસ, દીર્ઘદૃષ્ટિ, ને સંસ્કાર; બ્રહ્માંડ પ્રગટાવે એવો એ એક અણુ—બ્રહ્માંડ પ્રગટાવવાને ઉત્સુક.

એણે સુવર્ણયુગનુ ખાત મુહૂર્ત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો, તે જઇ લીચ્છવીની રાજ્યકન્યા કુમારદેવીને પરણ્યો ને લીચ્છવીનો પ્રદેશ પહેરામણીમાં સ્વીકાર્યો. બેના લગ્ને મગધ એક બન્યું; બેના સાહચર્યે મીજાજીના ડીંગલાના મીજાજ ઉતર્યા; બેનાં પરાક્રમે પતિ 'મહારાજાધિરાજ' બન્યો, પત્ની 'મહાદેવી' બની.

મહારાજાધિરાજ ચંદ્રગુપ્તે, કુશાનના છિન્નભિન્ન થએલા મહારાજ્યને હાથ દેખાડયો; વિંધ્યશક્તિના પુત્ર પ્રવરસેનનું સમ્રાટપદ સુકાવ્યું; સિંધુના સાત મુખ ઓળંગી બાલ્હિકોને હરાવ્યા.

આ યુગલનાં પરાક્રમોની કથની ઝાઝી રહી નથી, પણ તેમના પુત્રે પડાવેલા તેમનાં લગ્નના સીક્કામાં ચંદ્રગુપ્ત તેની મહાદેવીને વીંટી આપતો હજુ ઉભો છે...આ ચિત્ર રાજારાણીના લગ્નનું એક દૃશ્ય નથી. એ વીંટીના દાનમાં પ્રચંડ આત્માઓનો સંયોગ રહ્યો છે. એમની ઔંઢળગાંઠમાંથી ભારતની મહત્તા પ્રગટી, એમના સંયુક્ત પ્રતાપે એને સુવર્ણયુગ સાંપડયો. આવું વીર યુગલ ઇતિહાસે જોયું નથી ને કથાએ કલ્પ્યું નથી. એમની આગળ જસ્ટીનીઅન ને થીઓ-

ડોરા ઝાંખાં પડે છે. એમના પુત્રની પ્રશસ્તિમાં એમનો ગર્વભર્યો ઉલ્લેખ આવે છે :

महाराजाधिराज श्री चंद्रगुप्तस्य पुत्रस्य 'लिच्छवी दौहित्रस्य महादेव्यां कुमारदेव्यामुत्पन्नस्य-

આમ ચંદ્રગુપ્ત ને કુમારદેવી–ઇતિહાસનું અમર યુગલ, આછા પ્રકાશમાં અદ્ભુત, ભરતખંડનો ભૂતકાલ દીપાવી રહ્યું. ત્યાર પછી આવા સમાન ને મહત્ત્વાકાંક્ષી નરનારીનો સંયોગ પૃથ્વીએ ભાગ્યેજ ફરી જોયો છે.

૫

ઇસ્વીસનના ચોથા શૈકાના પહેલા ચરણમાં આ અદ્વિતીય યુગલને પુત્ર થયો. ત્યારે શું થયું તેનો ઇતિહાસ કાલિદાસે સાચવ્યો છેઃ

દિશા પ્રસન્ન થઇ, મનોહર મરુત વાયા; અગ્નિએ જમણી તરફ ઉડતી જ્વાલાએ હવિ સ્વીકાર્યો; ચારે તરફ શુભસૂચન થયું. આવાઓનો જન્મ લોકના અભ્યુદયને માટે જ હોય છે.

જ્યારે સમુદ્રગુપ્ત મોટો થયો ત્યારે તત્ત્વદર્શી પિતાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. ઇ. સ. ૩૩૫ ના આશરામાં તેણે 'આજ યોગ્ય છે,' કહી પુત્રને પૃથ્વી પાળવાની આજ્ઞા કરી. દ્વેષી કુટુંબીઓ મ્લાન મુખે, ને રાજસભા સંતોષથી જોઇ રહી. દીર્ઘદર્શી પિતાઃ એને રાજ લેતાં અને છોડતાં આવડ્યું. સુયોગ્ય પુત્રઃ એણે યોગ્યતાની અવધિ કરી.

સમુદ્રગુપ્તની કારકીર્દી એના મહાદંડનાયક હરિષેણે અલ્લાહબાદના લેખમાં અમર કરી છે, અને એના પુત્રના મિત્ર કાલીદાસે રઘુવંશના ચોથા સર્ગમાં રઘુના દિગ્વિજયરૂપે સનતાન સાહિત્યમાં આલેખી છે. આ વિષયમાં ઘણું સંશોધન થયું છે. વીન્સેંટ સ્મીથ જેને Indian

Napoleon કહે છે તેના સર્વભક્ષી વિજયનો ઇતિહાસ સંશોધનકારોના નિબંધોમાં મળી આવે છે. પણ આ નિબંધ નથી, માત્ર એક ચિત્ર છે.

તેને જોઇ ધુમાએલા અગ્નિની માફક દુશ્મનોનો દ્વેષ ભભુક્યો. પણ એની સામ્રાજ્યદીક્ષા જેવી તેવી નહોતી. **नवे तस्मिन् महीपाले सर्वं नवमिवाभवत्**–જેવો નવો મહીપાલ તેવું જ બધુ નવું થઇ ગયું.

હરજટાથી ભ્રષ્ટ થએલી ગંગા સમી સેના લઇ આ ભડવીર ભગીરથે પોતાના પ્રાબલ્યજલે આખું આર્યાવર્ત તાર્યું. એણે અનેક રાજાઓ માર્યા અને તેમનાં રાજ્ય લીધાં; અનેક રાજાઓ શરણે આવ્યાં તેનાં રાજ્યો તેણે પાછાં સોંપ્યાં. તે દક્ષિણમાં કાંચી સુધી જીતતો ગયો; પાછા ફરી, તેણે સહ્યાદ્રિ ઓળંગ્યો; માલવા, ગુજરાત, ઉત્તર હિન્દમાં 'યવનીમુખ પદ્મ' પરનો 'મધુમદ', તેમના પતિઓને મારી, ઉતાર્યો. સરહદના–આસામ, નેપાલ ને જલંદરના નરપતિઓએ સેવા સ્વીકારી, દૈવપુત્ર–પશ્ચિમ સરહદના કુશાન રાજાઓ; ષાહિ ષાહાનુષાહી–ઇરાની શહેનશાહ શાપુર હશે ?–; શક ને મુરુંડ; સિહલ–લંકાનો અધીપ મેઘવર્મા: આવા અનેક રાજાઓએ 'આત્મનિવેદનથી, કન્યાઓની ભેટથી, ગરુડની મુદ્રાવાળાં શાસનો યાચી, મૈત્રી કરી.' તેણે બાહુવીર્યથી આર્યાવર્તને એક કરી નાંખ્યું.

એની વીરતાના વર્ણન સાંભળી કલ્પના કશુ કરતી નથી. એ 'વ્યાઘ્રપરાક્રમ,' 'અપ્રતિવાર્યવીર્ય' તરીકે પંકાયો; 'સર્વરાજોચ્છેત્તા' તરીકે સ્વીકારાયો; 'અજિતરાજજેતાજિત' તરીકે 'કૃતાંતપરશું'નું પદ પામ્યો.

એના સીક્કાઓમાં આ "વ્યાઘ્રપરાક્રમ," મોઢું, ગર્વભર માથું પાછું નાંખી, તેજસ્વી આંખે પ્રતાપ વર્ષાવતો, વિશાળ સ્નાયુવાળી છાતી વિસ્તારી, હાથમાં ભાલો કે પરશુ લઇ જગતને ડારતો હજુ ઉભો

છે. તે પ્રચંડ છે. તેણે કુંડળ, બધ બેસતી સુરવાળ, આજના 'ફ્રોકકોટ' જેવું બખ્તર અને માથે કુશાન રાજાઓ જેવી ટોપી પહેર્યાં છે. સોળસેં વર્ષે, નાનકડા સીક્કામાંથી, આ પ્રતાપી વીર આર્યાવર્તનાં વિજયશાસનો ઉચ્ચારી રહ્યો છે ને કાંપતાં હૃદયો ને હીમત ને પ્રેરણા આપી રહ્યો છે. જે આર્યત્વનો એ અધિષ્ઠાતા છે તેમાં કાયરતા કે પરાજયને સ્થાન નથી.

આ 'કૃતાંતપરશુ' એટીલા કે જગીઝ સમો, કઠોર હૃદયનો વિનાશક ન હતો. પ્રચંડ પરાક્રમશીલતા સાથે તેણે સાંસ્કારિતાનો સમન્વય કર્યો હતો. તે વિષ્ણુનો ભક્ત હતો અને ચક્રધરના ગરુડથી પોતાના શાસનો આંકતો. તે શાસ્ત્રજ્ઞ હતો, તેની બુદ્ધિ બૃહસ્પતિ સમી તીવ્ર હતી. તે મોજીલો હતો અને તેણે મોજ કરવા ઐરીકીનમાં 'સ્વભોગ'-નગર, વસાવ્યું હતું. લલિત કલામાં તે તબુરુ ને નારદને વીસરાવતો. અને વીણા એનું પ્રિય વાજિંત્ર હતું એમ સીક્કા ઉપરથી લાગે છે. વિદ્વાનોનો તે આધારરૂપ હતો. તેણે કાવ્યો રચ્યાં, કવિતાથી કીર્તિ મેળવી ને તે "કવિરાજ" પદ પામ્યો. આ વર્ણનો વાંચતાં જુલીઅસ સીઝરનાં સ્મરણો થાય છે—ના, વીસારે પડે છે.

એના હૃદયમાં અનુકંપા ઉભરાય છે. દીન, અનાથ ને આતુર જનના ઉદ્ધારની એણે મંત્રદીક્ષા લીધી હતી. તે લોકાનુગ્રહનો અવતાર હતો.

"એ અપ્રતિરથવીર્ય ક્ષિતિ જીતી, સુચરિતથી સ્વર્ગ જીતે છે."

એ પરાક્રમમૂર્તિ હતો એટલું જ નહી પણ સુવર્ણયુગનો સ્રષ્ટા હતો. સુવર્ણયુગનાં સર્જન યુદ્ધાંના ઢગથી કે વિજયના દુદુંભિનાદથી થતાં નથી, તેમજ સગીતના આલાપથી કે તરબોળ કવિતાની સરસ-

તાથી થતાં નથી. પ્રભાવભર્યા આદર્શની સર્વવ્યાપી સંજીવની વિના સુવર્ણયુગ શક્ય નથી. સમુદ્રગુપ્તે આ સંજીવની હાથ કરી હતી.

ભારતમાં ત્રણસો વર્ષે ફરીથી એણે અશ્વમેધ કર્યો. સીક્કાઓમાં હજી તેની સહધર્મચારિણી મહાદેવી દત્તદેવી વિજય કરી પાછા ફરેલા વાજિરાજને પીંછી ઓરાઢતી ઉભી છે. 'પરાક્રમાંકદેવ' 'અશ્વમેધપરાક્રમ' બને છે; 'પરાક્રમાદિત્ય'નું બીરુદ છોડી 'ધર્માદિત્ય'નુ બીરુદ લે છે; અને જગત જીતી મેળવેલી સમૃદ્ધિનું છુટે હાથે દાન કરે છે. વીરતા આદર્શને નમતું આપે છે ને પરાક્રમ ભાવનાપ્રધાન બને છે. બાહુપાશમાં એક કરેલું આર્યાવર્ત ધર્મશાસ્ત્રને તે અભેદ્ય બનાવે છે.

राजाधिराज : पृथिवीमवित्वा
दिवं जयत्यप्रतिवार्यवीर्य : ।[1]

૬

આ 'ધર્માદિત્ય'ને કોણે ધર્મ પ્રેર્યો ? ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકાથી તે આજ સુધી એક સ્મૃતિ આર્યોના જીવનનું મૂળ બની રહી છે. મનુસ્મૃતિ કીર્તિમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ખરી પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ આ જ સ્મૃતિ ખરેખર શ્રેષ્ઠ સ્વીકારાઇ છે. મિતાક્ષરાદિ ધર્મગ્રંથો એને જ પોતાનો આધાર લેખે છે. તે યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ.

આ સ્મૃતિ આગળ થએલી સ્મૃતિઓમાં ઝાઝો ફેર કરતી નથી પણ તેમનાં અંગોને વ્યવસ્થિત કરી, સુગ્રથિત શાસનરૂપે રજુ કરે છે. આ સ્મૃતિના રચનાર મિથિલાના યોગીન્દ્ર સમુદ્રગુપ્તના સમકાલીન હતા એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે.

---

૧ એ અપ્રતિવાર્યવીર્ય રાજાધિરાજ પૃથ્વી જીતવાની બાકી ન રહેવાથી સ્વર્ગ જીતે છે.

પ્રશ્ન થાય છે : આ સ્મૃતિનું શાસન કયા રાજકર્તાએ આર્યાવર્તમાં પ્રવર્તાવ્યું ? યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિને આર્યાવર્તનો સંસાર ઘડવાનો કયા રાજાએ પરવાનો આપ્યો ?

આ યોગીંદ્ર રાજધર્મ શીખવે છે :

ધર્મથી અલબ્ધને મેળવવું, લબ્ધને યત્નથી પાળવું, પાળેલું યત્નથી વધારવું, વધેલું સુપાત્રને આપવું...વિપ્રને દીધેલું દાન રાજાઓનો અક્ષય નિધિ છે.

આ પાઠ કોને શીખવ્યો ?

યોગીન્દ્ર ધર્મનું લક્ષણ કહે છે :

देशकाल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।
पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥[1]

આ ધર્મ કોણે પ્રવર્તાવ્યો ?

યોગીન્દ્રે આજ્ઞા કરીઃ 'જ્યાં કૃષ્ણ મૃગ વિચરે ત્યાં ધર્મ શીખવ.' આ કોને કહ્યું ?

ઇતિહાસના આ અગમ્ય કોયડા કલ્પનાથી ઉકેલવાની ધૃષ્ટતા કરું ? એ યોગીન્દ્રનો શિષ્ય ને એમણે શીખવેલા ધર્મનો પ્રવર્તક તે પરાક્રમાંકદેવ.

યોગીન્દ્રે શીખવેલો ધર્મ નવો નથી જુનો છે. જે અસ્પષ્ટ હતું તે એણે સ્પષ્ટ કર્યું અને જે જરુરનું હતું તેને પ્રધાન્ય આપ્યું. આ ધર્મનું લક્ષણ દાન–દાન ગમે તેને નહિ પણ પાત્રને;–અક્ષીસ

૧ દેશકાલ પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક જે દ્રવ્ય સુપાત્રને આપવામાં આવે તે સર્વ ધર્મનું લક્ષણ છે. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, ૧. ૫.

તરીકે નહીં, ઉપહાર તરીકે;—મહેરણાની તરીકે નહીં, અર્ઘ્ય તરીકે. યોગીન્દ્રની દાનની ભાવના અનુપમ છેઃ સંસ્કારસ્વામીને દીધેલી અંજલિ તે દાન. યોગીન્દ્રની આજ્ઞા છેઃ

વિદ્યા ને તપવીહોણાએ દાન લેવું નહીં. એવાને દેનાર ને એવા લેનાર બન્નેની અધોગતિ છે. ૧...બધાના પ્રભુ વિપ્ર છે. તેમાં શ્રુતિના અધ્યયન કરનારા શ્રેષ્ઠ, તેમાં વળી ક્રિયાવાન ને તેમાં પણ જ્ઞાની. ૨...આટલેથી યોગીન્દ્રની કસોટી પુરી થતી નથી.

જે લેવાને સમર્થ છે છતાં દાન લેતો નથી તે દાનવીરનો પણ સમાન છે...વિદ્યા એકલી નહીં, તપ એકલું નહી પણ જેમાં એ બે સાથે ક્રિયા મળી હોય તે પાત્ર...આવા ચાર ધર્મજ્ઞો ને ત્રણ વિદ્યાને જાણનારની સભા તે પર્ષદ. આ પર્ષદ કહે તે ધર્મ.

સસ્કારસ્વામીઓનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ને સર્વોપરિતા એ યાજ્ઞવલ્કયના નવવિધાનનું સૂત્ર છે. કવિ, જ્ઞાની, તપસ્વી, શાસ્ત્રવિશારદના સ્વાતંત્ર્યનું મૂલ દાનમાં છે.

બુદ્ધિશાલી, ભાવનાશીલ પૈસા કમાવામાં વખત ગુમાવે તો સંસ્કારસ્વામીનું પદ પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. અને પૈસા ન મળે તો માત્ર તે પદની આકાંક્ષામાં કેટલા બુદ્ધિશાળી ભુખે મરવાને અને સ્ત્રીસંતાનને ભુખે મારવાને હિમ્મત કરે? સસ્કારના સંરક્ષકોને ભુખે ન મરવું હોય તો સામાન્ય રીતે કયાં તો રાજા પર કે કયાં તો પ્રજા પર આધાર રાખવો પડે. જો રાજા પર આધાર રાખે તો જ્ઞાની ચાડીઓ બને, કવિ બારોટ બને, તપસ્વી કંચુકી બને, આચાર્ય પ્રિય માણવક બને, ન્યાયશાસ્ત્રી રાજાની ખુશામતને શાસ્ત્ર લેખતો

---

૧ યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ ૧,૧૯૯.
૨ ,, ૧,૨૦૦.

થાય. જો એનો આધાર પ્રજાની મહેરબાની પર રહે તો જ્ઞાની રેડીઓ દ્વારા રંજન કરવાનું શીખે, કવિ કાવ્યમય જાહેરખબર લખે, ન્યાયશાસ્ત્રી શીતી મોટાઇ પ્રમાણે ન્યાયનું વાજબીપણું ઠેરવે, તપસ્વી બાબુલનાથને રસ્તે પચાગ્નિ સળગાવે, આચાર્ય સ્ત્રીઓ પાસે ચરણસ્પર્શ કરાવવાનો ફીસીઓ હાથ કરે.

સસ્કારસ્વામીઓ આદર્શોના સ્રષ્ટા ને પ્રવર્તકો છે. એમના સામર્થ્ય વિના જીવન ઉદાત્ત બનતું નથી અને કર્તવ્ય ઉચ્ચાભિલાષી રહેતું નથી. એમની પ્રેરણા વિના વીર ને ખાટકી વચ્ચે, રાજા ને લોકધનના લુટારુ વચ્ચે, મનુષ્ય ને પશુ વચ્ચે ભેદ રહેતો નથી. એમના પર વ્યક્તિધર્મ, કુટુંબધર્મ, સમાજધર્મ ને સ્વદેશધર્મનો આધાર છે. અને સસ્કારસ્વામી સ્વતંત્ર, સ્વાધીન અને સતુષ્ટ રહે તોજ ધર્મ પણ સનાતન અને સ્વતત્ર રહે છે. એ સસ્કાર પ્રસારે તે સૂર્યનારાયણની માફક, આત્મસમૃદ્ધિના ઉભરાટથી. જે ધન માટે આદર્શ સેવે એ સસ્કારસ્વામી નહી. અને તેથી યોગીન્દ્ર પૈસા લઇ સસ્કાર દેનારા ભૃતકાધ્યાપક ને કિક્ષબ, કન્યાને ભ્રષ્ટ કરનાર ને ચાડીઆની હારે બેસાડેછે.

દાનની અંજલિથી સસ્કારસ્વામી ભગ્નગૌરવ થયા વિના જીવનનો નિર્વાહ કરી શકે છે. દુઃસહ દીનતાથી તરવરતા જતુસમૂહોથી ભર્યો એવો આ વિશાળ ખંડ, પરદેશી, પરસસ્કારીઓના ઝોળાઓનો દર વર્ષે થતો સંચાર, જુદા જુદા સંસ્કારોનો આંતર વિગ્રહ, 'ફલ્ગુહાસ્તીત્રમન્વયઃ'–કચરા જેવા બીજાજીના ઢીગલાઓઃ આ બધાથી ઉભી થએલી વિત્રમ પરિસ્થિતિમાં દીર્ઘદર્શી યોગીંદ્ર સસ્કાર-સ્વામીઓની સર્વોપરિતા સાચવ્યા વિના આર્યાવર્તને અભેદ્ય રાખવાનો બીજો કયો રસ્તો શોધી શકે ?

સુવર્ણયુગના આ સ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિ ખરી હતી, આપણી કેળવાએલી દૃષ્ટિ નહીં. સમુદ્રગુપ્તની કીર્તિ એક માત્ર પ્રશસ્તિરૂપે રહી છે. આર્યરાજાઓ લીસોટા બન્યા છે. પરરાજ્યો આવ્યાં ને ગયાં. અને પરસંસ્કારનાં પૂર પણ આવ્યાં ને ગયાં. અને છતાં આપણા સંસ્કારસ્વામીઓ પોતાના સ્વાતંત્ર્ય ને સ્વાધીનતાને બળે આર્યાવર્તને અભેદ્ય રાખી શક્યા છે. આજે રાજકીય ને સાંસ્કારિક પરાધીનતામાં જ્યારે ભયકારક પ્રવૃત્તિઓનાં પ્રાબલ્ય વધતાં જાય છે ત્યારે પણ આપણે અહીંઆં જ્ઞાની ધનવીહોણો છતાં ધુત્કારાતો નથી, કવિ ખારોટાઈ વિના જોઈતું મેળવી શકે છે, તપસ્વીનું અક્ષયપાત્ર સદા ઉભરાય છે, આચાર્યપૂજા ઘેરેઘેર થાય છે. પોતાની પાઈ વગર ગાંધીજી સાબરમતી આશ્રમ સ્થાપે છે, ને માલવીજી ગાંઠની સમૃદ્ધિ વિના હીંદુ યુનિવર્સિટી સ્થાપે છે.

જે પ્રજાને સંસ્કાર પ્રિય છે તે સંસ્કારસ્વામીઓની સર્વોપરિતા સાચવી રાખે છે. ફક્ત યોદ્ધાઓ ને વેપારીઓના હાથમાં હજુ કોઈ મહાન દેશે પોતાનું સંસ્કારતંત્ર સોંપ્યું નથી. માત્ર અસંસ્કારી સેવકગણની સર્વોપરિતા પર તો લેનીને પણ સંસ્કૃતિ રચવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો. અંગ્રેજી સામ્રાજ્ય ટકે છે તે એના સત્તાધીશોની સાંસ્કારિતા પર. અને આપણાં આજના જીવનમાં કાંઈ પણ આશા દેખાય છે તો તે દંડેબાજોના જોરને લીધે નહિ, છરી મારનારાઓની દગલબાજીને લીધે નહિ, સ્વાર્થી સમયસાધકોથી નહી, ધનસંગ્રહમાં મચેલા મહારથીઓથી નહીં, પણ વિદ્યાભક્ત જગદીશ ને રાધાકૃષ્ણથી, કવિરાજ રવિબાબુથી, ઉત્સાહમૂર્તિ જવાહીરલાલ ને વલ્લભભાઈથી, રાજયોગી મોતીલાલજી ને તેજબહાદુરથી, આર્યસંસ્કારના આચાર્ય મદનમોહનથી, યોગી અરવિંદથી, તપોનિધિ ગાંધીજીથી. એમના જેવા માટે યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું હતું :

तपस्तप्त्वासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ।
तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥[1]

સંસ્કારસ્વામીઓની સ્વાધીન સર્વોપરિતા એ વિજયી આર્યાવર્તનું રહસ્ય છે. એ રહસ્ય સમજી તેનો સ્વીકાર કરાવ્યો એ પરાક્રમદેવની દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને તેના ગુરુની પ્રેરણાશક્તિની મહત્તા છે.

૭

પરાક્રમાદિત્યને પ્રતીતિ થઇ લાગે છે કે સંસ્કારસ્વામીઓને એક તાંતે બાંધ્યા વિના સંસ્કારની અભેદતા જળવાવાની નથી. સંસ્કૃત ભાષાની એક તાત તો હતી; તેને વળ ચડાવી તેણે મજબુત રજ્જુ બનાવી. અને તેના વડે આર્યાવર્તને સાંસ્કારિક બંધનો બાંધ્યા. આ વખતે સાહિત્ય અને શાસ્ત્ર, ક્રિયા અને દર્શનની ભાષા તો સંસ્કૃત હતી; પરાક્રમદેવે તેને આર્યાવર્તની રાજભાષા ને રાષ્ટ્રભાષા બનાવી લાગે છે.

પ્રાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સંસ્કૃત વીશે અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓ રજુ કરે છે. કોઇ કહે છે કે થોડાકોએ મળી એક નાના પ્રદેશની ભાષાને લોકો પાસે મારી, ઠોકી પૂજ્ય ભાષા તરીકે સ્વીકારાવી. કેટલાક એમ માને છે કે કાવતરુ કરી બેઠેલા બ્રાહ્મણોએ એક દહાડો બૌદ્ધ મતને ઉથલાવી દેવા, ઋગવેદની ભાષાની મદદથી એક નવી ભાષા સરજાવી. કેટલાક એમ કહે છે કે સંસ્કૃત કોઇ પણ વખત કોઇ પણ લોકની માતૃભાષા હતી જ નહી. સદ્ભાગ્યે પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાંથી

[1] વેદના રક્ષણ માટે, પિતૃદેવની તૃપ્તિને માટે અને ધર્મના સંરક્ષણ માટે બ્રહ્માએ તપ કરીને બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, ૧,૧૯૮.

પણ આવું રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુ કોઇ કોઇ વાર જતું રહે છે. અને પરિણામે એટલું તો સ્વીકારાતું જાય છે કે ઋગ્વેદ સંહિતાથી તે પાણિની સુધીની ભાષામાં એકધારી ઉત્ક્રાંતિ દેખાય છે, અને સંસ્કૃતમાં કૃત્રિમ ભાષાનાં લક્ષણો દેખાતાં નથી.

આર્યો હીંદમાં આવ્યા ત્યારથી સંસ્કારી આર્યોની ભાષા તો સંસ્કૃત કે તેની કોઇ માતા હતી. પરાપૂર્વેથી આર્યસંસ્કૃતિને મૂર્તિમાન કરવાનું સાધન સંસ્કૃત હતું. બધી વિદ્યાઓનું વાહન સંસ્કૃત હતું તેની સાક્ષી બૌદ્ધ સાહિત્ય પૂરે છે. યાસ્ક, પાણિની અને કાત્યાયને જે ભાષાના વ્યાકરણ લખ્યાં તે મૃત ભાષા હતી એમ કોઇ નિષ્પક્ષપાત તો ભાગ્યે જ કહી શકે. પતંજલિ સ્પષ્ટ કહે છે કે હિમાલયની દક્ષિણે, પરિયાત્રાની ઉત્તરે, આદર્શની પૂર્વે અને કાલકવનની પશ્ચિમે આવેલા આર્યાવર્તના લોભવિહોણા, નિઃસ્વાર્થી, એકજ પાત્રમાં માય એટલું અન્ન ભરી રાખનારા બ્રાહ્મણો તે શિષ્ટો, અને તેમની જ ભાષા તે શુદ્ધ ને શિષ્ટ સંસ્કૃત.

એ ઉપરાંત કેટલાએ અશિષ્ટો થોડું વધતું સસ્કૃત સરલતાથી વાપરતા કે વગર મહેનતે સમજતા હશે તે નાટકો ને પુરાણોની લોકપ્રિયતા અને પ્રચાર પરથી દેખાઇ આવે છે. ઇ. સ. પૂર્વે બીજી સદીમાં રાજાઓના લેખમાં સંસ્કૃતની અસર દેખાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩ના ઇસાપુરના લેખથી શરુ થતા શાસનપત્રોમાં સંસ્કૃત વપરાતું જણાય છે. પરદેશીનો પૌત્ર ને નવો થએલો શૈવ, ગુજરાતનો રુદ્રદામન બીજી સદીમાં પોતાનો લેખ સંસ્કૃતમાં કોતરાવે છે. ઇ. સ. ૧૦૦માં થએલા અશ્વઘોષ સાક્ષી પુરે છે કે બૌદ્ધ મતનું પ્રાબલ્ય છતાં નાટકમાં તો સારાં પાત્રો સંસ્કૃત જ બોલતાં હતાં. મહાભારત અને રામાયણ રચાયાં તેમા લોકસમૂહ ને રાજસભાઓનું રંજન કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ

દેખાય છે. આર્યાવર્તમાં જ્યાં જ્યાં સાક્ષરિતા હતી ત્યાં ત્યાં સંસ્કૃત પ્રાકૃતો ઉપર પ્રાધાન્ય ભોગવતી એ નિર્વિવાદ છે.

શિષ્ટોની આ સરસ્વતીને માથે પરાક્રમદેવે રાજમુકુટ મૂક્યો. જૈનોએ એનો સ્વીકાર કર્યો. જે બુદ્ધે એને ત્યાગી હતી તેના અનુયાયીઓ એને શરણે ગયા. એણે જીવનમાં અદ્ભુત સ્થાન લીધું. એના વિના કેળવણી શક્ય નહીં ને સુરુચિ પ્રાપ્ય નહીં; કથામાં મજાહ નહીં ને સંસ્કારની બીજી સાખ નહીં; ભાષામાં શુદ્ધિ નહીં ને વિલાસમાં રમઝટ નહીં; સાહિત્યમાં રસ નહીં, શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટતા કે બંધનશીલતા નહીં; જ્ઞાનમાં ગાંભીર્ય નહીં ને મન્ત્રોમાં મોક્ષ નહી. એના વિના પ્રજામાં માન નહીં અને રાજ્ય દરબારે આદર નહીં. એના સેવન વિના સંસ્કારસ્વામીનું સ્થાન સદાએ અસાધ્ય, દાતેશ્વરીઓનાં દ્વાર સદાએ બંધ, દેવોની દયા સદાએ દુર્લભ. આમ મર્ત્યોની આ માતૃભાષા, શિષ્ટોની સહચરી મટી જઈ, આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિનો સ્થૂલ દેહ થઈ. અને પાપવિમોચની જાહ્નવીની માફક, શુદ્ધિ પામતી અને વિસ્તારતી, અશુદ્ધ ને અસંસ્કારીને પુનિત કરતી, પૂજ્યભાવ પ્રેરતી ને એકાગ્ર ભક્તિ આકર્ષતી, આર્યત્વની આ જગદંબા ગીર્વાણગિરારૂપે વહેવા લાગી.

એણે એક હજાર વર્ષ આર્યાવર્તના સંસ્કારો અભેદ્ય રાખ્યા. જ્યારે મુસલમાન રાજાઓએ તેને રાજભાષાના પદથી ભ્રષ્ટ કરી ત્યારે તેણે પ્રાંતીય ભાષાઓમાં વેગભર્યો સંચાર કરી આર્યત્વનું પ્રાબલ્ય વધાર્યું. અને આજ સવાસો વર્ષ થયાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ, ભાષા ને સાહિત્યના આક્રમણથી આર્યત્વ ઝાંખું થવા માંડ્યું છે ત્યારે પોતાની પ્રાંતિક પુત્રીઓમાં પોતાની શુદ્ધિ, સમૃદ્ધિ ને સરસતા પ્રેરી, તેમને આર્યત્વ ઉદ્ધારવાનું બળ આપી રહી છે. પ્રાંતિક ભાષા–હીંદી, બંગાળી,

મરાઠી, ગુજરાતી, મલાયાલી, તામીલ અને તેલગુ પણ દિનપ્રતિદિન સર્વાંગે વધારે ને વધારે સંસ્કૃતમય થતી જાય છે.

પ્રાંતિક ભાષાના વિકાસ ને સમૃદ્ધિમાં મને અચલ શ્રદ્ધા છે. સંસ્કૃત ભાષા સાહિત્યનું, જ્ઞાનનું, શાસ્ત્રનું કે પ્રજાના વ્યવહારનું વાહન હવે થઇ શકે નહીં. એના વિના શિષ્ટત્વ નહીં એ સિદ્ધાંત હવે સ્વીકાર્ય રહે નહીં. એનો જુલ્મ ચિરંજીવ કરી અશિષ્ટને શિષ્ટ થતા અટકાવવા એ પ્રયત્ન અર્થવિહોણો છે. આપણી માતૃભાષા દ્વારા આપણા જીવન ને સંસ્કારનો શબ્દદેહ રચાય એમાંજ આપણો જયવારો હું જોઉં છું. છતાં હું ગીર્વાણગિરાની ભક્તિથી પળ વાર ચળ્યો નથી, ચળવા માંગતો નથી. એ ગિરામાં આપણા વિચારની ગહનતા, આપણા આચારનાં આદર્શો, આપણા સાહિત્યની અપૂર્વતા, આપણાં પરાક્રમો ને રસિકતાનાં ધોરણ અને ધ્યેય સમાયાં છે. એમાં આપણા સંસ્કારસ્વામીઓની પ્રેરણા છે, સંસ્કારની શુદ્ધિ ને સમૃદ્ધિ છે. એમાં અને એના વડે—આર્યત્વનો ઉદ્ધાર છે, આર્યાવર્ત એક ને અભેદ્ય કાલાંત સુધી રહેશે, આપણો ભૂતકાલ ગર્વપ્રદ ને ભાવિ ઉજ્જ્વલ બનશે.

૮

યોગીંદ્ર એક મહત્ત્વનો ફેરફાર કરે છે. ઋગ્વેદમાં વરકન્યા સખારૂપે સંબોધાયાં છે. તેમાં વિપ્ર વીરસૂર્દેવકામા...સમ્રાજ્ઞી શ્વશુરે ભવ...સમંજંતુ વિશ્વેદેવા: સમાપો હૃદયાનિ નૌ' એમ વીરપુત્રની માતા થવાનો, શ્વશુરગૃહે સમ્રાજ્ઞી થવાનો આશીર્વાદ દે છે. હિરણ્યકેશીગૃહ્યસૂત્ર પાકટ વયની કન્યા પરણવાની આજ્ઞા કરે છે. પારસ્કરગૃહ્યસૂત્રમાં પતિનું સંબોધન જેવું અદ્‌ભુત રીતે ઐક્યદર્શક છે તેવું જ પત્નીની પાત્રતા પુરવાર કરનારું છેઃ

प्राणैस्ते प्राणान् सन्दधामि अस्थिभिरस्थीनि
मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति।

'મારા પ્રાણથી તારા પ્રાણ બાંધું છું, હાડથી હાડ, માંસથી માંસ ને ચામથી ચામ બાંધું છું.

મનુસ્મૃતિ આશરે ઇ. સ. ૩૦૦ માં હાલને સ્વરૂપે થઇ લાગે છે. તે કન્યાને આજ્ઞા કરે છે :

લગ્નને યોગ્ય એવી કન્યાએ ત્રણ વર્ષ વાટ જોવી; અને પછી સમાન પતિ શોધી કાઢવો. જો એને પરણાવવામાં ન આવે ને તે પોતે પતિ શોધી કાઢે તો તેમાં એનો દોષ નથી, તેમ જેને એ પરણે તેનો પણ દોષ નથી.

પછી સ્મૃતિકાર ઉમેરે છે:

काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्॥

કન્યાને પરણવા યોગ્ય હોય તો પણ મરણ સુધી પિતાને ત્યાં રાખવી, પણ ગુણહીનને કદી દેવી નહીં. આ એક સદી પહેલાંની આજ્ઞા.

એક સદી પછી યાજ્ઞવલ્ક્યે આજ્ઞા કરી કે 'યવીયસી'ને-શરીર ને ઉમરે મોટી ન હોય તેને પરણવી.

अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ।
गम्यत्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम्॥

કન્યાદાનદાતા કન્યાને ન પરણાવે તો ઋતુએ ઋતુએ તે ગર્ભ-હત્યાનું પાપ કરે છે. મનુએ વિધવા સ્ત્રીને, તેમ જ અમુક વર્ષ સુધી જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તેને પરણવાની રજા દીધી હોય એમ

સ્પષ્ટ લાગે છે. નારદ સ્પષ્ટ રીતે રજા આપે છે. અગ્નિપુરાણ પુનર્લગ્નની છૂટ મૂકે છે. લગ્નનાં બીજાં બધાં શાસનો સ્વીકારતાં યાજ્ઞવલ્ક્ય એ જ શાસન છોડી દે છે.

યોગીંદ્ર બીજી આજ્ઞા કરે છે : **પ્રાતિલ્લોમ્યે વધઃ સ્મૃતઃ** પોતાનાથી વધારે સંસ્કારી સ્ત્રીને ફોસલાવી આર્યત્વનો દ્રોહ કરનાર પાપાચારીનો વધ કરવો.

આ ફેરફાર શા માટે થયો છે? સ્ત્રીત્વને બાલલગ્ન અને એકલગ્નના સાંણસામાં કેમ પકડ્યું?

હું પાશ્ચાત્ય પાદરી હોઉં તો યાજ્ઞવલ્ક્યને જંગલી કહું. અંગ્રેજ રાજ્યકર્તા હોઉં તો એને સ્વરાજ્યને માટે નાલાયકીનો કીર્તિસ્તંભ કહું. સંસારસુધારાનો એરખાં હોઉં તો એને અધોગતિનો પ્રચારક કહું. સ્ત્રીહક્કનો પ્રતિપ્રાદન કરનાર હોઉ તો એને સ્ત્રીશત્રુ કહું. જુના વિચારનો ધર્મચુસ્ત હોઉં તો સનાતન સત્યના એને સ્થાપક ગણું. એક નમ્ર અભ્યાસી છુ એટલે સુવર્ણયુગના આ સ્રષ્ટાએ કરેલા ફેરફારનું માત્ર રહસ્ય શોધવા મથું છું. આર્યાવર્ત સંસ્કારને શિખરે હતું, સ્વરાજ્ય ભોગવતુ હતું, બીજા ત્રણસો વર્ષ સુધી વીર્ય ને વૈભવની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતુ. પુરોગામી સ્મૃતિકારના પ્રમાણમાં સ્ત્રીના બીજા હક્કો યાજ્ઞવલ્કયે વધાર્યા. ત્યારે આ ફેરફાર કેમ કર્યા?

આ ફેરફારમાં ઉંડું રહસ્ય રહ્યું છે. પુરુષની નજરે સ્ત્રી રસેશ્વરી છે, પ્રણયીની નજરે પ્રાણેશ્વરી છે. સમાજના ઉદ્ધારક, શાસક કે આચાર્યની અધિકારી દૃષ્ટિએ અણમોલું ધન છે. સમસ્ત જીવનની આ જનની ને ધરિત્રી જો સંસ્કારી, ટેકી ને સુશીલ હોય તો તે સંસ્કારની અભેદ્યતા જાળવે છે, પુરુષને પ્રેરે છે, કુટુંબને તારે

છે. તે અસંસ્કારી, અવિવેકી કે નિર્બળ મનની હોય તો તે જીવનની ઉચ્છેદક બની, સંસ્કારસંકર કરી, ઘર અને સંસારને તારાજ કરે છે. પુરુષ હરામખોર છે; પોતાની સંસ્કારસૃષ્ટિ છોડ્યા વિના સ્વચ્છંદી થઇ શકે છે. સ્ત્રી નીખાલસ છે; આકર્ષણ થાય તો પોતાની સૃષ્ટિ તોડવા તત્પર બને છે, અને એના હૃદયમાં બળતો પ્રચંડ અગ્નિ આચાર, વિચાર, સંસ્કારની મર્યાદાઓ તોડી દાવાનલ બની બેસે છે. પુરુષ સંસ્કારભ્રષ્ટ થાય તો પોતાની જાતે પડે, સ્ત્રી પોતે પડે ને બીજાને પાડતી જાય. સ્ત્રી સુરક્ષિત રહે, ક્ષણભર લોભમાં કે વાસનામાં તણાઇ સંસ્કારભ્રષ્ટ ન થાય એ દુષ્પ્રાપ્ય ધ્યેય દરેક દેશના આચારના શાસકોએ કોઇ ને કોઇ રીતે સાધવાના પ્રયત્નો કર્યા છે.

પરદેશી ને પરસંસ્કારી, જે પોતાની એક સ્ત્રી બળજોરીથી સંસ્કારભ્રષ્ટ થાય તો આકાશ પાતાળ એક કરે તે પારકું ઘર લુંટાય તેની પરવા વિના, આવા પ્રયત્નો તરફ હસે ને હસતાં શીખવે એમાં કૈં નવાઇ નથી. વ્યક્તિગત આદર્શો કે ભાવો પાછળ ભમનારને આ પ્રયત્નો મૂર્ખતાની સીમા લાગે એમા પણ નવાઇ નથી. ઉછરતો આત્મા, પ્રણયતરસ્યો, ઉલ્લાસ વધારનારી સહચરી શોધતો, પોતના શીકારસ્થાનને મર્યાદા મુકાય તે નહીં પસંદ કરે. કેળવાએલી સંસ્કારી સ્ત્રી પોતાની જાતિ પર ચંચળતાના આક્ષેપો મુકાએલા જોઇ ક્રોધાવિષ્ટ થાય. "કાકાની શશી"માં કાકાના શબ્દો વાપરું તો—

—"સ્મૃતિકારે સ્ત્રીને બાળ લગ્નના કરંડીઆમાં પુરી હતી પાશ્ચાત્ય સંસ્કારે તેનું ઢાંકણ ખુલ્લું મૂક્યું છે અને યુગો થયા સપડાએલી સ્ત્રી ફણા માંડી ફુંફાડા મારે છે."

આ ફણાધારિણી ને તેના ભક્તોને—અને હું એક ભક્ત નથી એમ ભાગ્યે જ કહી શકાશે—આ ધ્યેય તિરસ્કરણીય લાગે. ભલે. આપણે

દુર્દશામાં પડ્યા છીએ તેનું દુઃખ વીસારી ભલે આપણી જાતને ડાહ્યા, શાણા ને મહાન માનીએ; અને સંસ્કાર ને મહત્તાની ટોચ પર પહોંચેલા આર્યાવર્તના સ્રષ્ટાઓનાં શાસનોનાં રહસ્ય સમજવાનો શિશુભાવ, સહિષ્ણુતા કે સહાનુભૂતિ ન કેળવી શકીએ. પણ જે જોવાને ઉત્સુક નથી તેના જેવાં આંધળા ક્યાંય ભાળ્યા છે ?

તમે ને હું નિર્વીર્ય, શિથિલ, વિભક્ત, પાશ્ચાત્ય વિચારોના આડંબરમાં સ્વત્વ સંરક્ષવાની પ્રબળ ઇચ્છા કરવાને પણ અશક્ત છીએ. છતાં જ્યારે ટ્રેન પરથી ઉતરતી નિરાધાર સ્ત્રીઓને અનીતિના પંજામાં ચાલી જતી જોઇએ છીએ; જ્યારે ભલી નિર્દોષ ને મુરખ સ્ત્રીને ઘર બહાર છોકરાં છોડાવી, ફોસલાવી જનારની વાત સાંભળીએ છીએ; જ્યારે દુઃખની મારી સ્ત્રીને જબરદસ્તીથી પરહસ્તે જતી જાણીએ છીએ ત્યારે આપણી વૃદ્ધ ને નિર્માલ્ય રગના ઠરી ગએલા રુધિરમાં પણ પુણ્યપ્રકોપનું ઝીણું, તરંગડું હાલી ઉઠે છે. પણ એ સમય કેવો હતો ? ભૌગોલિક ને રાજકીય સ્વાસ્થ્ય વિનાનો એક વિશાળ ખંડ; ભિન્નતામાં ને અજ્ઞાનમાં તરવરતાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો; ખુણે ખુણે પરસસ્કારી ને પરદેશીઓએ પાથરેલાં પ્રલોભનો; થોડાક જ શિષ્ટ પુરુષો ને નામની જ શિષ્ટ સ્ત્રીઓ : આવા સમાજને અભેદ્ય કરવાના માર્ગ શોધતા યોગીંદ્રને એક સ્ત્રી સસ્કારવર્તુલમાંથી બહાર જાય એ કારી ઘા સમાન લાગ્યું હશે. અને એ જમાનામાં, આર્યસ્ત્રી સ્ત્રીત્વ ખીલ્યાં પહેલાં એક કુટુંબજીવનમાં રહી ઉછરે એમાં જ ડહાપણ જણાયું હશે.

બાલિકાલગ્ન, પતિની નિશ્ચલ ભક્તિ, ને વધારે સંસ્કારી સ્ત્રીને ફોસલાવનારનો વિનાશ : આ યોગીંદ્રનાં ઉગ્ર ને ભયંકર શાસન; દેશનું આર્યત્વ સાચવવા કરેલી આજ્ઞા;—જેને પ્રતાપે પદરસો વર્ષ સુધી

આર્યોએ સંસ્કારશુદ્ધિ સેવી તે. અને આજે સેંકડો વર્ષથી સંસ્કાર-વિગ્રહની કરોડો મૂક સૈનિકાઓ આ શાસનને શિરસાવંદ્ય ગણી, ગમે તે સ્થિતિમાં સંસ્કારોનું સંરક્ષણ કર્યા કરે છે. તે જાતે મોઇ, પણ આર્યત્વ ઉગાર્યું.

આપણે આ આજ્ઞામાં અનુમતિ ન આપી શકીએ. તેનું અનુકરણ કરવા ન પ્રેરાઇએ. એને માન્ય ગણવા તૈઆર ન થઇએ. પણ પોતાના આર્ય સંસ્કાર પોતાની મેળે સાચવે એટલું બળ દરેક સ્ત્રીમાં ન આવે ત્યાં સુધી આ શાસનનો હેતુ આપણે ન સમજી શકીએ તો આપણે આર્ય નહીં.

૯

ઇ. સ. ૩૮૫ ના અરસામાં પરાક્રમાદિત્ય સદેહે છતેલે એવે સ્વર્ગે, વિદેહ બની વિચર્યા.

એના મોટા છોકરાનું નામ રામગુપ્ત, નાનાનું નામ ચંદ્રગુપ્ત. રામગુપ્તની કારકીર્દી હમણાં જ બ્હાર આવી છે. મુદ્રારાક્ષસના કર્તાએ 'દેવી ચંદ્રગુપ્તમ્' નામનાં નાટકમાં તે વર્ણવી હતી પણ તે નાટકના હજુ કકડા હાથ લાગ્યા છે. એ વસ્તુને મે 'ધ્રુવસ્વામિની દેવી' નાટકમાં મેં ગુથ્યું છે.

રામગુપ્ત નિર્બલ, સ્વાર્થી, નીચ હતો. શકરાજાએ–સુરાષ્ટ્રનો મહાક્ષત્રપ રુદ્રસેન ત્રીજો હશે?–તેના પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે પોતાની પત્ની ધ્રુવદેવી તેણે તેને આપી દીધી. ચંદ્રગુપ્તે ધ્રુવદેવીનો વેશ લીધો અને શકરાજને ત્યાં જઇ તેને મારી નાખ્યો. તે પાછો ફર્યો, ગાંડે વેશે પાટલિપુત્ર આવ્યો અને મોટાભાઇને મારી નાખ્યો. રામગુપ્ત

પરાક્રમાંકદેવની તેજસ્વી કીર્તી પર કલંક છે. મારા 'ધ્રુવસ્વામિનીદેવી'માં એનાં મરણ પછી ધ્રુવદેવીના મુખમાં મુકેલા શબ્દો યાદ આવે છેઃ

"કાલિદાસ ! કેટલાક જન્મે છે લોકો સદા સ્મરે માટે;–કેટલાક મરે છે લોકો સત્વર વિસરી જાય માટે."

ચંદ્રગુપ્તે પોતાના હાથમાં આર્યાવર્તનો રાજદંડ લીધો, ધ્રુવસ્વામિનીદેવીનું પાણિગ્રહણ કર્યું, અને ગુજરાતના ક્ષત્રપોને આસરે ૩૮૦ કે ૩૮૮ માં જડમૂલથી ઉખેડી કાઢયા. પછી તે પિતાની પેઠે પૃથ્વી જીતવા નીકળ્યો. સુરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, અને માલવા તેણે જોડી દઇ ઉજ્જયિણીને પાટનગર બનાવ્યું. તેણે સિંધ પણ જીત્યું હોય એમ લાગે છે. પણ પિતાએ જીતેલા ભરતખંડમાં તેને ઝાઝું જીતવાનું રહ્યું નહોતું. તેણે લાંબો કાળ–આશરે ૪૧૩ સુધી–એક ચક્ર રાજ્ય કર્યું, અને વધારે વિજયનો વલવલાટ છોડી મહાન સામ્રાજ્યને સુવ્યવસ્થિત કરવામાં તે ગુંથાયો.

તેની મહાદેવી ધ્રુવસ્વામિનીદેવી એની કીર્તિ ઉજ્જ્વલ કરે એવી જાજવલ્યમાન હતી. અને પુત્ર ગોવિંદગુપ્ત તરફથી તે વૈશાલીમાં રાજ્ય ચલાવતી હોય એમ લાગે છે. ચંદ્રગુપ્તે મોટા પુત્ર કુમારગુપ્તને કુંતલ દેશની અનંતાદેવી વરાવી. એણે પોતાની બીજી રાણી કુબેર નાગાની પુત્રી પ્રભાવતી ગુપ્તાને વિદર્ભના વાકાટક રાજા રુદ્રસેન જોડે પરણાવી. આ પુત્રીમાં ગુપ્તવંશનો ગર્વ હતો. પતિ મુએ તે રાજમાતા તરીકે રાજ્ય કરવા લાગી, ત્યારે પોતાને અભિમાનથી રાજાધિરાજ દેવગુપ્ત (ચંદ્રગુપ્તનું એક નામ) અને કુબેર નાગાની પુત્રી તરીકે કહાવે છે. ચંદ્રગુપ્તે નેપાલમાં એક કુટુંબીને ગાદી અપાવી હોય એમ પણ લાગે છે.

ચંદ્રગુપ્ત એના પિતાથી પરાક્રમમાં ઉતરતો નહોતો. એ પણ

શરીરે બાપના જેવો પ્રચંડ લાગે છે. ભરાવદાર મુદ્રા ને મોટી મુછોથી શોભતુ એતુ મુખ એના પિતાના મુખથી પણ વધારે ભવ્ય હતુ. પિતાએ ગરુડનું નીશાન રાખ્યુ હતું, દીકરાએ ચક્રનું રાખ્યું. 'વ્યાઘ્રપરાક્રમ'નો પુત્ર 'સિંહવિક્રમ' કહેવાયો. પરાક્રમાદિત્યના પુત્રે વિક્રમાદિત્યનું બીરુદ લીધુ. એટલુ જ નહી પણ એ 'પરમ ભાગવત,' 'પરમ ભટ્ટાર્ક' અને 'રાજાધિરાજર્ષિને' નામે સુવિખ્યાત થયો. વિક્રમાદિત્ય ને રાજાધિરાજર્ષિ એનાં લાક્ષણિક બીરુદો છે.

ઉજ્જયિણીના ભોજે, પાટણના જયદેવે ને દીલ્હિના હેમુએ એનું અનુકરણ કરવામાં જીવનસાફલ્ય શોધ્યુ હતું. જેમ યુરોપીય ઇતિહાસમાં સીઝરનું નામ ધારવા માટે બબ્બે હજાર વર્ષ સુધી રાજાઓ લઢી મુઆ તેમ 'વિક્રમાદિત્ય', 'પરમ ભટ્ટાર્ક' અને 'રાજાધિરાજ' એવાં એના પદો માટે આપણે ત્યા બારસો વર્ષો સુધી યુદ્ધો ચાલ્યાં. અને આજે જેમ સીઝરનાં નામ 'ઝાર' અને 'કૈઝર' સામ્રાટ માટે ભાષામાં વપરાય છે તેમ ચંદ્રગુપ્તના બીરુદો પણ વપરાયાં.

દંતકથાના આપણા સાહિત્યમાં વિક્રમાદિત્યની કીર્તિ અમર છે. નવરત્નથી સવૃત, કાલિદાસના મિત્ર, ભતૃહરિના ભાઇ ને વૈતાલના સ્વામી પરદુઃખભંજન વિક્રમ રાજા કથા ને દંતકથાની સૃષ્ટિમાં સર્વશ્રેષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. એવા દાનેશ્વરી ને વીર નરપાલની જોડી હીદી કલ્પનાને જડી નથી. મુસ્લીમ દેશોમાં ખલીફ હારુન અલ-રશીદ, યુરોપમાં શાર્લમેન, ઇગ્લંડમાં કીગ આરથર આ બધાનાં દંતકથાત્મક સ્મરણો પણ એનાં સ્મરણો જેટલાં પ્રીતિપાત્ર થયાં નથી. આપણે અહીંઆં કેટલા યુગોનાં બાલકો વિક્રમરાજાનાં પરાક્રમો સાંભળી સાંભળી ઉછર્યાં છે. મારુ અસ્પષ્ટ પણ ભય ને રસભર્યું એતું પહેલું સ્મરણ 'મડાપચીશી' ને 'સિંહાસન બત્રીશીમાં' આવતા વિક્રમનું છે.

સંશોધને દંતકથાનાં આવરણ થોડાવધતાં દૂર કર્યાં છે. અને કાલ્પનિક વિક્રમરાજાના પડો ઉખેડતાં, શકરાજના સંહારક ને ધ્રુવસ્વામિનીદેવીના પતિ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની ઐતિહાસિક વ્યકિત નજરે ચઢે છે

ઇતિહાસ દંતકથાને ઝાંખી કરે છે. આર્યાવર્તના સુવર્ણયુગનો મધ્યાહ્ન. ઉજ્જયિણીનો ભવ્ય પ્રસાદ. સેવાકાંક્ષી મહાદંડ નાયકોની સેના; મિત્રોને સામતોના વ્યૂહો: સંધિવિગ્રહકો, કુમારામાત્યો, મહાબલાધિકૃતો સચિવો, પુરાણીઓ, કવિઓ, જ્ઞાનીઓ, સંસ્કારસ્વામીઓના પૂજ્યભાવભર્યાં વૃંદો. બધી વીરતા, વૈભવ ને વિદ્યાનું કેન્દ્રસ્થાન. અને ત્યાં એક અને અભેદ્ય આર્યાવર્તના આત્મા સરખાં, પ્રતાપ ને સસ્કારનું સ્વામિત્વ ભોગવતાં વિક્રમાદિત્ય ને ધ્રુવસ્વામિનીદેવી. અને એમનો પ્રિય વયસ્ય કાલિદાસ......

હિન્દે એવો સમય ફરી જોયો નથી. ચીની મુસાફરોના પુરાવા પરથી સ્મીથ કહે છે: "India was never governed better than during the reign of Vikramaditya". ખરી વાત. "after the Oriental manner" એ ઉમેરે છે અને તેમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ જોડે સરખામણીમાં જ તેને ઉતરતી કહેવાનો હેતુ છે. પણ એ ઉમેરામાં એની જોડે આપણે સમંત કેમ થઇ શકીએ?

૧૦

કાલિદાસ—ફુલી ફાલી આ વસંતનું અનુપમ પંખીડું, વિવિધરંગી, સરસતાના સત્વ સરખું, મધ્યાહ્નનાં કિરણો ઝીલે છે. તેનાં તેજમાં નાચે છે. સુમધુર ગાનથી તેની સમૃદ્ધિને અપૂર્વ નાદરૂપે વ્યક્ત કરી, અનંત કાલમાં તેનાં પડઘા પાડે છે.

પ્રભાવ ને રસથી ભરપૂર સુવર્ણયુગનો એ બાલ; આર્યાવર્તના શુદ્ધમાં શુદ્ધ સંસ્કારોનો વારસ ને ભોકતા, કોઇ વિદ્યાથી અણજાણ

નથી. કાશ્મીરથી કાંચી સુધીનું જીવન તે જુએ છે, અનુભવે છે, નોંધે છે, અને તેમાંથી ઉપમેયપરંપરાઓ લે છે. રસિકતા ખોયા વિના તે વ્યવહારુ બને છે; સંયમ ખોયા વિના તે રસોર્મિઓ વિકસાવે છે. તે રાજપુરુષ, પણ અધમતાના સ્પર્શ વિનાનો; કવિવર, પણ રાજાનો મિત્ર, કુંતલદેશમાં દૂત થવાને યોગ્ય. એ જુવાનીમાં વલવલાટીઓ હોય કે નહીં, ભવભૂતિની માફક એકલવાયા રહી નિરવધિ કાલ ને વિપુલ પૃથ્વીમાં કો સમાનધર્મીની વાટ તેણે જોઇ હોય કે નહીં, પણ એની કૃતિઓમાં દેખાતા તેના આત્મા પર અનુભવનાં વ્રણ જણાતાં નથી. અને પાકાઇનો પાનો એની રસિકતા ઝાંખી કરતો નથી. ભાવના અને જીવનનો દુર્લભ સમન્વય તેને સ્વાભાવિક થઇ ગયો છે. શિષ્ટાચારી અને આનંદલક્ષી દૃષ્ટિનું તે સમતોલપણું સાચવે છે. સરસતા અને સપ્રમાણતાનો સ્વાદ તે પારખી શકે છે, એણે તે જીવનમાં ઉતાર્યો પણ હશે. એનું સ્વાસ્થ્ય, poise, દુર્જેય છે. પ્રતાપ, સુખ, સંતોષથી નીતરતા એ ઉલ્લાસભર્યા સમયનાં તેજો એના આત્મામાં ચમકે છે, અને તેના પ્રતિબિંબ એની કૃતિઓમાં પડે છે.

સંસ્કારી બ્રાહ્મણની એની દૃષ્ટિ આ સંસ્કારસ્વામીઓએ સુંદર કરેલી સૃષ્ટિ પર પડે છે. રાજા-ચંદ્રગુપ્ત તો આ પ્રતિમાની અસલ વ્યક્તિ ન હોય ?–બહાદૂર ને ઉદારચરિત, ન્યાયી પ્રજાપાલ ને ધર્મસંરક્ષક, સંસ્કારી ને રસિક છે. પુરુષો એકબીજા સાથે અથડાયા વિના ધર્મે નિયત કરેલા પોતપોતાના માર્ગમાં વિચરે છે. સ્ત્રીઓ સંસ્કારી સુકુમાર, સ્નેહોર્મિભર ને સુશીલ છે. પ્રજા સંતુષ્ટ ને સુરક્ષિત, અને રાજપુરુષ નિયમબદ્ધ છે. તપોનિધિઓ કર્તવ્યપરાયણ ને ધર્મરત છે. કણ્વ સમા સંસ્કારસ્વામીઓ, સાત્ત્વિક મહત્તામાં ભવ્ય, પૂજ્યભાવ પ્રેરી રહે છે. વાતાવરણ સંસ્કારથી સીંચેલું છે. વર્ણાશ્રમ વિશ્વનિયમ છે. સમાજ શિષ્ટાચારને આધીન, સંતોષી ને સુખી છે. દિગ્વિજય ને

અશ્વમેધનાં તાજાં સ્મરણો આ બધાં પાછળ રહેલા પ્રતાપી જીવનની ઝાંખી કરાવે છે. આ ચિત્રમાં આલેખનારની રસદૃષ્ટિ અને મૂલ આલેખ્યની મહત્તા આજે પણ જોઇ શકીએ છીએ. એમાં આર્યાવર્તના સુવર્ણયુગની સુખી, સંસ્કારી ને શક્તિભરી અપૂર્વ સૃષ્ટિનું દર્શન થાય છે.

ફાહીઅન આ યુગના સુખી ને સસ્કારી જીવનનું વર્ણન આપી ગયો છે તે ભિક્ષુઓમાં રઝળતા વટેમાર્ગુની દૃષ્ટિએ પડયું તે. આ સંસ્કારી, રસિક ને ઉચ્ચાદર્શસેવી બ્રાહ્મણની દૃષ્ટિએ દીઠેલું. જે પ્રરાક્રમાદિત્યે સરજાવ્યું, જે વિક્રમાદિત્યે સર્વાંગસુંદર કર્યું તેને કાલિદાસ આમ અમર કરે છે. અને અનત કાલ સુધી આર્યોની નજર આગળ, દુઃસાધ્ય છતા સદાએ ઝખના સતેજ કરે એવો સત્યયુગ સરજી જાય છે.

એ સમયની અપૂર્વતાનું સરસમાં સરસ અંગ, જે આજે પણ કોઇ પ્રદેશને અપૂર્વ કરી શકે તે કાલિદાસે આલેખેલી પ્રણયની ભાવના છે. કોઇ પણ યુગના પ્રણયનો આદર્શ તેની મહત્તા, તેનાં સ્ત્રી-પુરુષની શુદ્ધિ અને સાંસ્કારિતાની કસોટી છે. એમાં તે સમયના માનવહૃદયની અમર વૃત્તિઓ આબેહુબ દેખાય છે. આજના કેળવાએલા અને પ્રગતિના જમાનામાં આપણા કવિઓ જેવી કાલ્પનિક પ્રણયભાવના સાહિત્યમાં ઉતારી શકે છે તેનાથી સર્વ રીતે ને સર્વાંગે સરસ ભાવના કવિએ પોતાના સાહિત્યમાં આલેખી છે. એ અસાધ્ય નથી. આજના પ્રણયભીના સસ્કારી જીવો પણ એની સિદ્ધિમાં મોક્ષ માને એવી એ છે. એ ભાવના તદૂરસ્ત સ્ત્રીપુરુષની છે, અપવાસીઆઓની નથી; સુરુચિવાળા રસિકની છે, શૃગાંરઘેલાની નથી. એમાં વેવલાટ ને તોફાન નથી, સંયમ ને ગૌરવ છે, પરસ્પરની અવિરત ભક્તિ છે.

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः
प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।
कमपराधलवं मम पश्यसि
त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥ १ ॥

આ એનાં ઉપાલભ, ઠપકો, આક્ષેપ, ને ક્રોધના સાટાની ગૌરવભરી દીન ફરીઆદ. भगवति वसुन्धरे देहि मे विवरम् ।–એ એવું ભવ્ય ને કરુણતમ, આત્મસમર્પણથી અંકિત આક્રંદ. શકુંતલા અને પાર્વતીનો, અજ અને યક્ષનો આવો પ્રેમ તે જમાનાના વ્યવહારુ બંધનો અને આદર્શો છોડી, વિશુદ્ધ ને વિશુદ્ધ થતો, અવિયોજ્ય એવાં બે સંસ્કારી આત્માઓને એકાકાર કરતો, જીવંત ને સુરમ્ય તલસાટ બને છે, અને માનવહૃદયના આ સર્વોપરિ ને સૂક્ષ્મ ભાવનું અપૂર્વ દર્શન કરાવે છે. મેઘદૂત, શેલીના Epipsychidion જોડે, દુનીઆના સાહિત્યમાં સુંદરમાં સુંદર પ્રણયગાનનું સ્થાન લે છે. આ પ્રણયનાં આદર્શથી વધારે સરસ આદર્શ પંદરસે વર્ષમાં આ દેશમાં કોઈએ ઉચ્ચાર્યો નથી.

૧૧

ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય ઈ. સ. ૪૧૩ના આશરામાં સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે સુવર્ણયુગનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો. એનો પુત્ર કુમારગુપ્ત જે ગાદીએ આવ્યો તેનો રાજ્યકાલ પણ 'અભિવર્ધમાન વિજય'થી ભરપુર હતો. આર્યાવર્તની એકતા કે રાજ્યસત્તાના પ્રાબલ્યમાં કાંઈ

૧ તારામાં પ્રેમ રાખતો, તને સારું લાગે એવું બોલતો, પ્રેમનો ભંગ કરવાને નારાજ–એવા તારા આ દાસજનમાં હે માનિની ! તેં એવો સહેજ પણ શો દોષ જોયો કે આમ તજી જાય છે ?

૨ દેવી ધરતી ! મને માગ દે.

પણ શિથિલતા આવી જણાતી નથી. એણે 'મહેંદ્રાદિત્યનું' બિરુદ લીધું, દાદાની માફક ચક્રવર્તિપદ દર્શાવવા અશ્વમેધ કર્યો, અને એ 'અશ્વમેધમહેંદ્ર' તરીકે વિખ્યાત થયો. એ કાર્તિકેય સ્વામીનો ભક્ત હતો, અને એના દાદાએ જેમ ગરુડનું ચિહ્ન રાખ્યું હતું તેમ એણે મયૂરનું રાખ્યું.

ઇ. સ. ૪૫૫ માં તે સદ્‌ગત થયો ત્યારે આર્યાવર્ત પર પરદેશીઓનાં આક્રમણનાં વાદળ અંધરાયાં હતાં. ઇ. સ. ૪૫૫ ના અરસામાં મધ્ય એશીઆના હૂણોનાં મોટાં જુથો, શક્તિ અને ક્રૌર્યમાં અદ્વિતીય, એક તરફ યુરોપ અને બીજી તરફ આર્યાવર્તમાં પ્રસરવા લાગ્યા હતાં. કુમારગુપ્તના છેલ્લા દિવસોમાં ગુપ્તોની વંશલક્ષ્મી ચંચલ થવા માંડી. પણ સ્કંદગુપ્તે તેને સ્થિર કરી અને '**गुप्तवंशैकवीरः**' ની ખ્યાતિ મેળવી. એનામાં બહાદુરી ને મુત્સદ્દીપણું બે ભેગાં મળ્યાં લાગે છે. ક્ષિતિતલે શયન કરીને પણ બલ અને ધન જેણે મેળવ્યાં હતા એવા પુષ્યમિત્રોને જીતી, **क्षितिपचरणपीठे स्थापितो वामपादः**[1]

આ વિજયની કથા પ્રશસ્તિનાજ શબ્દોમાં સુંદર લાગશે. "પિતાના મૃત્યુ પછી ચંચળ બનેલી વંશલક્ષ્મીને પોતાના ભુજબલ વડે જીતીને એણે ફરી સ્થાપી. આંખમાં આનંદાશ્રુ સાથે 'જીત મળી' એમ બોલતો તે માતા પાસે ગયો—જેમ કૃષ્ણ દેવકી પાસે જાય તેમ. સૈન્યની સહાયથી ચલાયમાન થએલો પોતાનો વંશ એણે ફરીથી સ્થાપ્યો. પોતાના બાહુના પરાક્રમ વડે એણે અવનિ જીતી ને હારેલા દુઃખીજનો પર દયા દર્શાવી. નિરંતર વધતી જતી કીર્તિએ એને ગર્વિષ્ઠ ન બનાવ્યો. બન્દિજનોએ ગીત અને પ્રશસ્તિ વડે એનાં આર્યત્વનાં ગાન ગાયાં અને હૂણો સાથે યુદ્ધમાં એણે ધરાને કંપાવી."

---

૧ રાજારૂપી ચરણપીઠ પર ડાબો પગ મુક્યો.

ઇ. સ. ૪૫૬ ના ગિરનારના લેખમાં પણ એજ ઉલ્લેખ છેઃ

नृपतिगुणनिकेतः स्कंदगुप्तः पृथुश्री—
श्चतुरुदधिजलान्तां स्फीतपर्यंतदेशाम् ।
अवनिमवनतारिर्यश्चकारात्मसंस्थां
पितरि सुरसखित्वं प्राप्तवत्यात्मशक्त्या ॥
अपि च जितमेव तेन प्रथयन्ति यशांसि यस्य ।
रिपवोऽप्यामूलभग्नदर्पा निर्वचना म्लेच्छदेशेषु ॥ १

આ વિજય પુરો થયો અને સુવર્ણયુગનો મધ્યાહ્ન પૂરો થયો.

હૂણોનાં આક્રમણ આવ્યાંજ કર્યાં. ઇ. સ. ૪૫૦ માં હૂણરાજ તોરમાણે ઇરાન જીત્યું અને બીઆસ પર આવેલા પવૈયામાં એણે રાજ્ય સ્થાપ્યું હોય એમ લાગે છે. મહારાજાધિરાજનું બીરુદ ધારણ કરી ઇ. સ. ૪૮૫ માં માળવામા તેણે રાજ્ય કર્યું. મગધના ગુપ્તોનું સામ્રાજ્ય પુરુ થયુ. બીજા દોઢસો વર્ષ સુધી, શ્રીહર્ષનો રાજ્યકાલ પુરો થયો ત્યાં સુધી, સુવર્ણયુગનો સૂર્ય અસ્તાચલે જતો દેખાય છે.

૧૨

સુવર્ણયુગમાં વિદ્યાઓનો ઉદ્ધાર, ને વિકાસ, અને સંસ્કૃતિની ઘટના ચારે તરફ થતા હતાં. જાવા ને કાબોડીઆ સુધી એ સંસ્કાર

---

૧ મહા વૈભવવાળા અને રાજાઓને યોગ્ય એવા સર્વ ગુણોનો જેનામાં વાસ છે એવા સ્કંદગુપ્તે જ્યારે એના પિતા પોતાની શક્તિ વડે દેવોના સખા બન્યા (મૃત્યુ પામ્યા) ત્યારે અરિઓને હરાવી ચાર સમુદ્રના જલથી જેની સીમા બંધાઇ છે અને જેના છેડાના પ્રદેશો સમૃદ્ધિવાળા છે એવી પૃથ્વીને પોતાની બનાવી. અને મ્લેચ્છ દેશોમાં, જેનું અભિમાન મૂલથી ઉખડી ગયું છે એવા શત્રુઓ પણ જેના યશોગાન ગાય છે તે જરુર જીત્યોજ છે.

પહોંચવા માંડયાં હતાં. ગ્રીસ, રોમ ને ઇસ્તાંબુલ, મધ્ય એશીઆ અને ચીન જોડે વસ્તુ ને સંસ્કારનો વિનિમય થતો હતો. પંચતંત્રે તો કેટલીએ સદી થયાં, ગ્રીસ સુધી દિગ્વિજય કર્યો હતો. અને કનકમંજરી જેવી કથાની નાયિકાએ અરબસ્તાનના રણમાં જઇ શહેરાઝાદીને સ્વરૂપે વાર્તા કહી, પતિ રીઝવવાનો પ્રયોગ કરતાં શીખવ્યું હતું. સાહિત્ય ને કલાની ચારે તરફ ચાલી રહેલી જીવંત પ્રવૃત્તિઓનાં તેમજ સુરુચિ ને સર્જકતાની ભાવનાનાં વેગ ને પ્રાબલ્યનો સવિસ્તર ખ્યાલ અત્યારે આપવો અસ્થાને છે.

કાલિદાસનાં કાવ્યો અને નાટકો સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનાં એક શ્રેષ્ઠ ને અંતિમ પ્રયત્નનો નમુનો, ગુણાઢ્યની બૃહત્કથા એ વાર્તાનો, અને દંડીનું દશકુમારચરિત એ ગદ્યનો નમુનો પુરાં પાડે છે.

અલંકારશાસ્ત્રને પણ આ સમયે નવો વેગ મળ્યો એમ દંડીના કાવ્યાદર્શ ઉપરથી લાગે છે. સ્મૃતિઓમાં નારદ, બૃહસ્પતિ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ આ સમયના. કેટલાક વિદ્વાનો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રને અને વાત્સાયનના કામસૂત્રને પણ આ સાથે જ મૂકે છે.

સાંખ્યયોગ અને પૂર્વમીમાંસાનાં અન્વેષણો પણ આ જ કાલનાં. સમુદ્રગુપ્તનો મિત્ર ને ગુરુ, બૌદ્ધ વસુબંધુ, દિગનાથ બૌદ્ધ નૈયાયિક, પદાર્થસંગ્રહનો કર્તા પ્રશસ્થપાદ, સાંખ્યકારિકાવાળા ઇશ્વરકૃષ્ણ, સાંખ્યસંપ્રદાયનું ષષ્ટિતંત્ર લખનાર વાર્ષગણ્ય–એ બધા આજ કાલનાં.

વૈદકમાં ચરક આ સમય પહેલાંનો, સુશ્રુત લગભગ આ જ સમયમાં. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમાં પણ શારીરિક જ્ઞાન દર્શાવતો અધ્યાય માલમ પડે છે તે તે સમયના વૈદક જ્ઞાન પર પ્રકાશ પાડે છે. કાશ્મીરમાંથી મળેલા અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં લખાએલા ગ્રંથો અને પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાંથી

મળેલી અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં લખાએલી વૈદ્યકની નોંધ આ સમયના આર્ય વૈદ્યોની સર્વવ્યાપી પ્રવૃત્તિની સાક્ષી પુરે છે.

ગણિત અને ખગોળવિદ્યા આ સમયમાં ઘણાં ખેડાયાં હોય એમ લાગે છે. ઇ. સ. ૪૯૯ માં કુસુમપુરમાં જ આર્યભટે ગણિતનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. ગુપ્તસામ્રાજ્ય અને રોમન સામ્રાજ્ય વચ્ચેના વ્યવહારને લીધે રોમકસિદ્ધાંત રચાયુ. ઇ. સ. ૫૦૫ માં વરાહમિહિરે પંચસિદ્ધાંતિકા લખી. એની કૃતિઓ પરથી સ્પષ્ટ લાગે છે કે ખગોળ, ગણિત ને જ્યોતિષમાં ઘણા પુરોગામી વિદ્વાનો થઈ ગયા હતા.

સ્થાપત્ય, શિલ્પ ને ચિત્ર ત્રણે ક્ષેત્રમાં કલાએ ઘણો વિકાસ સાધ્યો હતો. પણ ભવ્ય પ્રાસાદો ને મંદિરોનો મુસ્લીમ આક્રમણકારોએ વિનાશ કર્યો છે. માત્ર શિલ્પ ને ચિત્રના નમુના હજુ મોજુદ છે. અજંટા અને સીગિરિયના સારામાં સારા ચિત્રો આ સમયનાં છે.

આ બધી ઝપાટાબંધ ફરતી સંસ્કારની જલભમરીઓની થોડીક તરંગરેખા. એવી તો કેટલીએ ભમરીઓના ચિહ્ન આજે નહીં રહ્યા હોય કે હજી મળ્યાં નહી હોય.

કુમારગુપ્ત મહેંદ્રાદિત્યે નાલંદાની વિદ્યાપીઠ સ્થાપી એમ માનવાને કારણ મળે છે. આશરે પોણી બસો વર્ષ પછી ચીનાઇ વિદ્વાન હુન ત્સાંગ-યુઆન ચ્વાંગ-તેનુ વર્ણન લખી ગયો છે. હજારોમાંથી વીણી કાઢેલા દસ હજાર અભ્યાસીઓ ત્યાં અભ્યાસ કરતા હતા. પરદેશી વિદ્વાનો-કેટલાક તો મોગોલીઆથી આવતા-સંશય શમાવવા અને વિખ્યાતિ પામવા ત્યાં આવતા. પંદરસો દક્ષ અધ્યાપકો અનેક વિષયો શીખવતા. અને-એના સમયનો અદ્વિતીય વિદ્વાન, શીલભદ્ર-જેણે ત્રીશ વર્ષની ઉમરે દક્ષિણના વિદ્વાનો જીત્યા હતા તે, કુલપતિ હતા; અને તેના હાથ નીચે હુનત્સંગ શીખ્યો હતો. છ માળના મઠોમાં

વિદ્યાર્થીઓ રહેતા અને વિદ્યાપીઠ જ તેમનો બધો ખર્ચ ઉપાડતી. સેંકડો ગામની આમદાનીથી તેનો નિભાવ થતો. બૌદ્ધ મત; વેદ, અથર્વવેદ, હેતુવિદ્યા, શબ્દવિદ્યા, ચિકિત્સાવિદ્યા, સાખ્ય, ન્યાય, યોગ-શાસ્ત્ર ખગોળવિદ્યા, વ્યાકરણ વગેરે વિષયો ત્યાં શીખવાતા.

સામાન્ય રીતે નાનાં છોકરાંઓને પાંચ વિદ્યા શીખાડવામાં આવતી. વિદ્વાનો ગામે ગામ જઈ સસ્કારનો પ્રચાર કરતા. અને રાજસભાએ સભાએ આખા આર્યાવર્તના પ્રખર જ્ઞાનિઓના વિવાદો ગાજતા.

ઉત્તરાવસ્થાએ પહોંચેલા બૌદ્ધમતની સંસ્થાનું આ ચિત્ર—અને એ પણ સુવર્ણયુગ સંકેલાતો હતો ત્યારનું. પણ સુવર્ણયુગના મધ્યાહ્ન કાલમાં મહાભાગવતોએ ગુરુ માનેલા બ્રાહ્મણોની પ્રવૃત્તિ કેવીએક હશે? બાણે આલેખેલુ દિવાકર મિત્રના આશ્રમમાં સંસ્કાર-મંથનનું સુંદર ચિત્ર તેનો કાંઇક ખ્યાલ આપે છે.

પણ આવા અનેક આશ્રમો કરતાં પણ વધારે અસર પુરાણિ-કોની હતી. આર્યાવર્તના ઐક્ય ને અભેદનો આધાર સામાન્યજનોના સાંસ્કારિક ઐક્ય પર રહ્યો હોવાથી રાષ્ટ્રવિધાતાઓએ તેમના સંસ્કાર ઘડવાનું, પ્રસારવાનું ને એક રાખવાનું જે પ્રબળ સાધન સરજાવ્યું હતું તે પુરાણ. વેદકાળથી ઇતિહાસપુરાણ ધર્મ અને સંસ્કારનાં મૂલ અને પાંચમો વેદ મનાતાં હતાં, અને પુરાણિકો સંસ્કાર કેળવવાનું કામ આખા દેશમાં કરતા હતા. ઇ સ. પૂર્વે સાતમી કે આઠમી સદીમાં અધિસીમ કૃષ્ણના સમયમાં થોડાઘણાં પુરાણો નૈમિષારણ્યમાં વચાયા હતાં. એ પુરાણો કેવાં હતાં એ અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે. પણ સુવર્ણયુગની શરૂઆતમાં મત્સ્ય, વાયુ, ને માર્કણ્ડેયનાં મંડાણ થયાં હતાં. પણ સાંસ્કારિતા

શીખવવાના એક સર્વગ્રાહી સાધનની જરુરીઆત હતી. પ્રબલ થતા જતા આર્યાવર્તના લોકોને ઐતિહાસિક સાતત્યનુ ભાન, પૂર્વજોનો પરિચય, સંસ્કૃતિ ધર્મ, ને આચાર, જ્ઞાન આપવા એક મહાપ્રયત્ન થયો : મહાભારત રચાયુ.

તે કાલમાં મહાભારત શતસાહસ્રીસંહિતાને નામે ધર્મના સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન પામ્યું હતું. 'એમાં ચારે વેદનો અર્થ સમાયો છે......પહેલાં દેવાએ એને તોળ્યું ત્યારે ચારે વેદથી એ અધિક થયું. ઉત્તર ધ્રુવમાં એકલા રહેતાં પણ જો ભારત પાસે હોય તો ભરતખંડ ત્યાં પ્રસરે. આ સહિતા આર્યાવર્તના સમગ્ર જીવનની ભવ્યતા મૂર્તિમાન કરે છે. એમાં રસીલી વાર્તાઓ ને સુંદર કથાનકો છે, દતકથાઓ ને નીતિવચનો છે; ધર્મશાસ્ત્ર ને તત્ત્વજ્ઞાન છે, સસ્કાર ને નીતિની બધી પ્રવૃત્તિઓ કેન્દ્રસ્થ કરી સામાજિક ઉદ્ધાર કરવાના પ્રયત્નો છે. સુવર્ણયુગ ચિરજીવ કરવાની ઇચ્છાથી રચેલી, મહાન આદર્શોએ પ્રેરાએલાં પુરાણાં આર્ય નરનારીઓનાં પરાક્રમોની રગઉછાળતી વિજયગાથાઓનો સંગ્રહ છે. એ યુગની પ્રચડ માનવતાના ઉલ્લાસને કર્મયોગનાં સનાતન સુત્રોમાં ભરી, સૃષ્ટિને પ્રેરણામંત્ર આપવાનો અભિલાષ છે. આર્યાવર્તની અમોઘતા જળવાય એવો એમાં જાદુ છે. મહાજીવનનું એ મહાકાવ્ય છે, Book of life છે : વૃદ્ધોને જુવાન કરતું, મૃતોને સજીવન કરતું. છિન્નોને ભેગા કરતુ, કાયરોને વીર કરતુ. આદિપર્વમાં ખરુ કહ્યુ છે : यन्नेहास्तिन तत्कचित्–જે આમાં નથી તે કોઇ ઠેકાણે નથી.

ગુપ્તકાલમાં લગભગ આજનું જ સ્વરૂપ લીધુ ત્યારથી આ સહિતાએ ગામેગામના જુદી જુદી ભૂમિકાના આર્યોને જોઇતુ પ્રોત્સાહન આપી તેમનામાં સસ્કાર ને બળ પ્રેર્યાં છે. પાર્થના વિજયના ભાગીઆ

કર્યાં છે. જુદી જુદી દૃષ્ટિઓને સંતોષી, સમૃદ્ધ કરી, તેને એકલક્ષ્યી બનાવી છે. એણે આર્યહૃદયની અપૂર્વ ભાવનામૂર્તિ સરજી છે. એ સંહિતાના શ્લોકોમાંથી, જેમ સાગરમાંથી લક્ષ્મી તરી આવ્યાં હતાં તેમ, તરી આવે છે–ન થએલી, ન થવાની અને છતાં દરેકને હૃદયંગમ એવી પરમ પુરુષોત્તમની ભાવના; સુવર્ણયુગની ભભક, પ્રતાપ ને સંસ્કારથી જ્વલંત દેવકીનંદન ઘનશ્યામની; દુષ્કૃતોનો વિનાશ ને ધર્મના સંસ્થાપન માટે 'निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः'ની સંજીવિની ઉચ્ચારતા, સનાતન મોહનમૂર્તિરૂપે આર્યહૃદયમાં વાસ કરનાર નરોત્તમની.

આ ઈષ્ટ દેવતાને સ્મરી વિષ્ણુપુરાણકાર આર્યહૃદયનું ભક્તિસ્તોત્ર ઉચ્ચારે છે :

> गायन्ति देवा किल गीतकानि
> धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
> स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते
> भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥ १

૧૩

રાજકીય ઐક્ય ને વિજયોલ્લાસ; સંસ્કારસ્વામીઓની સર્વોપરિતા ને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય; ગીર્વાણગિરાની પૂજ્યતા ને પ્રાબલ્ય; પ્રજાના પિતા પરદુઃખભંજન વિક્રમાદિત્યનો આદર્શ, સંસ્કારના કોશાગાર સમું સ્ત્રીત્વનું સંરક્ષણ; સમૃદ્ધ સાહિત્ય ને વિશુદ્ધ પ્રણય; સમાજના મુમુક્ષુઓ સદા ઝંખે એવો સત્યયુગ; સંસ્કારના વિકાસ ને વિસ્તાર

---

૧ દેવો પણ ગીત ગાય છે: સ્વર્ગ ને મોક્ષના માર્ગભૂમિ સમા ભારતભૂમિના પુરુષોને ધન્ય છે–જે પુરુષો સુર કરતાં પણ મોટા છે.

સાધતી અવિરત પ્રવૃત્તિ, ઐતિહાસિક સાતત્યનું સ્થાપન, સમગ્ર સંસ્કૃતિના શબ્દદેહનો સંહિતારૂપે ઉદ્ભવ; માનવ હૃદયની ભક્તિનું અનુપમ ધ્યેય એવા ચક્રધર વાસુદેવનું સર્જનઃ–આ બધાં બળો ઐક્ય ને અભેદ સાચવવા સુવર્ણયુગના સ્રષ્ટાઓએ સરજાવ્યાં.

તોરમાણ ને મિહિરાકુલનાં આક્રમણો આ બળોએ ખાળ્યાં. શ્રીહર્ષના કાલમાં આ બળોએ આથમના સુવર્ણયુગની વિવિધરંગી ભભક પ્રગટાવી. ઇસ્લામીના ભયંકર આક્રમણ સામે નીડર બની સામનો કર્યો, શિવાજી રણજીત આદિ વીરોના સમયમાં અંધકારના આવરણો દૂર કરવા માંડ્યા. વિપત્તિભરી શતાબ્દિઓમાંથી જેમ તેમ પસાર થતા આર્યો એ બળોને લીધે પ્રતાપી રહ્યા. હાર્યા તો હાર જાણી નહીં. મુઆ તોએ મરણની પરવા કરી નહીં. અને પાશ્ચાત્યોએ ઉભી કરેલી આજની પરિસ્થિતિમાં, જ્યારે આ એકે એક બળનું કલેવર કોતરી ખવાય છે ત્યારે પણ એમનું પ્રાબલ્ય એટલું રહ્યું છે કે તેમનાં સ્વરૂપ આપણે જોઇ શકીએ છીએ, તેમના વડેજ ઐક્ય ને અભેદ અનુભવીએ છીએ, અને તેમના પર આધાર રાખીને જ ફરી જોવાની આશા રાખીએ છીએ–સમુદ્રગુપ્તના તે એક અને અભેદ્ય આર્યાવર્તની.

સંસ્કારસંકરથી પ્રગટેલાં જંતુઓ આ બળો કોતરી ખાય છે. નવા ધનથી ઘેલા બનેલા પ્રથમશ્રી–nouveau riche–ની માફક તે અનેક ચાળા કરી રહ્યા છે. આપણા પ્રથમશ્રીનાં પરાક્રમો જેવાં તેવાં નથી. તે પરબળે સ્થાપાએલી રાજ્યસત્તાના ઐક્ય પર રાચે છે. એ આર્યાવર્તના બે જાતિપ્રધાન કકડા કરવામા, તેની અનેક પ્રાતિક કચ્ચરો કરવામાં, ગલીએ ગલીએ ને ઘેર ઘેર સંસ્કારવિગ્રહ ઉભો કરવામા રોકાય છે. હજારો વર્ષોના સ્વપ્નાની એને પરવા નથી. અનેક મહાત્માઓની ઐક્યસિદ્ધિની તેને ખબર નથી. તે પાટલુનના ગજવામાં

હાથ મૂકી, છાતી ફુલાવી ગર્વથી ઉચ્ચારે છે: "હીંદ રાષ્ટ્ર નથી–રાષ્ટ્ર થવાનું નથી–તેને રાષ્ટ્ર કરવામાં ફાયદો નથી." એક આર્યાએ થોડાક જ દિવસ ઉપર નહોતું ઉચ્ચાર્યું કે રાષ્ટ્રીયતા એ ગુનોહ છે?

સંસ્કારસ્વામીઓની સર્વોપરિતામાં એને શ્રદ્ધા નથી. બ્રાહ્મણ, તત્ત્વવેત્તા, અધ્યાપક, કવિ, આચાર્ય એને મન એક પ્રકારનાં શોફરો છે. એ દાનની ભાવના જોઇ હસે છે. કુટુંબનો ગોર અગીઆરસે ચોખા ને પૈસાનું દાન લેવા આવે ત્યારે તેનો તિરસ્કાર માતો નથી. તોરમાં તે પૂછે છે : ભીખ માગતાં શરમ નથી લાગતી? આ દેશમાં મફત ખાનારા કોણે ઉપજાવ્યા? એના નવા સંસ્કારના અઢળક ધનના ઢગલા પર બેઠા બેઠા એને ખાતરી થઇ છે કે યોગીન્દ્ર એક સ્વાર્થી ભામટો હતો, પરાક્રમદેવ એક વિશ્વાસુ મૂર્ખ હતો.

ગીર્વાણગિરાની ભૂત ભવ્યતા, વર્તમાન પ્રાબલ્ય, અને ભાવિ ફલદ્રુપતાનું તેને ભાન નથી. માતૃભાષામાં એ માનતો નથી; તેના વિકાસની વાત તેને હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. અંગ્રેજીને લીધે આજે દેશમાં એકતા છે–એજ રાષ્ટ્રભાષા આજે છે ને કાલે રહેશે એ એના સિદ્ધાંત. પરમ દહાડે ગામડાનો મહેતાજી અંગ્રેજી વડે ગ્રામ્યસંસ્કાર સુધારશે ને ચોથે દહાડે અભેટાનો ખેડુત હળ ખેડતાં અંગ્રેજી ગીત ગાશે–એટલે સુધી એની સિદ્ધાંતશ્રેણિ ગઇ છે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી.

અને સ્ત્રીઓ સ્વચ્છંદી થાય તેમાં એને સંસ્કૃતિ દેખાય છે. પાશ્ચાત્ય demi monde પર ઠરેલી તેની દૃષ્ટિને સ્ત્રીની સુરક્ષિત અવસ્થામાં સંસ્કારનું સંરક્ષણ છે એ દેખાતું નથી.

એને વિક્રમાદિત્યની મોહિની નથી. એને સ્વનિયંત્રણમાં શ્રદ્ધા નથી. આર્ય સત્તાધીશ મહાન થઇ કેમ જ શકે–એ પ્રશ્ન તેને સ્વાભાવિક છે. વિક્રમાદિત્ય કરતાં ક્રીકેટના ફટકા મારતો કોઇ

રાજકુમાર એને મન વધારે સસ્કારી છે. પરદેશી રાજપુરુષના આધાર વિના તેને આરો દેખાતો નથી. પરદેશી રાજ્યે દીધેલા બીરુદનો તેને મોહ છે. બધા દેશને તે સ્વાશ્રયી કલ્પી શકે છે, પણ આર્યાવર્તને તેમ કલ્પી શકતો નથી.

કાલિદાસની મહત્તા તે કબુલ કરે છે કારણ કે ગોઅથેએ તેની પ્રશસા કરી છે. પણ 'Indians have no originality' એ વાત એને મન સ્પષ્ટ છે. એની રસિકતા ક્ષુદ્ર મજાકોમા તલ્લીન છે. વીલાયતના ત્રીજી પંક્તિના ચોપાનીઆં ને ચોથી પંક્તિની બીભત્સ વાર્તા એના સસ્કાર પોષે ત્યાં શાકુતલ ને રઘુવશની શી ગણતી? મેઘદૂતનું એને આકર્ષણ નથી ને એમાં એને રસ નથી પડતો. પ્રણયમાં આદર્શને સ્થાન પણ એને દેખાતુ નથી. સ્ત્રીમાં એને દેખાય છે એક જ–તૃપ્તિનુ સાધન. પણ એને ઉદ્ધારવા આદર્શ પ્રણયની જરૂર છે એ તેને સમજાતું નથી.

અને સત્યયુગ ઝખવાનાં ગાંડપણમાંથી એ પ્રથમથી વિનિર્મુક્ત છે. He is cynical, disillusioned. એને મનુષ્યસ્વભાવની પ્રામાણિકતા કે ભાવનાશીલતામાં શ્રદ્ધા નથી. કોઇ યુગ 'સત્ય' હતો, હોઇ શકે કે હોવો જોઇએ, અથવા એવો યુગ લાવવાની નિઃસ્વાર્થ મહેનતમાં સમાજની ઉન્નિતિનું બીજ છે એવું તે માનતો નથી. આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ એવા એને, નિઃસ્વાર્થતા કયાંય જણાતી નથી.

બ્રાહ્મણે જે આર્યાવર્ત્તમાં પ્રસાર્યો તે સંસ્કાર છે એમ તે માની શકતો નથી. ઐતિહાસિક સાતત્યની તેને જરુર નથી પૂર્વજો તરફ એને પૂજ્યભાવ નથી. મહાભારત એણે વાંચ્યું નથી, વાંચવાનો એનો ઇરાદો નથી. ભૂત વીસરી વર્તમાનમાં તે મગ્ન છે. વાસુદેવના અપૂર્વ ચારિત્ર્યની ભવ્યતા જોવાને કે ભજવાને અશક્ત, યોગના પાઠ પઢ-

વાથી કાયર આ પ્રથમશ્રી અંધ છે: અધઃપાતને ત્રિકાલદર્શન માની તે આર્યાવર્તનું સત્યાનાશ વાળે છે. આ ઘુવડને તેજ વડે અંધકાર પ્રસરે છે. અને તે તેજોદ્વેષી બની, 'મુઆ મુઆ'ની કારમી ચીસોથી જગતમાં ઝેર પ્રસારે છે. એને ખબર નથી કે જ્યારે દેશ એના જેવાઓથી તરવરશે ત્યારે ખરેખર અંધકાર થશે. જ્યારે એના જેવા નિર્મૂલ થશે ત્યારે સુવર્ણયુગની ઉષા ઉગશે.

૧૪

પણ પ્રથમશ્રીની માફક અનેક રૂપો દર્શાવ્યા વિના એના દૃષ્ટિબિંદુમાં રહેલા એક સત્યની નોંધ લેવી જોઈએ. જે બળોએ એક વાર સુવર્ણયુગ સરજાવ્યો તે, તે ને તે જ સ્વરૂપે, ફરી સરજાવી શકાય નહી. ઇતિહાસના ફેરવ્યાં પાનાં ફરી ફેરવાય નહી.

બ્રીટીશ સલ્તનત સામું આજે યુદ્ધ આદરી શકાય નહીં. માત્ર ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી દાનને ધર્મનું મૂલ કરાય નહીં. સંસ્કારસ્વામીના પુત્રને સંસ્કારસ્વામી તરીકે સ્થપાય નહીં. સંસ્કૃતને રાષ્ટ્રભાષા કે શિષ્ટોના વ્યવહારનું વાહન બનાવી શકાય નહી. એકશાસન બધાને હવે ભાગ્યેજ રુચે. નાની બાલિકાઓને પરહસ્તે કોઇકજ સોંપે. સાહિત્ય સરજાય, પણ કાલિદાસની પ્રણાલિકા પ્રમાણે નહી. પ્રણયભાવના સેવાય, પણ એકતર્ફી આત્મસમર્પણની આશા પર તો નહીં જ. સત્યયુગ લોકો ઝંખે, પણ કાલિદાસે કલ્પ્યો એવો નહીં. સંસ્કાર પ્રસરે, પણ પુરાણીઓથી નહીં. ઐતિહાસિક સાતત્ય સધાય, પણ દંતકથાથી નહીં. ભારત વચાય, પણ સંહિતારૂપે નહી. અને કૃષ્ણ વાસુદેવ પૂજાય, પણ પરબ્રહ્મરૂપે નહીં. આમ બધાં બળો પોતાને અસલ સ્વરૂપે વ્યક્ત થવાને અશક્ત, નવાં સ્વરૂપો શોધી રહ્યાં છે. પણ તેમનું ધ્યેય રહ્યું છે તેનું તે જ : આર્યવર્ત એક ને અભેદ.

એ ધ્યેય સાધવવા આ બધા બળો જેમ એક વખત ધર્મનાં અગ બન્યા હતાં તેમ હવે એક નવ ધર્મનાં અંગો બનતાં જાય છે. એ નવધર્મ આર્યાવર્તના ભૌગોલિક, આર્થિક ને રાજકીય સ્વાસ્થ્યના પાયા પર સાંસ્કારિક એકતાનતા ઉભી કરી રહ્યો છે. ભાવનાએ ભાવનાનાં શિખરોને એકલક્ષ્યી બનાવી, આર્યત્ત્વની સરસતા મૂર્તિમાન કરતો, તાજમહાલ સમો, એક અકલક આર્યરાષ્ટ્ર એ બાંધી રહ્યો છે. એ નવધર્મ તે અર્વાચીનોનો વિમોચન મત્ર : રાષ્ટ્રધર્મ.

રાષ્ટ્રધર્મ એટલે એક અને અભેદ્ય આર્યાવર્તની ભક્તિ–તેને અભેદ્ય ગણી કરેલી સવિકલ્પ સમાધિ. જેણે આ ધર્મ સેવ્યો તેને એક જ દેવ : આર્યાવર્ત. તેને એક જ દાનવ : તેનો વિભાજક.

આર્યાવર્તનુ સ્વાસ્થ્ય તોડનાર. તેના ભાગલા કરનાર, તેના પ્રાંતોને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા આપનાર, તેની પ્રજામા જાતીય કે વર્ણાત્મક ભેદો અમર કરનાર, તેને બીજાની પ્રેરણાને આધીન બનાવનાર, રાષ્ટ્ર બનાવ્યા પહેલાં તેને આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનવહેણમાં ઝપલાવનાર-આ બધા એને મન રાષ્ટ્રધર્મદ્રોહી–કાફીર. આ 'કાફીર' સાથે સંબંધ તે એને મન પાપ, અને લેવડદેવડ તે કાયરતા.

—એનો એકજ મંત્ર : આર્યાવર્ત એક ને અભેદ્ય. એ મંત્રના ઉચ્ચાર ને સિદ્ધિમાં એનો વિજય, અને એ વિજયમાં જ એનો ઉલ્લાસ.

—એની એકજ નેમ: સશક્ત થવું કે જેથી આર્યાવર્ત સશક્ત થાય; વિભાજક પ્રવૃત્તિઓ વિનાશવી કે જેથી ઐક્ય વિસ્તરે.

—એનુ વાત્સલ્ય એના બધુઓ માટે, તેમને સામર્થ્ય શીખવવા, તેમને સમાન બનાવવા, તેમને દેવના ચરણસ્પર્શનો અધિકાર આપવા.

—એ આર્ય દેશે સ્વામીને જે રાષ્ટ્રસંસ્કાર સરજશે. એ પરદેશ સેવશે, સંસ્કારને વિશુદ્ધ કરવા; એ સ્વસંસ્કાર સેવશે, તેનાં રહસ્યો શોધી સ્વધર્મને સમૃદ્ધ કરવા. આર્યસંસ્કારનો આત્મા ઉદ્ધારે તે એનો ભૂદેવ, ઉચ્છેદે તે એનો બ્રહ્મરાક્ષસ.

—આર્યાવર્ત વડે આર્યાવર્ત ઉદ્ધારે તે એનો ગુરુ. એ રાષ્ટ્રદેવનું દિવ્ય વિરાટ કલેવર તે આ વિશાળ ભૂમિ; તેનો પ્રાણ તે સંસ્કારસ્વામીઓએ સેવેલી રાષ્ટ્રભાવના; તેનું વચનામૃત તે તેમણે પ્રગટાવેલું સાહિત્ય. એનું ધ્યેય રાષ્ટ્રભાષાના સ્થાપનને વિસ્તાર, અને રાષ્ટ્રસાહિત્યનો ઉદ્ધાર ને સર્જન. એની પ્રેરિકા ગીર્વાણગિરા. એની સેવ્યા રાષ્ટ્રભાષા.

—આર્ય સ્ત્રીત્વનો એ ભક્ત, તેના વિમોચન માટે ઉત્સુક, તેની સરસતાથી રસગ્રેલો, તેના સંસ્કાર ને શુદ્ધિનો સંરક્ષણહાર. સબળ ને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓની એકતાનતા પર રચાએલા રાષ્ટ્રનો એ ભક્ત, સંસ્કૃતિ સાચવવા સ્ત્રીને પુરુષનું અંગ નહીં બનાવે, પણ સ્ત્રી માત્રને અંગ, મન ને ભાવનાનું બળ આપી સંસ્કારની સૈનિકાઓ બનાવવા તત્પર થશે.

—એ સેવાની ઇચ્છા કરશે કોઇ રાષ્ટ્રવીર વિક્રમાદિત્યની, પરદુઃખભંજન પિતા સમા કોઇ આર્યગૌરવના સંસ્થાપકની. સ્વસ્થ, નિર્ભય, ને ભાવનાશીલ, રાષ્ટ્રધર્મના વિજયોલ્લાસભર્યો જે યુગ તે એનો સત્યયુગ. એની દૃષ્ટિ નીરખશે એ યુગનાં જ રહસ્યોને–એની રગો ઉછળશે એ રહસ્યો ઉકેલવાને.

—એની સર્જકતાનું ધ્યેય રાષ્ટ્રસંસ્કારમાં રહેલી ભાવનાનું દર્શન ને કથન, રાષ્ટ્રવીરનું આલેખન ને કીર્તન, રાષ્ટ્રના મહાપ્રસંગોનું વર્ણન ને સર્જન. અને તે દ્વારા કોઇ અનુપમ, વિરલ પ્રેરણાનારાયણ સરજાય અને તેની ભક્તિ સર્વવ્યાપી બને એ જ એની મહત્ત્વાકાંક્ષા.

—કોઇ હસશે, કોઇ તિરસ્કારશે, કોઇક એને પાછો ખેંચશે, કોઇ એને ગુંગળાવશે પણ આર્વની ઉગ્રતા એ અનુભવશે, ભગીરથનાં તપ એ તપશે, આર્કની જોનની આત્મશ્રદ્ધા રાખશે, ચૈતન્યનું આત્મસમર્પણ કેળવશે. એના રાષ્ટ્રભગવાન પર દૃષ્ટિ કરી, તેના નામસ્મરણે એ રોમાંચિત થશે. એ તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા જગતને ડારશે ને જરૂર પડયે જીવને જતો કરશે. અને પ્રહ્લાદની માફક એની નવધા ભક્તિથી જીવનમુક્ત થશે.

—એને કાયરો માટે કૃપા નહી હોય, દ્રોહી માટે સહિષ્ણુતા નહીં હોય. રાષ્ટ્ર સંસ્થાપવા, દુષ્કૃતો વિનાશવા તત્પર. સજીવન થએલા સમુદ્રગુપ્ત સમો એ અશ્રદ્ધાળુને શ્રદ્ધા આપશે.

—અને મરતાં, એની ભસ્મ સુવર્ણરજ સરખી સુવર્ણયુગના સર્જન આરંભશે.

—અને એની વાણીથી ગુંજતી હશે દિશાઓ. જનનીશ્રેષ્ઠ વિદુલાનાં વાક્યોથી[1] કાપુરુષોને સંબોધશે.

ઉઠ બાયલા, માનહીણા! વેરીને આનંદી, બંધુઓને શોક દઇ હાર ખાઇ સુઇ શું રહે છે?

---

[1]उत्तीष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजित।
अमित्रान्नन्दयन्सर्वान्निर्मानो बन्धुशोकद:॥
सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलि:।
सुसंतोष: कापुरुष: स्वल्पकेनैव तुष्यति॥
अप्यहेराुजन्दंष्ट्रामाश्वे निधनं व्रज।
अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमे॥

* * * *

ખાબોચીયું જરાક પાણીથી ભરાય; ઉંદરડાની અંજલિ સહેજે ભરાય. કાયરો જરાકથી સંતોષાય છે. કુતરા પેઠે ફર્યા કરે છે તેના કરતાં સર્પની દાઢ ઉખેડતાં મરી જા. જીવ છોડ પણ પરાક્રમ કર.

વજ્રે માર્યો હોય તેમ મુડદા જેવો શાનો પડ્યો છે? કાયર! શત્રુ અણજીતાએલો પડ્યો છે ત્યાં સુખ શાનો રહે છે? ઉઠ, કાપુરુષ!

કૃપણ! અંધકારમાં અસ્ત થા મા, તારા કર્તવ્યોથી બધું ગજાવ. નીચે નહીં, વચ્ચે નહીં[1] પણ ગર્વથી ઉંચે ઉભો રહે.

તિંદુકના લાકડાની પેઠે ક્ષણભર પણ જાજ્વલ્યમાન બન. જીવવાની લાલસાએ જ્વાલાવીહોણો તૃષાગ્નિની માફક ધુમાયાં નહીં કર.

પળ વાર ભભુકવું સારું, લાંબો કાળ ધુમાવું ખોટું. જેનું અદ્ભુત ચરિત્ર માનવોના મુખમાં નથી તે તો માત્ર ઉકરડો વધારે છે; તે નથી સ્ત્રી ને નથી પુરુષ.

[1]त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा ।
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः ॥
मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ।
मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूस्तिष्ठ गर्जितः ॥
अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि हि ज्वल ।
मा तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायस्व जिजीविषुः ॥
मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न धूमायितं चिरम् ।

* * *

यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।
राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥

–મહાભારત ઉદ્યોગપર્વ.

ખાબોચીયું જરાક પાણીથી ભરાય; ઉંદરડાની અંજલિ સહેજે ભરાય. કાયરો જરાકથી સંતોષાય છે. કુતરા પેઠે ફર્યા કરે છે તેના કરતાં સર્પની દાઢ ઉખેડતાં મરી જા. જીવ છોડ પણ પરાક્રમ કર.

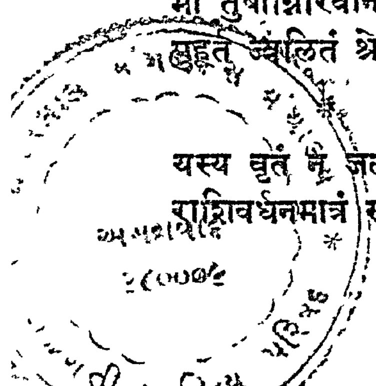
વજ્રે માર્યો હોય તેમ મુડદા જેવો શાનો પડ્યો છે? કાયર! શત્રુ અણજીતાએલો પડ્યો છે ત્યાં સુધી શાનો રહે છે? ઉઠ, કાપુરુષ!

કૃપણ! અંધકારમાં અસ્ત થા મા, તારા કર્તવ્યોથી બધું ગજાવ. નીચે નહીં, વચ્ચે નહીં[1] પણ ગર્વથી ઉંચે ઉભો રહે.

તિંદુકના લાકડાની પેઠે ક્ષણભર પણ જાજ્વલ્યમાન બન. જીવવાની લાલસાએ જ્વાલાવીહોણો તૃષાગ્નિની માફક ધુમાયાં નહીં કર.

પળ વાર ભભુકવું સારું, લાંબો કાળ ધુમાવું ખોટું. જેનું અદ્ભુત ચરિત્ર માનવોના મુખમાં નથી તે તો માત્ર ઉકરડો વધારે છે; તે નથી સ્ત્રી ને નથી પુરુષ.

[1] स्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा।
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः॥
मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा।
मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूस्तिष्ठ गर्जितः॥
अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि हि ज्वल।
मा तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायस्व जिजीविषुः॥
मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न धूमायितं चिरम्।

* * *

यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम्।
राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान्॥

–મહાભારત ઉદ્યોગપર્વ.

હાસ્યરસના જાણીતા લેખક

શ્રી. છોટાલાલ ડાહ્યાભાઇ જાગીરદારનાં
લખેલાં બે નવાં જ પુસ્તકો.

પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે

૧ હાસ્ય રસિકા

તુરતમાં પ્રસિદ્ધ થશે

૨ જાગીરદારનો હાસ્યભંડાર

આજેજ મંગાવો:—

આર. આર. શેઠની કું.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

કેશવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઇ.

